

КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ:
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ**

Збірник наукових праць

Засновник і видавець:
Класичний приватний університет

Виходить 4 рази на рік

Засновано у 1998 році

ВИПУСК 83

Запоріжжя
Класичний приватний університет
2019

УДК 316.42(043)
ББК 60.5
С 54

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.

Редакційна колегія: **Бех В. П.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Бондаренко О. В.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Волович В. І.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Воронкова В. Г.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Євтух В. Б.**, д. і. н., проф., член-кор. НАНУ, заслужений діяч науки і техніки України (Київ); **Жоль К. К.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Зоська Я. В.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Катаєв С. Л.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Коваль І. М.**, д. політ. н., проф. (Одеса); **Куценко О. Д.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Лісеєнко О. В.**, д. соц. н., проф. (Одеса); **Лобанова А. С.**, д. соц. н., проф. (Кривий Ріг); **Марчук М. Г.**, д. філос. н., проф. (Чернівці); **Мартинюк І. О.**, д. соц. н., с. н. с. (Київ), **Огаренко В. М.**, д. н. держ. упр., проф. (Запоріжжя); **Огаренко Т. О.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Онищук В. М.**, д. соц. н., проф. (Одеса); **Победа Н. О.**, д. філос. н., проф. (Одеса); **Подшивалкіна В. І.**, д. соц. н., проф. (Одеса); **Полторац В. А.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Романенко Ю. В.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Соболєва Н. І.**, д. соц. н., с. н. с. (Київ), **Судаков В. І.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Таран В. О.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Хижняк Л. М.**, д. соц. н., проф. (Харків); **Цимбалюк Н. М.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Шавкун І. Г.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Шапошнікова І. В.**, д. соц. н., проф. (Херсон), **Шуст Н. Б.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Щербина В. В.**, д. соц. н., доц. (Запоріжжя); **Щербина В. М.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Яковенко Ю. І.**, д. соц. н., проф. (Київ).

Іноземні члени редколегії: **Гіза Т.** (Республіка Польща); **Длугош П.** (Республіка Польща); **Солецкі С.** (Республіка Польща).

Голова редакційної ради: **Покатаєва О. В.** д. е. н., д. ю. н., проф.
Головний редактор: **Зоська Я. В.**, д. соц. н., проф.
Заступники: **Катаєв С. Л.**, д. соц. н., проф., **Стадник А. Г.**, к. соц. н.

Ухвалено до друку вченою радою
Класичного приватного університету
протокол № 2 від 30 жовтня 2019 р.

ISBN 978-966-414-235-6

© Класичний приватний університет, 2019
© Колектив авторів, 2019

Збірник наукових праць входить до переліку наукових фахових видань України, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт за напрямом «Соціологія», згідно з наказом МОН України від 21 грудня 2015 р. № 1328.

- Збірник наукових праць виходить 4 рази на рік.
- Робочі мови збірника: українська, російська, англійська.
- Редакція матеріали не повертає. Статті до друку підписують за рекомендацією вченої ради Класичного приватного університету.
- Редакція приймає матеріали від авторів у роздрукованому вигляді з обов'язковим електронним варіантом у форматі rtf.
- Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів.
- При використанні матеріалів збірника посилання на «Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики» обов'язкове.
- Кожна наукова стаття, направлена до збірника, повинна мати такі елементи: назва рубрики, УДК, анотації англійською (2000 знаків), українською (500 знаків) та російською (500 знаків) та ключові слова (3–10 слів) українською, російською та англійською мовами, постановка проблеми в загальному вигляді і її зв'язок з важливими науковими й практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких покладено початок вирішенню цієї проблеми й на які орієнтується автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття; формулювання мети статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження й перспективи подальших розробок у цьому напрямі, Список використаної літератури за алфавітом, підпис автора і дата.
- Паперовий варіант, підписаний автором, ідентичний набраному в електронному варіанті, завірена рецензія доктора наук відповідного профілю (крім випадків, коли автор сам має науковий ступінь доктора наук), довідка про автора на окремому аркуші (прізвище, ім'я, по батькові повністю, відповідно до паспортних даних, науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи, адреса, телефони з кодом міста, e-mail) передаються відповідальному редакторові або надсилаються за адресою: 69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б, КПУ, а. 312.
- Реквізити для оплати публікації будуть надіслані авторові на електронну пошту після схвалення рукопису редколегією.

*Міністерство освіти і науки України
САУ Дніпропетровське відділення
Сілезька політехніка (Польща)
Кафедра прикладних суспільних наук (м. Забже, Польща)
Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара
Класичний приватний університет (м. Запоріжжя)
Криворізький державний педагогічний університет
Кафедра соціології та економіки (м. Кривий Ріг)*

V МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ

**«ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО І ПРИРОДА:
ВЕКТОРИ ВЗАЄМОВПЛИВУ»**

8–9 листопада 2019 р.

м. Кривий Ріг

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

<i>Л. В. Калашнікова</i> МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ОЦІНЮВАННЯ ІНТЕГРАЛЬНОГО ПОКАЗНИКА РІВНЯ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПИТАННЯ	8
<i>М. П. Кухта, І. О. Мартинюк</i> ПРОБЛЕМА СТАРІННЯ: ФІЛОСОФСЬКИЙ І СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХОДИ	19
<i>С. В. Петрухін</i> ЛЮДИНА Й КУЛЬТУРА В ЖУРНАЛІСТСЬКІЙ СПАДЩИНІ М. ШАПОВАЛА: СОЦІОЛОГІЧНИЙ РАКУРС	28
<i>І. Svyatnenko</i> PECULIARITIES OF VALUABLE HIERARCHIZATION AND GENDER IDENTITIES OF MEN AND WOMEN	35
<i>Т. О. Серга</i> КОМУНІКАТИВНІ ПРАКТИКИ ДЕРЖАВНИХ І РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СУЧАСНОМУ МЕРЕЖЕВОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ	45
<i>О. А. Тарасова, Л. С. Черноус</i> У. БЕК І Е. ГІДДЕНС ПРО СУСПІЛЬСТВО РИЗИКУ	53
<i>О. В. Ходус</i> КОЛІЗІЇ «ПРИВАТНОГО Я» В УМОВАХ ТЕХНОКАПІТАЛІЗМУ	59

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ СОЦІОЛОГІЙ

<i>А. Андрієвська</i> ЕКОНОМІЧНИЙ ВПЛИВ ІМІГРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В НІМЕЧЧИНІ ЗА ОСТАННІ ДЕСЯТЬ РОКІВ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	66
<i>В. І. Баяра</i> ЕКОЛОГІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ ЯК ШЛЯХ ПОДОЛАННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ МІЖ СУСПІЛЬСТВОМ І ПРИРОДОЮ	79

<i>А. М. Батюк</i> СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР РЕЗУЛЬТАТІВ ВЗАЄМОДІЇ ФАХОВОЇ ТА ФІЗИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ЗІ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖЕННЯ СТУДЕНТІВ-ЕКОНОМІСТІВ.....	86
<i>Ю. В. Візниця</i> ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ «ПОСТПРАВДА» В МЕДІАКОМУНІКАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ.....	93
<i>І. В. Грабовець</i> ФРЕЙМІНГ ТА МЕДІАМЕЙКЕРСТВО ЯК ФОРМИ КОМУНІКАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ.....	102
<i>І. Гром</i> ШКОЛИ ЧАЮВАННЯ В КИТАЇ ТА ЯПОНІЇ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ	109
<i>С. Л. Катаєв, В. М. Северинюк</i> СОЦІОЛОГІЧНІ ІНТЕНЦІЇ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ТІЛА.....	119
<i>О. О. Комарова, Л. Є. Братченко</i> ГРОШІ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ НА ЛЮДЕЙ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	125
<i>А. С. Лобанова, О. Кузьор</i> ІНТЕЛІГЕНТНИЙ РОЗВИТОК І НАУКА: РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЦІННІСНО-ІНСТРУМЕНТАЛЬНОЇ ОСНОВИ, ПОЛЬСЬКОГО ДОСВІДУ ТА УКРАЇНСЬКИХ ПЕРСПЕКТИВ.....	134
<i>В. М. Огаренко, А. Г. Стадник</i> ЗАСОБИ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ ВІЙНІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД У ВИЗНАЧЕННІ АСПЕКТІВ ВПЛИВУ	142
<i>Я. Б. Руг</i> ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ІННОВАЦІЙ НА ЕКОНОМІКУ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	148
<i>Б. Скочинська-Прокопович</i> ОБРАЗ МИГРАЦІЇ В МИРОВОЗЗРЕННІ ПОЛЬСЬКОЇ МОЛОДЕЖИ.....	156
<i>Л. М. Хижняк, К. В. Хижняк</i> ГРОШОВА КУЛЬТУРА У ВЗАЄМОДІЇ «СУСПІЛЬСТВО – ІНФОРМАЦІЯ – ПРИРОДА».....	164

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

<i>Т. Г. Каменська</i> УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ БІЛІНГВІЗМ НА ПРИКЛАДІ ОДЕСЬКОГО РЕГІОНУ	173
<i>Л. А. Ляпіна</i> МІЖЕТНІЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ	182
<i>Н. О. Нікон</i> ПРОЯВИ ПОЗИТИВНОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ В МУЛЬТИКУЛЬТУРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ (НА ПРИКЛАДІ БОЛГАРО-РОМСЬКИХ ВІДНОСИН НА ОДЕЩИНІ).....	190
<i>А. М. Фесенко, В. О. Чорна, Є. М. Осипова</i> ОСВІТНЯ МІГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ ЗА КОРДОН ЯК АКТУАЛЬНА ПРОБЛЕМА СЬОГОДЕННЯ	199
<i>С. С. Щербина</i> СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	210
<i>М. А. Яценко</i> ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ	216

СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

<i>Н. І. Глебова</i> ОСОБЛИВОСТІ ДІАГНОСТИКИ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ГРУПИ ФАХІВЦІВ ВОДНОГО ТРАНСПОРТУ	225
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	230

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.42(075.8):303.43

Л. В. КАЛАШНІКОВА

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ОЦІНЮВАННЯ ІНТЕГРАЛЬНОГО ПОКАЗНИКА РІВНЯ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПИТАННЯ

У статті схарактеризовано підходи до визначення рівня безпеки життєдіяльності особистості. Зокрема, увагу зосереджено на методиці оцінювання рівня безпеки О. Прохожева. Запропоновано окреслити можливості вимірювання об'єктивних показників засобами соціологічної науки в межах національних систем обліку й оцінити характер, особливості взаємодії потреб та інтересів соціальних систем завдяки введенню групи суб'єктивних показників. Авторське розуміння інтегрального показника рівня безпеки об'єднує сукупність об'єктивних і суб'єктивних показників.

Ключові слова: методологія, методика, рівень безпеки життєдіяльності, суб'єктивні/об'єктивні показники, вимірювання.

Життєво важливі інтереси як конкретної особистості, суспільства, так і держави в цілому знаходять своє відображення в державній політиці, яка реалізується для забезпечення стабільного функціонування та розвитку конкретних сфер життєдіяльності. Проте її ефективність цілком залежить від міри плинності внутрішнього й зовнішнього середовища, зокрема зміни інтенсивності впливу різних загроз безпеці соціального буття, які протидіють реалізації цих інтересів. Зважаючи на те, що саме безпека життєдіяльності є запорукою людського розвитку, перед науковцями постає надзвичайно складне завдання розробки методики оперативного діагностування рівня безпеки для своєчасної превенції загроз.

Аналіз наявних наукових напрацювань надав змогу виділити два основних напрями вирішення окресленої проблеми. Прихильники індикативного методу: А. Качинський [14; 15], С. Белай [3] та інші акцентують увагу на необхідності визначення порогових значень деякого набору соціально-економічних показників. Натомість друга група фахівців: Ю. Рак, О. Зачко [21], С. Айвазян [1], В. Бушуєв [4], Є. Головаха, Н. Паніна [6], М. Згуровський [9], С. Шевцова, Б. Ковальов [23], О. Шкарупа [24], О. Озерова [19], М. Жерновий [8], М. Зінченко [10], В. Ломакін, Р. Асадуллаєв, А. Кисиленко [16] – пропонує здійснювати моніторинг потенційних і явних загроз безпеці в конкретній сфері соціального буття. Як перший, так і другий підходи мають низку недоліків. Так, набір показників для оцінювання соціального розвитку, запропонованих у межах концепції порогових значень, подекуди немає жодного стосунку до проблем безпеки.

Крім того, ця методика орієнтована виключно на визначення допустимого порога погіршення реальної ситуації. Водночас представники другого підходу не зважають на той факт, що загрози існують незалежно від інтересів людей. Усунення зазначених недоліків можливе, з одного боку, завдяки використанню інтегральних показників безпеки, які будуть базуватися на окремих нормованих показниках, з іншого – за допомогою ранжування загроз безпеці й моніторингу їх кількісної оцінки з плином часу. Проте відкритим є питання кореляції між окремими індикаторами безпеки життєдіяльності людей.

Виходячи з актуальності та ступеня розробленості наукової теми, *метою статті* є окреслення проблем пошуку інтегрального показника вимірювання рівня безпеки життєдіяльності особистості, що передбачає синтез кількісних і якісних методів оцінювання потенційних та явних загроз безпечному функціонуванню, розвитку як конкретної особистості, соціальних груп, суспільства, так і держави в цілому.

Критикуючи концепцію порогових значень та теорію оцінювання загроз безпеці, О. Прохожев запропонував авторську методику оцінювання рівня безпеки, яка передбачає визначення життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави, а також потенційних і явних загроз, що перешкоджають їх задоволенню [18, с. 222–223].

У своїх працях він акцентує увагу на тому, що особистість, суспільство, регіон, держава мають безліч інтересів, серед яких доцільно виділити три провідні: рівень життя (дохід на одну особу; витрати на одну особу; середній рівень заробітної плати; частка витрат на харчування; частка витрат на оплату житла та комунальних послуг; середня кількість днів оплачуваної відпустки; тривалість робочого тижня; частка пенсіонерів у структурі населення; міграція; величина офіційного прожиткового мінімуму); якість життя (густота населення; кількість телефонів, легкових автомобілів на 1 тис. осіб; туристичні потоки; кількість бібліотек, музеїв; середня тривалість вільного часу; кількість лікарняних ліжок на 1 тис. осіб; частка витрат на освіту; очікувана тривалість життя; рівень народжуваності; частка газифікованих житлових будинків); гарантії конституційних прав (частка безробітних серед працездатного населення; кількість безхатченків; кількість звернень до керівництва країни з питань порушення конституційних прав; кількість звернень громадян до прокуратури; число постанов прокуратури щодо спростування протиправних рішень органів виконавчої влади; кількість звернень громадян до Верховного суду; кількість звернень громадян до Міжнародного суду); соціальна справедливість (різниця доходів бідних і багатих; різниця заробітної плати чоловіків та жінок; кількість громадян, що здобувають освіту за кордоном; кількість учнів; частка жінок у парламенті; частка жінок в органах державного управління; частка жінок у чисельності офіційно безробітних; різниця оплати праці за секторами й сферами життєдіяльності; частка непрацюючих пенсіонерів у загальній їх

кількості); стабільність життєдіяльності особистості та майнова безпека (кількість скоєних злочинів; кількість дорожньо-транспортних пригод; кількість пожеж; частка зайнятих осіб, що мають професійні захворювання; частка зайнятих осіб, що отримали виробничі травми; частка дитячої злочинності в загальній кількості злочинів; рівень смертності; рівень дитячої смертності; частка хворих у загальній кількості населення; частка осіб, які мають судимість; кількість розлучень) [18, с. 225].

Методика кількісного обчислення передбачає окремо оцінювання індексів благополуччя населення, інтересів стабільності й безпеки, їх подальше шкалювання та конструювання інтегральних індексів. Зазначені групи індексів прямо протилежні, адже задоволення інтересів благополуччя вимагає свого кількісного збільшення до максимуму, натомість інтереси стабільності й безпеки передбачають кількісне зменшення наявних показників до мінімуму [18, с. 278].

Методика оцінювання рівня безпеки, що запропонована О. Прохожевим, має низку недоліків. По-перше, параметрична система показників є необхідною, проте недостатньою для вичерпної оцінки рівня безпеки життєдіяльності. По-друге, подібне вимірювання інтегрального показника безпеки надає змогу фіксувати лише реальний стан об'єктів, натомість поза увагою дослідника залишаються коротко-, середньо- та довгострокові перспективи розвитку ситуації. А це, у свою чергу, унеможлиблює розробку ефективної системи заходів запобігання потенційним загрозам безпеці, прийняття належних управлінських рішень. Для вирішення першої проблеми необхідно визначити сутність соціальних категорій, покладених в основу цього підходу, та з'ясувати можливості їх вимірювання соціологічними засобами в межах національних систем обліку. Натомість для розв'язання другої доречно говорити про можливість взаємодії потреб та інтересів.

Фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України (С. Полякова, Л. Черенько) наголошують, що в сучасній практиці вітчизняних емпіричних досліджень виокремлюють два концептуальні підходи до визначення сутності поняття «рівень життя населення». У межах першого підходу під рівнем життя розуміють матеріальне становище населення (наявність доходу для задоволення життєвих потреб, забезпеченість рухомим та нерухомим майном). Натомість другий підхід передбачає синтез макроекономічних та мікроекономічних складових і базується на визнанні необхідності задоволення не лише життєво важливих потреб людини, а й створення умов для якісного життя та всебічного розвитку [22, с. 16–17]. Зважаючи на особливості сучасного етапу розвитку соціально-економічних процесів, використання першого підходу є некоректним, адже не завжди корелюють рівень матеріального добробуту й умови проживання, а наявний високий дохід не убезпечує від негативного впливу соціального середовища. Звісно, рівень доходів визначає можливості вибо-

ру стратегій життєдіяльності, проте інтереси сучасних людей значно ширші, ніж просто задоволення елементарних потреб, адже вони переймаються екологічними проблемами, активно висловлюють свою громадську позицію, прагнуть отримати вільний доступ до послуг, які надають різні об'єкти соціальної інфраструктури.

Дослідниця С. Полякова пропонує оцінювати рівень життя населення на основі багаторівневого аналізу, що передбачає вивчення матеріального становища (доходи, витрати, показники споживання, майнові характеристики) й умов проживання населення (забезпеченість житлом, його якісні характеристики, рівень розвитку та доступності закладів соціальної інфраструктури), а також стану соціального середовища (демографічні показники, розвиток ринку праці, економічні умови життєдіяльності, рівень суспільної безпеки, поширеність соціальних хвороб) [22, с. 27–47]. Беззаперечно, з погляду оцінки загроз безпеці життєдіяльності, найцікавішим є останній блок показників, адже фіксація стану соціальної напруги через виявлення критичних точок у соціальному середовищі надає змогу оцінити явні небезпеки розвитку суспільства в цілому.

Визначаючи відмінності між категоріями «рівень життя» і «якість життя», І. Дзюба зауважує, що перша з них пов'язана з економічними показниками життєдіяльності людей, а саме із задоволенням їх фізичних та духовних потреб, натомість друга – значно з більшим переліком питань, являючи собою інтегральний показник умов соціального буття [7].

На думку С. Айвазяна, який є автором однієї з перших фундаментальних методик оцінювання якості життя населення, інтегральний показник якості життя повинен засновуватися на оцінках якості населення (рівень фізичного здоров'я, здатність до відтворення, шлюбність/розлучуваність, освіченість, духовна культура тощо), рівня його благополуччя, розвиненості соціальної сфери, стану екології й наявності природно-кліматичних умов [1, с. 15–18].

Зосереджуючи увагу на необхідності відображення в інтегральному показнику якості життя населення індивідуальних характеристик життя й ступеня задоволення комплексу потреб та інтересів, О. Озерова пропонує оцінювати такі субпоказники, як: якість життя (народжуваність, розлучуваність, сирітство, безробіття, захворюваність, інвалідність); благополуччя населення (прожитковий мінімум, купівельна спроможність, забезпеченість житлом, можливість заощаджувати); якість трудового життя (зайнятість, тривалість пошуку роботи, виробничий травматизм); якість соціальної сфери (статистика освіти, охорони здоров'я, дозвілля, туризму, транспортного сполучення); якість безпеки життєдіяльності (злочинність, дорожньо-транспортні пригоди тощо) [19]. Натомість В. Безязичний і Є. Шилов запропонували оцінювати ще і якість продукції та послуг, а також аналізувати стан забезпечення конституційних прав людини [2].

На думку Е. Лібанової, О. Гладуна, Л. Лісогор, об'єктивний підхід до оцінювання якості життя передбачає визначення якості соціального й фізичного середовища, де люди реалізують свої потреби, тоді як суб'єктивна парадигма зосереджує увагу на вивченні індивідуального сприйняття індивідом якості життя (самопочуття, задоволеність життям, відчуття щастя). Ці підходи реалізуються на глобальному (міжнародні порівняння показників функціонування та розвитку різних країн світу) або локальному (у межах діяльності конкретної країни для прийняття управлінських рішень щодо соціально-економічного розвитку з урахуванням запитів і потреб населення) рівнях [5, с. 9–11].

У сучасній міжнародній практиці існує низка методик вимірювання якості життя, більшість із яких заснована на оцінюванні національного доходу на одну особу населення, рівня доходів та їх розподілу в соціумі, рівня споживання товарів і послуг, рівня зайнятості, умов праці, організації побуту, дозвілля тощо. Національна система оцінювання якості життя до 2012 р. передбачала вимірювання індексу людського розвитку ПРООН, індексу добробуту (Prosperity Index), рейтингу міст за якістю проживання в них (Mercer Human Resource Consulting). У 2012 р. спільно із Державним комітетом статистики було розроблено методику моніторингу регіонального людського розвитку України, яка містить три блоки індикаторів якості життя (оцінка реального стану життя людини та його якості; оцінка поточної ситуації як результату взаємодії держави й населення; суб'єктивна оцінка стану якості життя самим населенням) та чотири середовища (природне, соціальне, економічне та суспільно-політичне).

Розрахунки узагальнювального показника передбачають нормування та визначення ваг субпоказників [5, с. 12–28]. Цей підхід, як і попередній, має певні недоліки, зокрема, виникає питання розбиття показників безпеки на стимулюючі та дестимулюючі відповідно до того, як вони пов'язані з кількісною оцінкою якості аналізованої характеристики середовища. Вирішити цю проблему допоможе використання методу факторного аналізу, який надасть змогу здійснити класифікацію вимірюваних показників, а також з'ясувати характер взаємозв'язку всередині групи субпоказників.

У межах ціннісного підходу О. Омельченко запропонувала інтегровану методику оцінювання рівня та якості життя населення, в основу якої покладено ідею визначення каузального зв'язку між такими компонентами, як: довгострокові цінності (життя, здоров'я, родина, продовження роду, матеріальне благополуччя, соціальний захист, високий рівень культури тощо); поточні потреби (задоволення фізіологічних та екзистенційних потреб); природне середовище проживання (забрудненість атмосферного шару, водних ресурсів, лісовідновлення тощо); соціальна інфраструктура (показники діяльності закладів освіти, науки, ЗМІ, культури, мистецтва, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту тощо). Перевагою цього підходу є використання методу ентропії для оцінювання показників життєдіяльно-

сті динамічних соціально-економічних систем. О. Омельченко розглядає ентропію як міру невизначеності ситуації, оскільки вона не залежить від типу розподілу кількісних показників життєдіяльності системи. У разі якщо ентропія одного з показників зростає, збільшується його значущість. У такому разі об'єкти, які досягли високих числових значень за ознаками з великою ентропією, повинні мати більше інтегральне значення. Тим самим вирішується проблема класифікації показників життєдіяльності на стимулюючі та дестимулюючі, а також оцінювання динаміки зміни рангів протягом певного проміжку часу [20].

Застосування мотиваційної моделі ранжування потреб А. Маслоу [17], теорії розширення тематичного поля життєвих стандартів В. Латік [22] надає змогу звузити перелік субпоказників, що використовують для обчислення інтегрального об'єктивного показника під час проведення моніторингів у різні періоди розвитку конкретної держави, зважаючи на необхідний рівень задоволення потреб й інтересів: криза – споживання (можливість задоволення фізіологічних та екзистенційних потреб); початок післякризового етапу – споживання й соціальні послуги (показники діяльності закладів освіти, науки, ЗМІ, культури, мистецтва, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту тощо); завершення післякризового етапу – споживання, соціальні послуги та особливі потреби (для соціально вразливих верств населення забезпечення соціального захисту); стабілізація – споживання, соціальні послуги, особливі потреби (для соціально вразливих), а також гідність (захист від катувань, нелюдського ставлення, дискримінації тощо); перспективний період – споживання, соціальні послуги, особливі потреби (для соціально вразливих), гідність та незалежність.

Отже, узагальнюючи все вищезазначене, зауважимо, що кількісне оцінювання інтегрального об'єктивного показника рівня безпеки життєдіяльності особистості доцільно здійснювати в межах системного підходу, використовуючи таку систему субпоказників, яка тісно пов'язана з розумінням особистості і як об'єкта, і як субєкта безпеки, а також характеризує тенденції й закономірності соціального розвитку, ефективність діяльності системи забезпечення безпеки життєдіяльності. З-поміж груп об'єктивних субпоказників варто зосередити увагу на таких основних з них, як: природогенні (екологічні характеристики стану навколишнього середовища – утворення та поведження з відходами, забруднення атмосферного повітря, використання й охорона водних ресурсів); техногенні (діяльність потенційно небезпечних радіоактивних, біологічних, гідродинамічних об'єктів і її наслідки – транспортні аварії, вибухи та пожежі, аварії на різних об'єктах, раптове руйнування споруд, надзвичайні ситуації природного характеру); соціогенні (економічні – доходи та умови життя, житло, зайнятість, безробіття; демографічні – народжуваність, смертність, захворюваність, очікувана тривалість життя, міграційний рух; соціальні – освіта, наука, охорона здоров'я, соціальний захист, культура, суспільна діяльність,

правосуддя, злочинність). Цей перелік субпоказників є необхідним і достатнім для вичерпної оцінки безпечності соціального буття на всіх вертикальних та горизонтальних рівнях його прояву. Проте не виключено, що він може бути доповнений або ж звужений, зважаючи на різні періоди розвитку конкретної держави.

Обчислення інтегрального об'єктивного показника передбачає лінійне нормування, що полягає в приведенні діапазону можливих значень ознак до деяких меж (від 0 до 1) для зниження розмірності множини кількісних ознак:

$$\text{для стимуляторів } X_s = \frac{x_i - x_{\min}}{x_{\max} - x_{\min}},$$

$$\text{дестимуляторів } - X_d = \frac{x_{\max} - x_i}{x_{\max} - x_{\min}},$$

де x_i – фактичне значення i -го субпоказника, x_{\max} і x_{\min} – відповідне мінімальне та максимальне значення i -го субпоказника.

Імовірність впливу i -го субпоказника на значення інтегрального об'єктивного показника визначається відношенням i -го субпоказника стимулятора/дестимулятора до загального числа можливих значень субпоказників:

$$P(A_{s_j}) = \frac{X_{s_j}}{\sum_{j=1}^n X_{s_j} + \sum_{k=1}^m X_{d_k}},$$

$$P(A_{d_k}) = \frac{X_{d_k}}{\sum_{j=1}^n X_{s_j} + \sum_{k=1}^m X_{d_k}}.$$

Ентропія виступає мірою розмаїття та організованості системи субпоказників, яка характеризує ступінь невизначеності їх впливу або ж детермінованості системи. Чим меншим є значення ентропії, тим більш детермінованою є система.

$$E_{jk} = \sum_{j=1}^n \sum_{k=1}^m P_{jk} \log_2 P_{jk},$$

де P_{jk} – імовірність будь-якого можливого стану ($P(A_{s_j}), P(A_{d_k})$) складної системи.

Інтегральний об'єктивний показник рівня безпеки визначається як середнє арифметичне зважене впливу всіх субпоказників:

$$I_o = \frac{\sum_{j=1}^n \sum_{k=1}^m E_{jk} X_{jk}}{\sum_{j=1}^n \sum_{k=1}^m E_{jk}}.$$

Об'єктивні показники вимагають визначення «кількості» небезпеки на основі наявних даних і розуміння всієї складності оцінюваних процесів, ситуацій та можливих наслідків. Проте не варто забувати про те, що будь-

яка небезпека, пов'язана із життям та здоров'ям людини, закономірно викликає в неї почуття страху, розгубленості, детермінує неадекватну поведінку. Емоційні реакції, що виникають унаслідок впливу розмаїття потенційних/явних загроз, можуть посилюватися/послаблюватися залежно від часу та інтенсивності їх впливу. У цьому сенсі варто розрізняти реакції людини на подразники різного характеру з різним терміном дії. Саме тому змістовно доповнити зазначений інтегральний об'єктивний показник рівня безпеки життєдіяльності може суб'єктивний показник, який надає змогу оцінити рівень організації процесів життєдіяльності з урахуванням соціально-психологічних особливостей окремої особистості, її світогляду, системи ціннісних орієнтацій, рівня ситуативного занепокоєння, усвідомлення рівня захищеності, безпеки функціонування та розвитку [12].

Серед суб'єктивних критеріїв оцінювання рівня безпеки життєдіяльності І. Кузнецов акцентує увагу на необхідності визначення таких з них, як: рівень поінформованості в питаннях безпеки; оцінка ефективності заходів, спрямованих за забезпечення населення від загроз і небезпек; оцінка діяльності державних інституцій, які несуть відповідальність за забезпечення безпеки життєдіяльності населення; вивчення досвіду взаємодії з ними; загальна оцінка відчуття захищеності в соціальному просторі [11]. Цей перелік доцільно доповнити таким показником, як оцінка рівня знань стандартних правил поведінки в екстремальних ситуаціях та наявність навичок реалізовувати дії щодо самозбереження [13].

Обчислення інтегрального суб'єктивного показника передбачає використання методу бальної оцінки (від мінімуму 0 да максимуму 1) для кожного із зазначених субпоказників. Зважаючи на те, що всі індикатори мають рівний пріоритет щодо безпеки життєдіяльності, далі здійснюється агрегування отриманих даних (сумування та обчислення середнього арифметичного значення):

$$I_S = \frac{\sum_{i=1}^n x_i}{n},$$

де I_S – інтегральний суб'єктивний показник рівня безпеки, x_i – фактичне значення i -го субпоказника, загальна кількість суб'єктивних субпоказників.

Авторське розуміння інтегрального показника рівня безпеки життєдіяльності об'єднує сукупність суб'єктивних/об'єктивних, кількісних/якісних індикаторів. Взаємозв'язок суб'єктивної та об'єктивної оцінок рівня безпеки життєдіяльності виявляється в прийнятті/неприйнятті небезпек, що є однією з компонент життєстійкості (адаптивна здатність повертатися до нормального стану) як особистості, суспільства, так і держави в цілому, поряд із залученістю й можливістю здійснення контролю у сфері управління безпекою життєдіяльності. Практичне застосування окресленого підходу надасть змогу уточнити причини загострення соціальних супе-

речностей у сфері безпеки, забезпечити подальший розвиток процесів безпечного функціонування та розвитку як особистості, соціальних груп, суспільства, так і держави в цілому.

Список використаної літератури

1. Айвазян С. А. Интегральные индикаторы качества жизни населения: их построение и использование в социально-экономическом управлении и межрегиональных сопоставлениях. Москва: ЦЭМИ РАН, 2000. 117 с.
2. Безъязычный В. Ф. Качество жизни: учеб. пособ. Рыбинск: РГАТА, 2004. 96 с.
3. Белай С. В. Дослідження механізмів моніторингу загроз національній безпеці України соціально-економічного характеру. *Університетські наукові записки*. 2013. № 4 (48). С. 481–488.
4. Бормотова Т. М., Бражников Д. А., Мазаев Ю. Н., Малолетко А. Н., Юдина Т. Н. Мониторинг общественного мнения населения об уровне безопасности личности: методика и организация исследования. *Социальная политика и социология*. 2016. Т. 15. № 6. С. 54–62.
5. Бушуев В. В., Голубев В. С., Коробейников А. А., Селюков Ю. Г. Человеческий капитал для социогуманитарного развития. Москва: ИАЦ Энергия, 2008. 96 с.
6. Лібанова Е. М., Гладун О. М., Лісогор Л. С. та ін. Вимірювання якості життя в Україні. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, Програма Розвитку ООН, Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2013. 50 с.
7. Головаха Е. И., Панина Н. В. Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах. Київ: Ін-т социологии НАН Украины: Стилос, 1997. 63 с.
8. Дзюба І. В. Категорія рівня життя населення: сучасний підхід. *Статистика України*. 2004. № 1. С. 68–73.
9. Жерновой М. В. Проблемы обеспечения личной безопасности граждан в Приморском крае. *Ойкумена*. 2010. № 4. С. 142–147.
10. Згуровский М. З., Статюха Г. А., Джигерей И. Н. Оценивание устойчивого развития окружающей среды на субнациональном уровне в Украине. *Системні дослідження та інформаційні технології*. 2008. № 4. С. 7–20.
11. Зинченко Н. И. Социальное измерение безопасности России. *Социологические исследования*. 2007. № 2. С. 137–140.
12. Информационно-аналитический отчет о результатах социологического исследования «Мониторинг общественного мнения по вопросам обеспечения безопасности». Москва: НИИ Социологии, 2017. 55 с. URL: <https://www.mos.ru/upload/documents/files/3643/Securite.pdf> (дата звернення: 22.09.2019).
13. Калашнікова Л. В. Кількісно-якісні критерії аналізу рівня безпеки життєдіяльності особистості: поєднання статистичного та соціологічного підходів. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2016. № 1/2 (29/30). С. 45–51.
14. Калашнікова Л. В. Соціологічний моніторинг безпеки життєдіяльності особистості: проблеми теорії. *Український соціум*. 2017. № 1 (60). С. 49–59.
15. Качинський А. Б. Безпека, загрози і ризик: наукові концепції та математичні моделі: монографія. Київ: ІПНБ НАСБУ, 2004. 366 с.
16. Качинський А. Б. Індикатори національної безпеки: визначення та застосування їх граничних значень: монографія. Київ: НІСД, 2013. 104 с.
17. Ломакин В. В., Асадуллаев Р. Г., Кисиленко А. В. Методика оценки социальной безопасности с учетом техногенных факторов риска. *Научные ведомости Бел-*

городского государственного университета. Серия: Экономика. Информатика. 2016. № 2 (233). Вып. 37. С. 144–151.

18. Маслоу А. Мотивация и личность / пер. А. М. Татлыбаевой. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 528 с.

19. Общая теория национальной безопасности: учебник / под общ. ред. А. А. Прохожева. 2-е изд. Москва: РАГС, 2005. 344 с.

20. Озерова О. Ю. Интегральный индекс качества жизни населения региона. *Вопросы территориального развития*. 2015. Вып. 1 (21). С. 3–10.

21. Омельченко О. Методологічні засади оцінювання рівня життя населення в регіонах України. *Проблеми економіка*. 2010. № 2. С. 81–90.

22. Рак Ю. П., Зачко О. Б. Методи аналізу та оцінки рівня безпеки життєдіяльності регіонів України в умовах реалізації проектів регіонального розвитку. *Управління проектами та розвиток виробництва*. Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2008. № 2 (26). С. 29–39.

23. Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., держ. ком. статистики України; за ред. Л. М. Черенько. Київ: Консультант, 2006. 428 с.

24. Шевцова С. В., Ковальов Б. Л. Науково-методичні підходи до формування сталого способу життя. *Механізм регулювання економіки*. 2011. № 1. С. 230–234.

25. Шкарупа О. В. Моніторинг стану і динаміки природних і соціально-економічних систем / за заг. ред. Л. Г. Мельника. Суми: Університетська книга, 2005. С. 489–511.

Стаття надійшла до редакції 05.10.2019.

Калашникова Л. В. Методология и методика оценки интегрального показателя уровня безопасности жизнедеятельности личности: теоретические аспекты проблемы

В статье охарактеризованы подходы к определению уровня безопасности жизнедеятельности личности, в частности методика оценки уровня безопасности А. Прохожева. Предложено расширить возможности измерения объективных показателей средствами социологической науки в рамках национальных систем учета, а также оценить характер и особенности взаимодействия потребностей и интересов социальных систем за счет введения группы субъективных показателей. Авторское понимание интегрального показателя уровня безопасности объединяет совокупность объективных и субъективных показателей.

Ключевые слова: методология, методика, уровень безопасности жизнедеятельности, субъективные/объективные показатели, измерение.

Kalashnikova L. V. Methodology and Methods of Evaluation of the Integral Indicator of the Level of Safety of the Personality: Theoretical Aspects of the Problem

The article describes the operational approaches of diagnosing the level of security. In particular, attention is focused on the concept of thresholds (A. Kaczynski, S. Belay, etc.) and the theory of threat assessment of security (Y. Rak, A. Zachko, S. Ayvazyan, V. Bushuev, E. Golovakha, N. Panina, N. Zgurovsky, S. Shevtsova, B. Kovalev, A. Shkarupa, N. Zhernovoy, N. Zinchenko, V. Lomakin, P. Asadullaev, A. Kisilenko).

Analyzed the technique of security assessment A. Prokaiev, which aimed to determine the vital interests of personality, society, state, as well as potential and obvious threats to their satisfaction. A parametric system of indicators is insufficient, allows you to record only the actual state of objects, also its author are not taken into account short-, medium- and long-term development of the situation. To solve the first problem it was proposed to determine the possibility of measuring objective indicators means of social science in the

framework of the national accounting systems. In particular, attention is focused on such of them as: natural (environmental characteristics environmental – accumulation and waste management, air pollution, the use and protection of water resources), technological (activity potentially hazardous radioactive, biological, hydrodynamic objects and its impact on traffic accidents, explosions and fires, accidents at various sites, the sudden demolition of structures, emergency situations of natural character), social (economic income and living conditions, housing, employment, unemployment, demographic – fertility, mortality, morbidity, life expectancy, migration processes, social – education, science, health, social protection, culture, social action, justice, crime). The above list of indicators is necessary and sufficient for comprehensive safety assessments of social life on all vertical and horizontal levels of its manifestation. But for the second – asked to assess the nature and interaction of the needs and interests of individuals, society and the state by introducing a group of subjective indicators (the level of awareness of safety issues; evaluation of the effectiveness of measures aimed at ensuring public safety from threats and dangers; the activities of the state institutions that are responsible for the security of life of the population; a study of the experience of interacting with them; general assessment of sense of security in the social space; assessment of the level of knowledge of the standard rules of behavior in extreme situations; availability of skills to implement actions for self-preservation).

The author's understanding of the integral indicator of the level of safety brings together a set of subjective/objective, quantitative/qualitative indicators, the relationship that is manifested in the acceptance/non-acceptance of the dangers. The practical application of this approach will clarify the reasons for the aggravation of social contradictions in the sphere of security, to ensure the further development of safe functioning and development as individuals, social groups, society and the state as a whole.

Key words: *methodology, methods, level of safety, subjective/objective indicators, measurement.*

УДК 314.82

М. П. КУХТА, І. О. МАРТИНЮК

ПРОБЛЕМА СТАРІННЯ: ФІЛОСОФСЬКИЙ І СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХОДИ

У статті розглянуто філософські та соціологічні підходи до інтерпретації старіння. Наголошено, що хоча старіння й було об'єктом досліджень віддавна, лише сьогодні воно стало відмітною рисою сучасності, тож потребує не лише більш детального вивчення, а й розстановки акцентів у дослідженнях. Стрімко розширилося коло соціальних проблем, пов'язаних з постарінням населення в більшості розвинених країн світу. Аналіз генези уявлень про старість і старіння у філософії та соціології надає змогу окреслити проблемне поле для подальших геронтоорієнтованих досліджень у комплексі соціогуманітарних наук.

Ключові слова: старіння, проблеми старіння, теорії старіння.

Сьогодні для осмислення явищ, пов'язаних зі старінням, дедалі більш характерним стає підхід з використанням досягнень з різних галузей знань, починаючи від філософії, закінчуючи медициною та економікою. Звернення до комплексного системного дослідження початку й перебігу старості зумовлене неспроможністю пояснень, що ґрунтуються на моноказальних способах встановлення її чинників та механізмів. Тож доречно розглядати феномен старіння з позиції різних підходів. Це дає змогу зрозуміти специфіку перебігу й вплив цього процесу як в онтологічному (причому як з позиції представників старшої вікової групи, так і з погляду суспільства, соціально-демографічна структура та потреби якого динамічно змінюються), так і в гносеологічному аспекті.

Метою статті є огляд історичної еволюції поглядів на старіння та теоретичне осмислення напрацювань щодо цього процесу в галузі суспільствознавчих наук.

Феномен старості привертає до себе увагу філософів здавна. І це зрозуміло: осмислення старості нерозривно пов'язане з такими фундаментальними темами філософствування, як буття і небуття, життя і смерть, природа і сутність людини, сенс життя, гуманізм тощо.

Античні уявлення щодо старості можна поділити на натуралістичні, згідно з якими існує душа, тотожна тілу, та метафізичні, що виходили з пріоритету душі над тілом. На той час філософи розглядали старість з позицій різнорівневого аналізу: від емоційного, антропологічного, соціального, етичного та естетичного й аж до космогонічного.

Зокрема, Епікур (324–270 рр. до н. е.) у «Листі до Менекея» рекомендує займатися філософією і молодим, і старим. Першим – щоб вони й у старості залишалися молодими, другим – щоб вони були і молодими, і старими, не маючи страху перед майбутнім. Він вважав, що «більшість то втікають

від смерті як найбільшого зла, то прагнуть її як відпочинку від зла життя, а мудрий не повинен ні ухилятися від життя, ні боятися смерті» [16, с. 321].

Гомер вважав, що люди похилого віку мають особливі здібності, тому повинні володіти правом вирішального слова при обговоренні справ общини. Своєю чергою, Платон (427–347 рр. до н. е.) вважав, що в похилому віці є такі переваги, яких немає в молодості, адже старіння організму компенсується духовною зрілістю та внутрішньою свободою, тому лише із 60 років людина може посісти місце церковного служителя. Не втратили актуальності і його погляди щодо індивідуальності старіння, де його специфіка визначається як похідна способу життя в молодості та зрілості [11].

Згідно з поглядами Лукреція (близько 99–55 рр. до н. е.), весь світ є своєрідним мінливим тілом, здатним до старіння [6]. Арістотель (384–322 рр. до н. е.) розглядав старість у негативному світлі, вважаючи, що в цей час людину залишають фізичні, розумові та духовні сили. Таким чином, довге життя є нещастям, а прагнення старших до повноцінної участі в соціальному житті є ознакою слабкості [2].

Філософи римської античності також порушували питання фізичного старіння та немічності людини у віці. Зокрема, Горацій (65–8 рр. до н. е.) змальовував їх як жадібних та важких людей, що засуджують молодість, вихваляючи той час, коли самі були молодими. Він також вважав, що із часом людина втрачає чи принаймні в неї суттєво знижується рівень життєвого щастя, тому старість забарвлена в темні кольори й супроводжується постійним жалем за втраченою молодістю. У праці «Метаморфози» Овідій (48–8 рр. до н. е.) також описує людське життя як послідовність періодів, що схожі до пір року. З приходом старості людина перетворюється на безсилу істоту з глибокими зморшками, котру підстерігає смерть. Саме він уперше назвав старість «четвертим віком». Сенека (4 р. до н. е. – 65 р. н. е.) також поділяє життя людини на періоди, вважаючи, що останній – старість – є віком втоми, проте лише фізичною, тому що вік відчуває тіло, а не душа, що саме відчуває світанок. Старість має своє надбання – мудрість [6].

Цицерон (106–43 рр. до н. е.) був переконаний, що людина веде боротьбу із законами природи, при цьому найкращим виходом є визнання й прийняття старості, тому що ця боротьба завжди закінчується поразкою.

Близькими до цього є погляди римських стоїків Епіктета (50–138 рр.) та Марка Аврелія (121–180 рр.). Епіктет, зокрема, вважав, що людина – це «душа з тілом – ходячим трупом». Смерть філософи розглядають як останній обов'язок перед всепоглинаючим Всесвітом [15].

У період Середньовіччя та доби Відродження проблематику старіння розглядали крізь призму учінь християнської церкви. Людина не повинна прив'язуватися до земного життя. Чим далі вона наближається до його закінчення, тим ближчою може стати до Бога.

У період Нового часу проблематику старіння розглядав, зокрема, Гегель. На його думку, старість тотожна мудрості, початковий та кінцевий

періоди життя схожі, оскільки старість пов'язана з ослабленням м'язів та ментальним безсиллям. Проте істинна старість не фізична (що ототожнюється з хворобою), а духовна.

Фрідріх Шлейєрмахер, своєю чергою, під старістю розуміє і фізичний спад, і особливий стан душі. Він вважав, що свобода духу й свобода людини можливі в стані «вічної молодості», що, на противагу фізичним показникам, можна зберегти. Філософ зазначав, що чим старшою стає людина, тим складніше їй розпочинати нові дії [12].

Філософська рефлексія старості пройшла тривалу історію. Свій внесок у розробку старості як філософської проблеми зробили, крім згаданих мислителів, Ф. Бекон, І. Кант, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, С. К'єркегор.

Пізніше до цієї проблематики долучилося широке коло філософів XIX–XX ст., а саме: А. Камю, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр, М. Хайдеггер, Х. Ортега-і-Гассет, А. Швейцер, І. Ільїн, В. Розанов, С. Франк, Н. Федоров, П. Сорокін, В. Франкл. Своїми творами вони заклали базу для подальшого розвитку філософських концепцій осмислення феномену старості. Так, у «Повстанні мас» Х. Ортега-і-Гассет висловлює погляд, що в будь-якому теперішньому живе три покоління: молодь, зрілі люди та старі, – тобто історична дійсність охоплює насправді три різних часи, життєві величини, що співіснують незалежно від свого бажання, водночас і нерозривно пов'язані, і незмінно ворогують, тому що по суті є різними. Це заклало філософську основу для розгляду міжпоколінного розриву та міжпоколінних конфліктів [10].

Представники екзистенційної філософії досліджували старіння й старість крізь призму понять буття та смерті. Так, К. Ясперс розкривав старість з позицій психологічного сприйняття життєвого простору, що поступово звужується в пізні роки. Його погляди суттєво вплинули на характер подальших досліджень ескапізму старших та соціальних можливостей, що можуть бути збереженими з віком. Крім того, учений розглядав життя як послідовність змін, втрат та здобутків, підсумок яких підбивають у старості (тут ми прослідковуємо зв'язок з концепцією розвитку Е. Еріксона, який теж вважав, що в старості людина підсумовує прожите життя, залишаючись задоволеною або ж розчарованою її ходом) [1]. М. Хайдеггер, своєю чергою, наголошував, що старість дає можливість повільно перейти шлях від життя до смерті [9].

У праці «Сучасні філософські уявлення про феномен старості і старіння» І. Жданова зауважує, що загалом уявлення сучасних філософів щодо феномену старості переважно визначаються проблематикою постмодерністського та глобалізаційного суспільства. На сьогодні наукові розвідки в напрямі філософії старіння здійснюють В. Альперович – він поділяє погляди символічних інтеракціоністів на феномен старості й старіння; Т. Карсаєвська та А. Шаталов – досліджують етапи життєвого циклу людини із соціально-філософської позиції; К. Пігров – фокус його наукової

уваги – екзистенційна сутність справжньої старості. Учений вважає, що старих людей можна поділити на так званих «справжніх» та тих, у яких старість не вдалася, – «старих-симулякрів». Справжні старі, за ним, захоплені насамперед високим страхом (Angst). Старі, в яких старість не вдалася (старі-симулякри), одержимі низьким страхом, боязню (Furcht). Крім того, учений розкриває феномен ідентифікації в старшому віці, вважаючи, що старі переходять від так званої «Я», або «Его»-ідентифікації, до «Ми»-ідентифікації [5].

Своєю чергою, Ж. Лакан також прив'язує філософський дискурс старості до проблем тілесності та ідентифікації. На його думку, тіло людини, яка старіє, є своєрідною картою, що в міру дорослішання заповнюється соціокультурними знаками та модифікується відповідно до певних закономірностей.

Крім уже згаданих Р. Адріанової та Д. Матяша, соціально-філософський аналіз феномену старості й вивчення чинників активізації особистості в старості здійснювали Н. Тельнова й І. Подольська [1; 9]. Зокрема, Т. Полькіна вивчає феномен старості на різних етапах психолого-філософського осмислення; Л. Дяченко – розглядає філософсько-культурологічні аспекти старіння; Н. Рибаківа – сутність старіння як історичного феномену, а також ціннісні аспекти старіння; І. Жданова – соціально-філософське розуміння сутності старості й старіння в сучасному суспільстві [5].

Значення філософського дискурсу старості полягає в тому, що, на відміну від позитивного знання конкретних наук, які вивчають феномен старості наче зсередини, у межах її самодостатності, він надає досліднику можливість вийти за межі цього феномену й поглянути на старість ззовні, у співвіднесенні з іншими феноменами. Один із найбільш значущих напрямів філософського осмислення старості пов'язаний з аналізом її соціально-культурних і особистісно-екзистенційних та соціально-культурних аспектів. Тут старість розглядають у широкому аспекті – як ідею вселенського призначення людини, неповторності її буття; ставлення самої людини до процесу старіння, самооцінку життєвого шляху, усвідомлення того, що вдалося й чого не вдалося зробити протягом життя, що залишить людина нащадкам. Більшість філософів зауважують, що в сучасній соціальній реальності, де людина через значну «віртуалізацію» життя дедалі більше має справу із зображенням, процес старіння намагаються «заморозити» всіма доступними засобами, прагнучи зберегти видимість молодості та здоров'я.

У соціології теж існує значна кількість підходів до вивчення проблем старості й старіння, у межах яких тривають дослідження. Центром теоретичної геронтології на сьогодні вважають США (так, чотири основні критерії старіння, що найчастіше цитують у працях з геронтології, запропоновані американським геронтологом Б. Стрехлером). Звертаючись до історії розвитку західних геронтологічних досліджень, можна відзначити, що там

науковці переважно зосереджують увагу на соціально-демографічному складі населення старшого віку, тривалості життя різних соціально-професійних груп старших, процесі старіння та виходу на пенсію (Е. Россет, Е. Каммінг, М. Янг та Т. Шуллер), змінах при переході від молодого до старшого віку (С. Ірвін), особливостях вікової стратифікації (М. Райлі, М. Іонсон), особливостях життя людей старшого віку (Р. Тейлор), старіння в сучасному світі (С. МакФаден), особливостях комунікації старших людей (Дж. Ньюсбаум), Е. Мідвінтер, П. Ейзенштадт [8].

Варто зауважити, що різні соціально-геронтологічні теорії по-різному ставляться до старіння та його особливостей. Серед соціологічних теорій, що виокремилися на Заході, можна назвати такі:

- теорія активності – люди похилого віку внаслідок розлучення зі звичними ролями відчувають свою непотрібність у соціумі. Збереження потреб і активності є передумовами збереження самооцінки й психологічної рівноваги;

- теорія вікової стратифікації – суспільство поділене на вікові страти, старше покоління має унікальний досвід, котрий неможливо повторити, але можна використати його елементи наступним поколінням;

- теорія субкультури для похилого віку – запропонована Е. Роузом, котрий вважає, що представники невеликих соціальних груп, що мають власну субкультуру, більше взаємодіють один з одним, ніж з іншою частиною суспільства. За нею, люди похилого віку є носіями субкультури, що містить особливу систему цінностей, норм, стереотипів. Таким чином, люди, що збираються виходити на пенсію, об'єднуються на основі спільних інтересів;

- теорія роз'єднання, обґрунтована Б. Ньюгартемом та Дж. Розеном, стверджує невідворотність обмеження спілкування людини, яка старіє, з іншими членами суспільства, тому що з виходом на пенсію змінюються її соціальні ролі та знижується дохід. За нею, гомеостаз є принципом необхідної рівноваги між продуктивним (молодим) і непродуктивним (похилим) поколіннями. Відповідно, виникає міжпоколінне відчуження, коли в процесі старіння люди починають відмежовуватися від молоді. Теорія була продовжена Е. Каммінгом та В. Генрі, котрі вказували, що роз'єднання (disengagement) є психосоціальним явищем, наслідком як природних змін у психіці людини, яка старіє, так і впливом на неї соціального середовища;

- теорія модернізації – описує зміну становища похилих людей та ставлення до них як результату технізації й модернізації сучасного суспільства, унаслідок чого авторитет і значення їх досвіду значно впали;

- теорія геротрансценденції, обґрунтована Л. Торнстамом, як особливого виду позитивного старіння (на основі теорій К. Юнга та Е. Еріксона). Відповідно до неї, старіння людини включає потенціал для розвитку та розуміння нового погляду на життя, перехід з більш раціона-

льного й матеріального погляду на світ до більш трансцендентного, що в підсумку супроводжується збільшенням задоволеності від життя [9].

Велика кількість підходів до вивчення старіння зумовлює розмаїття визначень старості. Наприклад, у словнику із соціальної геронтології є декілька визначень цього феномена, кожне з яких зумовлено власним фокусом розгляду. Зокрема, її подано як заключний період вікового розвитку, що йде після стадії зрілості й супроводжується тією чи іншою мірою згасанням життєвих функцій. Виділяють такі стадії: хронологічна (фактором, що домінує у її визначенні, є кількість прожитих років); фізіологічна - визначається станом здоров'я, сукупністю фізичних відхилень організму; психологічна - момент у житті людини, коли вона сама починає усвідомлювати себе старою (можливі дві крайні форми вираження цього процесу: це усвідомлення може прийти занадто рано або занадто пізно); соціальна - синтез усіх видів старості, що відображає становище людини в суспільстві, систему очікувань суспільства щодо людини наприкінці її життя [8].

Вітчизняні науковці (зауважимо, що під цією рубрикою об'єднуємо дорадянських, радянських і пострадянських фахівців, у тому числі російських, тому що проблеми, які вони порушують, часто співзвучні українським. Водночас результати їх досліджень не можна цілком переносити на українські реалії) переважно розглядають проблеми ролі змін, пов'язані з виходом на пенсію (Н. Паніна, В. Патрушев, В. Шапіро), місце похилих людей у суспільстві та особливості їх трудової й громадської діяльності (Н. Большакова, І. Бондаренко, Н. Василенко, Т. Кисельова, А. Козлов, В. Лазарева, Г. Морозова, А. Рубцова).

Що ж до безпосередніх досліджень процесу старіння, то їх розвиток тривалий час пов'язували з біологією старіння й такими іменами, як І. Мечников (який розвинув теорію ортобіозу та вперше вказав, що «...старість, що є швидше непотрібним вантажем для суспільства, скоро зробиться... корисним суспільству періодом. Старі зможуть застосовувати свою велику досвідченість до найбільш складних і тонких завдань суспільного життя» [8]), З. Френкель (в основоположній праці «Подовження життя та діяльна старість» розкрив особливості зміни популяції старіших людей як носіїв досвіду попередніх поколінь і розглянув особливості індивідуальних змін організму людини на останньому етапі його розвитку), А. Богомолец (завдяки якому в середині 1960-х рр. на базі Київського університету відкрито першу кафедру геронтології) та ін. У подальшому біологічні механізми старіння, механізми збереження активності в старості та шляхи досягнення довголіття вивчали І. Давидовський (у монографії «Старість» стверджував, що визначених дат настання старості немає, що біологічний та календарний вік людини часто не збігаються), А. Нагорний, В. Фролькіс (запропонували уявлення про процеси антистаріння (вітаукт), завдяки яким набули поширення геронтологічні дослідження й фактично було створено геріатрію як нову галузь медичної науки), Д. Чеботарьов (за-

вдяки якому Київський інститут геронтології здобув визнання в усьому світі як один з найбільших центрів з дослідження механізмів старіння) [8].

Великий внесок у вивчення життєдіяльності людей старшого віку зробив Б. Ананьєв, вказавши на необхідність зміни біологічної концепції новою, яка б об'єднувала біологічний підхід із соціальним. Згодом ідеї Б. Ананьєва розвинули В. Альперович («Геронтология. Старость. Социкультурный портрет»), «Проблемы старения: демография, психология, социология») та Л. Анциферова, які аналізували типи старіння, сутність соціального старіння.

Фахівці на теренах радянського й пострадянського просторів зосереджувалися на проблемах рольових змін, пов'язаних з виходом на пенсію (Н. Паніна, В. Патрушев, В. Шапіро), місцем людей похилого віку в суспільстві та особливостях їх трудової й громадської діяльності (І. Бондаренко, А. Козлов). Також вивчали фактори їх соціальної поведінки та самопочуття в суспільстві, проблеми їх адаптації й активізації (Н. Герасимова, Т. Демидова, А. Дмитрієв, В. Доброхліб, Н. Ковальова, Т. Козлова, Л. Соловійова, Є. Щаніна). Соціальний напрям представлений працями таких авторів, як: М. Александрова, Р. Ануфрієва, С. Архипова, Т. Гершкович, Н. Глуханюк, Я. Зоська, І. Кон, О. Краснова, Н. Лавріненко, І. Ліхницька, А. Рубакін, Р. Яцемирська.

Соціально-економічні проблеми старості досліджують Н. Римащевська, Т. Смирнова, О. Тополь. Проблеми соціальної комунікації, відповідальності та ексклюзії людей різного віку розкривають О. Дікова-Фаворська, Л. Хижняк та О. Безрукова. Уперше використовують якісні методи для дослідження старості як феномену М. Єлютіна, Є. Здравомислова, Ю. Качалова, О. Кувшинова, С. Марковкіна. Розгляд сутності та структурних компонентів соціального потенціалу представлений у працях Д. Афанасьєва, Н. Календи, М. Нугаєва, Н. Тютюнник, В. Філіппова, О. Шкаратана. Відмінності між поняттями соціального капіталу та потенціалу аналізують С. Бабенко, І. Сакрельцев, С. Штирбул, Б. Юдін, а рівні й різновиди соціального потенціалу – Г. Зараковський, М. Лесечко, Т. Петрушина, О. Штепа. Особистісний потенціал розкрито в працях Ю. Бреус, Н. Лебідь, В. Міляєвої, М. Садової [9].

Висновки. Як бачимо, проблематика старіння набуває дедалі більшого поширення в дискурсі як суто практичному – з позицій соціальної політики та управління, так і в теоретичному – з позиції осмислення цього процесу та прогнозування масштабів і наслідків його подальшого розгортання. Активно обговорюють різні аспекти старіння населення, починаючи від макрорівня, глобальних тенденцій суспільного розвитку, до мікрорівня – окремих груп та впливу цього процесу на поведінку соціальних акторів. Поряд зі збільшенням кількості досліджень і спробами створення відповідних програм соціального розвитку з урахуванням змін у демографічній структурі постають завдання теоретичного характеру: насамперед, необхідність систематизувати накопичену інформацію та визначити «проблем-

ні», малодосліджені поля. Зокрема, це стосується досліджень у вітчизняному соціальному просторі, де, попри загальне зростання кількості відповідних праць, все-таки можна констатувати здебільшого їх вузьку спрямованість, орієнтацію на висвітлення соціально-вікових питань крізь призму дотичних соціальних проблем.

Список використаної літератури

1. Андрианова Р. А. Социально-педагогические условия активизации личности в период геронтогенеза: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Москва, 2003. 12 с.
2. Аристотель. Собрание сочинений: в 4 т. Москва: Мысль, 1976. Т. 1. 550 с.
3. Архипова С. П. Освіта як елемент життєдіяльності людей літнього віку. *Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка*. 2013. № 13 (272). Ч. IV. 32 с.
4. Доброхлеб В. Г. Ресурсный потенциал пожилого населения России. *Социологические исследования*. 2008. № 8. С. 55–61.
5. Жданова И. Современное философское представление о феномене старости и старения. *Сборник научных трудов НГТУ*. 2006. № 1 (43). С. 171–176.
6. Карсаевская Т. В., Шаталов А. Т. Философские аспекты геронтологии. Москва: Наука, 1978. 352 с.
7. Кухта М. Динаміка ціннісних орієнтацій і адаптивність людей похилого віку в Україні. *Соціальні виміри суспільства*. 2015. № 7 (18). С. 482–497.
8. Кухта М. Соціальний потенціал людей старшого віку в Україні. Київ: КНУ-КіМ, 2018. 304 с.
9. Матяш Д. В. Жизнь и смерть: от сакральной символической обратимости к постсакральной бинарности (социально-философский анализ): автореф. дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.11. Ростов-на-Дону, 2003. 47 с.
10. Ортега и Гассет Х. Что такое философия? *Избранные труды*. Москва: Весь Мир, 1997. URL: <http://zzz.h20.ru/library/win/FILOSOF/ORTEGA/filosofia.txt> (дата звернення: 30.09.2019).
11. Платон. Диалоги. Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2007. 448 с.
12. Польшкина Т. Особенности понимания феномена старости на разных этапах психолого-философского осмысления. *Вестник Башкирского университета*. 2012. Т. 17. № 3. С. 140.
13. Подольская И. А. Феномен старости: социально-философский анализ: автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. Москва, 2002. URL: <https://www.dissercat.com/content/fenomen-starosti-sotsialno-filosofskii-analiz> (дата звернення: 25.09.2019).
14. Тельнова Н. Л. Целостный подход: онтологический подход: автореф. дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.01. Саратов, 2002. URL: <https://www.dissercat.com/content/-tselostnost-cheloveka-ontologicheskii-podkhod> (дата звернення: 21.09.2019).
15. Эпиктет. В чем наше благо? Римские стоики. Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий. Москва, 1995. 268 с.
16. Эпикур. Главные мысли. *Тит Лукреций Кар. О природе вещей*. Москва, 1983. С. 321.

Стаття надійшла до редакції 22.10.2019.

Кухта М. П., Мартинюк И. О. Проблема старения: философский и социологический подходы

В статье рассматриваются философские и социологические подходы к интерпретации старения. Отмечается, что хотя старение и было объектом исследований давно, только сейчас оно стало отличительной чертой современности, поэтому требует не только более детального изучения, но и расстановки акцентов в исследованиях. Стремительно расширился круг социальных проблем, связанных со старением

населения в большинстве развитых стран мира. Анализ генезиса представлений о старости и старении в философии и социологии позволяет выделить проблемное поле для дальнейших геронтоориентированных исследований в комплексе социогуманитарных наук.

Ключевые слова: старение, проблемы старения, теории старения.

Kuhta M., Martyniuk I. The Problem of Aging: Philosophical and Sociological Approaches

The article deals with philosophical and sociological approaches to the interpretation of aging. Attention is drawn to the fact that, although aging has long been the object of research, only today it become a hallmark of modern times, so it requires not only more detailed study, but also an emphasis on research.

It has been determined that philosophers have considered old age from the standpoint of multilevel analysis: from emotional, anthropological, social, ethical and aesthetic to the cosmogonic. The significance of the philosophical discourse of old age lies in the fact that, unlike the positive knowledge of the specific sciences that study the phenomenon of old age as if from within, its self-sufficiency, it enables the researcher to go beyond this phenomenon and look at old age from the outside, in relation to other social phenomena. One of the most significant areas of philosophical understanding of old age is related to the analysis of its socio- demographic and personality-existential socio-cultural aspects. Here, old age is considered in a broad aspect, as the idea of universal purpose of man, the uniqueness of his being; the attitude of the person to the process of aging, the self-assessment of the path of life, the realization of what has succeeded and what has failed to be done in the course of life that will leave the person to posterity. It is determined that most philosophers point out that in modern social reality, where people are increasingly dealing with the image because of the considerable «virtualization» of life, the aging process is being tried to «freeze» - by all available means, trying to preserve the visibility of youth and health. As for sociology, there are a large number of approaches to studying the problems of old age and aging, in particular, scientists focus on the socio-demographic composition of the older population, life expectancy of various socio-professional groups of seniors, the process of aging and retirement, changes in transition from young to older age, features of age stratification, features of life of older people, aging in the modern world, features of communication of older people.

The problem of aging is becoming more widespread in the discourse, both purely practical – from the standpoint of social policy and governance, and theoretically - from the standpoint of understanding the process and predicting the scope and consequences of its further unfolding. Various aspects of population aging are being actively discussed, ranging from the macro level, global trends in social development, to the micro level - the level of individual groups and the impact of this process on the behavior of social actors. Along with the increasing number of studies and attempts to create appropriate programs for social development, taking into account changes in the demographic structure, there are theoretical tasks: first of all, the need to systematize the accumulated information and identify «problematic», poorly researched fields. In particular, this applies to studies in the domestic social space, where despite the overall increase in the number of relevant jobs, it is still possible to ascertain, for the most part, their narrow orientation, orientation to social and age issues through the prism of tangible social problems.

The range of social problems associated with aging in most developed countries is rapidly expanding. Analysis of the genesis of ideas about old age and aging in philosophy and sociology makes it possible to outline the problematic field for further gerontological research in the social sciences.

Key words: aging, aging problems, theories of aging.

УДК 316.37:070

С. В. ПЕТРУХІН

ЛЮДИНА Й КУЛЬТУРА В ЖУРНАЛІСТСЬКІЙ СПАДЩИНІ М. ШАПОВАЛА: СОЦІОЛОГІЧНИЙ РАКУРС

У статті на основі соціологічного аналізу журналістської спадщини М. Шаповала презентовано концептуальні погляди на проблему «людини» та «культури» початку ХХ ст. Розкрито загальне бачення М. Шаповала щодо взаємодії «людини» та «природи», окреслено основні суперечності, які стоять на перешкоді витворенню суспільного будівничого. З'ясовано, що постання «гідної людини» в суспільстві є можливим лише через формування «моральної культури», яка сприятиме вихованню «правдивої», «чесної», «працьовитої» та «творчої» людини.

Ключові слова: хатянство, індивід, перша індивідуальна культура, естетична культура, особистість, суспільство.

Сьогодні з розвитком інформаційного суспільства наукова спільнота все частіше починає звертатися до історичних праць вітчизняних учених, мислителів ХХ ст. Це пов'язано, насамперед, із переосмисленням соціально-історичної спадщини українського народу, а також із відкриттям архівних фондів, діяльність багатьох вітчизняних науковців, поетів, журналістів, художників тільки починають вивчати, оскільки довгий час інформація була не доступною для наукової спільноти. Зокрема, недостатньо висвітлена журналістська спадщина М. Шаповала (літературний псевдонім М. Сріблянський).

Початок саме такому вивченню поклали І. Пасько, С. Привалова, В. Романенко, В. Терешенко, О. Юренко, які одноставно наголошували на тому, що на ранньому етапі життя М. Шаповал у журналістській творчості дотримувався ніцшеанських принципів, які виявилися в ідеалі внутрішньої свободи, принципі незалежності та становленні сильної особистості в мистецькому й суспільному житті [13, с. 126; 6, с. 78; 5, с. 7]. Проте, все ж залишається мало розкрита проблема «людини» та «культури».

Метою статті є дослідження поглядів М. Шаповала щодо питання «людини» та «культури», представлених у його журналістській спадщині.

Журналістська діяльність М. Шаповала, яка розпочалася в 1907 р. в Харківському університеті та набула продовження в період еміграції, була присвячена осмисленню проблеми «культури» й «людини» [2, с. 437]. Перші кроки у вирішенні цієї проблеми були зроблені в 1909 р., коли М. Шаповал стає активним учасником радикального суспільно-політичного мистецького руху «хатянства» в Києві, сформованого навколо літературно-критичного журналу «Українська Хата» [4, с. 6]. Тут же, на нашу думку, треба більш детально акцентувати увагу на «хатянстві», що мало значний вплив на громадсько-політичну та наукову діяльність М. Шаповала. Насамперед, варто вказати, що учасником «хатянства» була

молода інтелігенція, яка не визнавала консервативних поглядів народників та українофілів. Власне, як підкреслила С. Привалова, вони «...закликали до розширення меж вітчизняного мистецтва та переймання європейського літературного досвіду» [5, с. 7].

Звісно, це не було абсолютно новим для тих часів, адже саме на початку ХХ ст. українська інтелігенція активно починає цікавитися ідеями Г. Гауптмана, М. Метерлінка, Ф. Ніцше та багатьох інших мислителів ХІХ – ХХ ст. У цей час українська інтелігенція плавно переходить, за свідченнями М. Новиченка, від «...хуторянства культу села та починає заглиблюватися в проблеми містичної філософії, індивідуалізму, естетики». У цей період яскравим представником модерністського напрямку був М. Вороной, який у 1901 р. видав модерністський маніфест із життєвим гаслом «Йти за віком і бути цілим чоловіком...». Пізніше ці погляди знайдуть своє відображення в часописі «Українська хата» [3, с. 2].

Захопившись ідеями М. Вороного та його послідовників, М. Шаповал невдовзі стає редактором названого журналу, на сторінках якого пропагує ідеї модерністської творчості. Основними складниками модернізму М. Шаповала, за твердженням С. Привалової, були: «...індивідуалізм, принципи національності та патріотизму, нова естетика, що ґрунтується на концепції надлюдини Ф. Ніцше» [5, с. 7]. Крім того, у часописі розглядали філософські питання «сутності краси», «фантазії й дійсності», «геніальні одиниці», «естети» тощо [3, с. 2].

Поряд із цим, на творчість М. Шаповала, як підкреслював Л. Білецький, великий вплив мали ідеї французького філософа-позитивіста І. Тена, а також французьких та вітчизняних письменників В. Гюґо, О. Кобилянської, І. Франка, що знайшло своє відображення як на сторінках літературно-громадського українського місячника «Українська хата» (1909–1914 рр.), так і на шпальтах громадсько-політичного та літературно-мистецького часопису «Нова Україна» (1922–1928 рр.) [1, с. 3–4].

Перше питання, на яке прагнув дати відповідь М. Шаповал своїм журналістським доробком, – це пошук «...творчої і працездатної, правдивої, чесної людини...», яка з опануванням нових прогресивних знань мала стати рушійною силою в мистецтві. Одночасно прослідковується позиція М. Шаповала, раніше сформована під впливом творчості О. Кобилянської: в українському суспільстві потрібно творити той ідеал і ту силу, яка спрямована на формування «гідної людини». У публіцистичній творчості він наголошує, що необхідно, насамперед, залишатися людиною, а далі потрібно ставати на захист такої людини, яка буде спроможна змінювати світ на краще [1, с. 3–4].

Однак, на перешкоді такій людині на початку ХХ ст. стоїть українське суспільство з «психологією полохливого раба», яке ладне на все, аби догодити своєму «панові» [12, с. 452]. Такі люди, як стверджує М. Шаповал, «слабкодухі», «кволі», «полохливі», але водночас небезпечні, бо їх біль-

шість, що відіграло важливу роль у маніпуляціях із боку Російської імперії, і в подальшому було на руку більшовикам. У зв'язку із цим, як наголошує М. Шаповал, «...ми не можемо жити і розвиватися...», а це, зі свого боку, не сприяє відродженню України, а навпаки, шкодить їй [12, с. 453]. Такі представники українського суспільства на початку ХХ ст., як зауважив М. Шаповал, «...за ласкаве слово здатні зректися самих себе», та готові знищити кожного, хто спробує розвіяти «...приятельську ілюзію» сусідньої держави. Причиною цього є те, що ми боїмося правди, яка зірве «...машкару з “приятеля”...» та покаже нам справжню сутність цих стосунків. Вони «...ладні заплатити власною честю...», аби тримати їх «...в стані пасивної до нас прихильності» [12, с. 453–454]. Цей тип поступливих людей не може задовольнити потреби сучасної людини, яка прагне зайняти своє місце під сонцем [7, с. 613].

Тому М. Шаповал закликає боротися за «...сильну людину, за культурну – цеб-то свідому, за непокірну, за здібну на бунт проти обставин, проти оточення, проти всього політичного, соціального й культурного гніту» [14, с. 88]. Має формуватися новий тип українця, про який писала О. Кобилянська, за свідченнями М. Шаповала: «Жінки – як Царівна, а чоловіки – як Цезаревичі. Цезаревич це не Орядин! Це вже новий українець, – суспільний будівничий» [14, с. 90].

Паралельно із цим М. Шаповал не лише окреслює суспільні проблеми українського народу, а й наголошує на недоліках європейського життя, оскільки воно має великий вплив на українське суспільство. Адже в багатьох випадках ми переймаємо ті культурні цінності, які притаманні європейському суспільству. Однак не завжди вони є правильними та необхідними в житті нашого народу. Приміром, як зазначає М. Шаповал, європейська культура на початку ХХ ст. настільки трансформувалася, що могла виправдати будь-який злочин проти людства. Культура дійшла до таких тонкощів, що «...може підібрати саму найбагороднішу, найкультурнішу назву для всякої мерзоти. Нема такого злодійства, щоб немало культурного імені» [10, с. 564]. Проти цього категорично виступав М. Шаповал, бо вважав, що такий культурний досвід як з боку Європи, так і з боку Російської імперії, послаблює наше суспільство, а тому ми маємо переймати в них такі цінності, які зроблять нас сильнішими й допоможуть звільнитися з-під зовнішнього впливу [12, с. 466]. Тому М. Шаповал закликає нарешті «...підняти очі на світ, вслухатися пильно в гук вибухів, в брязкіт зброї на концерті європейських народів», для того аби не опинитися в центрі воєнних дій [10, с. 564].

Однак як це зробити в таких складних умовах? Насамперед, усе залежить від того, які культурні цінності переважають у суспільстві: матеріальні чи моральні. Якщо переважають матеріальні цінності над моральними, як зауважив М. Шаповал, то відбувається спустошення «...духовно-моральної і естетичної-культури, яка є ідеалом всіх людей». У результаті

руйнується індивідуальна особливість людини, яка відповідає за її вдосконалення, інтелектуальний розвиток, волю, без чого не може існувати справжня людина [8, с. 648]. У свою чергу, це сприяє вихованню слабкодушких, немічних представників людства. Проте, коли в суспільстві панує моральна культура, яка увібрала в себе все «...гуманне, що виникає з почуття пошани і свободи усякої окремої людини, лише тоді відбувається відродження людини (індивіда), а вже потім самої нації та суспільства» [8, с. 650–653]. Однак це відродження, як зауважив М. Шаповал, немислиме без елементів індивідуалізму, що спонукає людину «... вийти з туману сірого існування...» – це є один із каталізаторів відродження. М. Шаповал вказує, що «...без усвідомлення індивідом свого відношення до суспільного оточення...» не могло йти мови про відродження, тому що той, хто «...позбавлений здібності індивідуалізувати себе, той навіки залишиться частиною сірої, аморфної маси» [14, с. 88].

Як бачимо, у творчості М. Шаповала прослідковується ідея формування особистості на основі індивідуальної культури, яка протиставляється інтелектуальній та матеріальній. Як свідчить автор, останні є лише допоміжними факторами у становленні особистості, шлях якої починається від «природної (індивідуальної) культури», яка перебуває поряд з нами від народження та є «незмінною», «неділимою» й «непередаваною» [11, с. 34–41]. Водночас, згідно з поглядами М. Шаповала, сама культура на цьому етапі постає як «факт» та індивідуальне явище, яке є цілком протилежне поняттю «культурності», оскільки остання набувається із часом під впливом соціального середовища, що несе в собі, з одного боку, пагубні, а з іншого – сприятливі умови для розвитку особистості. У результаті формується «друга індивідуальність», яка, за свідченнями М. Шаповала, не зможе замінити «першу (природну) індивідуальність», що є з нами від народження [11, с. 41]. Останнім, що впливає на формування особистості, є «етична культура», яка у своєму роді неділима, пасивна та непередавана особливість людини, тому що вона «...лишається сама у собі потенційно і виявляється сам в собі кінетично...» [11, с. 42].

У свою чергу, матеріальна та інтелектуальна культура існує цілком незалежно від культури «морально-гуманної», проте теж відіграє важливу роль у становленні особистості. Поряд з тим М. Шаповал визнає, що існування окремого індивіда за межами суспільства не є наявним в історії, бо в реальності будь-які події відбуваються в ході взаємодії людей одне з одним, тому говорити про «історію індивідуальної культури» немає сенсу [11, с. 42].

Разом з тим, М. Шаповал наголошує, що, перебуваючи на одній території, окремі особистості змушені взаємодіяти між собою та поступово відмовлятися від принципів індивідуальності для того, щоб вижити в суворих умовах реальності. Контактвання одне з одним та потреба в спілкуванні сприяє перетворенню колективу людей на окремий індивідуальний

організм, де панує єдина етика свободи та справедливості, де від окремої індивідуальності людина перейде до поняття «суспільства» та «держави» [11, с. 42]. Розвиваючи тему індивідуальності у своїх дослідженнях, М. Шаповал не оминув проблеми розуміння того, що являє собою «життя». Його погляди на це питання формувалися на принципах об'єктивізму та об'єктивації (усвідомлення), які окреслювали загальне бачення навколишньої ситуації минулої епохи [15, с. 148].

Він прагнув зрозуміти те, що відбувалося навколо, а саме виділити об'єктивні та суб'єктивні думки, які панували в українському суспільстві на початку ХХ ст. М. Шаповал радить розглядати життя не з «генетивних» (відтворювальних) і «стихійних», а з об'єктивних позицій. Хоча визнає, що «чистого, усвідомлення об'єктивного погляду» не існує, оскільки ці погляди завжди будуть суб'єктивними, тому що належатимуть комусь. І навіть коли ці погляди характерні для окремого колективу, все ж, по суті, вони є суб'єктивними, бо теж виступають чиймись думками. Через це всі трактовані явища, за свідченням М. Шаповала, є суб'єктивними, а сам суб'єктивізм, як вияв індивідуальності, несе в собі «...велику наглядну цінність, вказуючи на розмах життя окремих людей, на диференціацію громадського думання і стремління» [9, с. 27–28]. І чим більше тут суб'єктивізму, тим більше різноманітностей, в яких саме знаходиться оригінальність, тобто основна прикмета творчості. Це, у свою чергу, продукує потяг, бажання, рух, енергію, тобто це вказує на інтенсивність активних дій особистості. Однак коли в житті спостерігається відсутність протилежних та суперечливих сил, то й говорити про розквіт та боротьбу немає сенсу, адже без них не існує самого життя [9, с. 27–28].

Висновки. Отже, аналіз журналістської спадщини видатного українського соціолога М. Шаповала свідчить, що його глибоко хвилювала проблема становлення особистості та її індивідуальності, особливо це стосувалося українців, які відрізнялися від інших народностей своєю ментальністю. На думку М. Шаповала, існування сильних особистостей у мистецтві мало би сприяти відродженню української держави. Проте, їхня наявність у суспільстві, як відомо з історії, не завжди сприяла формуванню сильної держави. Ось таким на початку свого життя постає М. Шаповал: власне, з одного боку, соціаліст, який пропагував філософську категорію гідності, соціальної революції, а з іншого – як прихильник ніцшеанських ідей, які знайшли своє відображення в його художньо-критичній творчості.

Список використаної літератури

1. Білецький Л. М. Шаповал і його література та наукова діяльність. *Трудова Україна: центральний орган української партії соціалістів революціонерів*. 1932. Ч. 3–4. С. 3–4.
2. Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності / за заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. Київ: Книги – ХХІ, 2007. 464 с.
3. Новиченко М. Поезія О. Олеса. З нагоди 40-літнього ювілею літературної творчості. *Наші Дні*. Львів, 1943. Ч. 12. С. 2.

4. Пасько І. Микита Шаповал – філософія і соціологія. *Донецький вісник Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. Т. 19. С. 5–7.
5. Привалова С. Ф. Журнали «Українська хата» (Київ, 1909–1914) та «Нова Україна» (Прага, 1922–1928) як головні репрезентанти ідейного наповнення та особливостей публіцистики Микити Шаповала: автореф. дис. ... канд. наук із соц. ком.: 27.00.04. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики, 2011. 17 с. URL: [http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=Привалова%20С.%20Ф.\\$](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=Привалова%20С.%20Ф.$) (дата звернення: 27.09.2019).
6. Романенко В. Журналістські здобутки Микити Шаповала. *Донецький вісник Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. Т. 19. С. 77–79.
7. Сріблянський М. Веселий марш. Поезія Юрія Будяка. *Українська хата: літературно-громадський український місячник*. Київ, 1910. Кн. 10. С. 611–613.
8. Сріблянський М. Гіпноз єдності. *Українська хата: літературно-громадський український місячник*. Київ, 1912. Т. 5. С. 641–653.
9. Сріблянський М. Літературна хвиля (погляд на літературу українську за 1912 р.). *Українська хата: літературно-громадський український місячник*. 1913. Т. 6. С. 27–28.
10. Сріблянський М. Музика війни. *Українська хата: літературно-громадський український місячник*. Київ, 1912. Т. 5. С. 564–569.
11. Сріблянський М. Проблема культури. *Українська хата: літературно-громадський український місячник*. Київ, 1912. Т. 4. С. 34–43.
12. Сріблянський М. Фабрика доброго тону. *Українська хата: літературно-громадський український місячник*. Київ, 1912. Т. 5. С. 451–468.
13. Терещенко В. Микита Шаповал – видатний просвітитель і педагог. *Донецький вісник Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. Т. 19. С. 122–128.
14. Шаповал М. Знайомства з Ольгою Кобилянською. *Нова Україна: безпартійний двотижневик, культурного та економічного життя*. Прага, 1927. Ч. 10–11. С. 83–92.
15. Юренко А. Никита Шаповал: мировоззренческие основы Социологической теории. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2001. № 4. С. 145–155.

Стаття надійшла до редакції 09.10.2019.

Петрухин С. В. Человек и культура в журналистском наследии Н. Шаповала: социологический ракурс

В статтє на основє соціологічного аналізу журналістського насліддя Н. Шаповала представлені концептуальні погляди на проблему «чоловека» и «культуры» начала XX в. Раскрыто общее видение Н. Шаповала взаимодействия «чоловека» и «природы», обозначены основные противоречия, которые препятствуют творению общественного зодчего. Установлено, что возникновение «достойного человека» в обществе возможно лишь через формирование «нравственной культуры», которая будет способствовать воспитанию «правдивого», «честного», «трудолюбивого» и «творческого» человека.

Ключевые слова: хатянство, индивид, первая индивидуальная культура, эстетическая культура, личность, общество.

Petrukhin S. Human and Culture in the Journalist Heritage of M. Shapoval: a Sociological View

Today, with the development of the information society, the scientific community is increasingly beginning to turn to the works of domestic scientists, thinkers of the XX century. This is primarily due to rethinking of the socio-historical heritage of Ukrainian people, as well as from the opening of archival holdings, which in Soviet period were inaccessible for the Ukrainian community. As a result, this has raised many questions about both national history and the activities of Ukrainian scientists, journalists, poets of the last century, whose contribution remains in the shadow of history. In particular, the journalistic heritage of M. Shapoval (the literary pseudonym M. Sribliansky) is not covered enough.

Despite the large number of works devoted to the study of various aspects of scientific and journalistic heritage of M. Shapoval, it is necessary to state that in the sociological literature, a complete understanding of the problem of «man» and «culture» has not been formed.

Therefore, the purpose of the article is to explore M. Shapoval's views on the issue of «man» and «culture» in his journalistic heritage.

It was established that the first steps in solving this problem were taken by M. Shapoval in 1909, when he became an active participant in the radical socio-political art movement «khatyanstvo» in Kyiv, formed the literary-critical magazine «Ukrainian Hut» before which belonged to a young intelligentsia who did not recognize the conservative views of «populists» and «Ukrainophiles». Khatyany called for widening the boundaries of national art, because it was in art that they saw the true formula for the revival of the Ukrainian state, because, first of all, it promotes the education of a «worthy person».

It is found that the formation of a «worthy personality» is possible only on the basis of «moral culture» and the acquisition of new progressive knowledge that will allow such a person to become a driving force in the arts.

However, according to M. Shapoval, a society with a «psychology of a cowardly slave» stands in the way of such a person, which harms the formation of «Social builder». Therefore, M. Shapoval calls for the struggle for a strong, cultured person who will be an obstacle to any social, political and cultural oppression.

However, how can it be done in such difficult conditions? First of all, it is necessary to develop a strong moral personality that is able to individualize, that is to become conscious of being part of society. As a result, it will allow a person to go beyond the grey, amorphous mass. Secondly, in any situation it is necessary to remain a person, that is under the influence of the outside world, to preserve your own «individual and ethical culture». And finally, be able to distinguish and timely resist harmful external influences.

The author concludes that the existence of strong personalities in art, according to M. Shapoval, should contribute to the revival of Ukrainian state. However, their presence in society, as we know from history, has not always contributed to the formation of a strong state. This is how M. Shapoval appears at the beginning of his life: on the one hand, he is a socialist who promoted the philosophical category of dignity, the social revolution, and on the other, he is a supporter of Nietzschean ideas that were reflected in his art studies.

Key words: *khatyanstvo, individual, the first individual culture, aesthetic culture, personality, public.*

UDK 316.012 (316.6)

I. SVYATNENKO

PECULIARITIES OF VALUABLE HIERARCHIZATION AND GENDER IDENTITIES OF MEN AND WOMEN

The article is devoted to the study of peculiarities of value hierarchization of men and women as basic gender-gender groups in the environment of gender culture of matriarchy. As a result of the study, the author concludes that differences in gender identities, which are empirically refracted in gender stereotypes of men and women, speak about the inevitable cultural and social leadership of women in comparison with mankind in terms of gender culture of matriarchy. It is emphasized that the value preferences of women are concentrated in the sphere of cultural and socio-forming professions, while stereotyping of the image of men implies their load of auxiliary instrumental and technical competences, which are of service importance for the structure of the matriarchal family. It is concluded that the focus of women's interests in the field of obtaining cultural and social capital is indicative of the removal of men beyond the inculcation and socialization processes, above all – in terms of gaining a value-standardizing power in the field of social morality and pedagogy. It is stated that through social morality and pedagogy transposition of the value-standardizing power of women in the sphere of law and politics is taking place, which can have long-lasting consequences in the form of its oligarchization, privatization and prevalence of corruption practices.

Key words: values, value hierarchies, gender culture, gender identities, gender stereotypes.

The hierarchy of values is one of the most relevant phenomena in gender sociology. Women and men perceive and interpret the world through the prism of different value hierarchies, which are schemas of the location of key values in the identity structure. Value hierarchies determine, first of all, the peculiarities of time structure of different gender groups, and therefore vectors of their vital activity and self-realization. For a pluralistic society in which gender equality is of paramount importance, value hierarchies are one of its determining factors. After all, if the budgeting of the time of men and women is not on an egalitarian basis, then in the beginning one can see manifestations of various forms of gender racism or sexism, gender inequality and discrimination. In the Ukrainian gender culture, there are differences in the hierarchy of values of men and women as core gender groups, due to the prevalence of transfiguration varieties of gender relations. This article is devoted to the study of these differences of values hierarchy in the gender culture of matriarchy in comparison with societies dominated by gender egalitarianism and feminist sexism.

The purpose and objectives of the article. The purpose of the article is to determine the features of value hierarchization of men and women as the main gender-gender groups in the environment of gender culture of matriarchy. The objectives of the article are: 1) to determine the features of value hierarchization of men and women as basic gender-gender groups; 2) determination of the factors of this hierarchy on the materials of empirical research.

The purpose and objectives of the article are based on the principles of cultural and social systemology of Y. Romanenko, in terms of which value hierarchies are derived from a set of gender identities, gender outlook and gender orientation. In a series of publications by O. Novosyolov, O.Kis, the issue of value hierarchy is viewed from the perspective of modernization processes and the creation of more sophisticated forms of gender exploitation and gender violence, the mainstream of which is cultural violence. In an empirical study, the author of this article argues that the processes of gender transfiguration have an inevitable effect on the inversion of value hierarchies of men and women, contributing to the feminization of men and the masculinization of women [1-9].

Outline of the main material of the article. On the basis of the empirical research materials, the article analyzes the value orientations (value hierarchies) and the gender identity of men and women.

The results of the answer to question 14 give an opportunity to determine the value hierarchies of the respondents, which represent the ranking of the respective groups of values related to a particular field of activity (professional, educational, political, economic, etc.).

Table 1

Ranking results (male sample)

GROUP OF VALUES	SIGNIFICANCE ASSESSMENT (BALK)
14.1. Career and work related values (professional self-realization, material and psychological satisfaction with work)	8,7
14.2. Family values (health of family members, financial and property well-being, good organization of life)	7,8
14.3. Political and legal values (stability of state power, unity of state, legal certainty)	3,4
14.4. Religious values (belief in God, sacrifice, altruism, love)	2,2
14.5. Economic values (wealth, wealth)	6,8
14.6. Values related to motherhood and childhood (well-being of women and children)	7,2
14.7. Values of social prestige and recognition (gaining respect for social ties, membership in different groups)	8,2
14.8. Educational and intellectual values (intellectual development, education, diversity of knowledge in various fields)	5,4
14.9. Vital biological and physical values (physical health, good fitness, home comfort and comfort)	9,2
14.10. The values of freedom and dignity (free time, creative self-actualization)	4,6

Table 2

Ranking results (female sample)

GROUP OF VALUES	SIGNIFICANCE ASSESSMENT (BALK)
14.1. Career and work related values (professional self-realization, material and psychological satisfaction with work)	9,6
14.2. Family values (health of family members, financial and property well-being, good organization of life)	6,0
14.3. Political and legal values (stability of state power, unity of state, legal certainty)	5,4
14.4. Religious values (belief in God, sacrifice, altruism, love)	6,0
14.5. Economic values (wealth, wealth)	7,2
14.6. Values related to motherhood and childhood (well-being of women and children)	6,2
14.7. Values of social prestige and recognition (gaining respect for social ties, membership in different groups)	5,6
14.8. Educational and intellectual values (intellectual development, education, diversity of knowledge in various fields)	8,4
14.9. Vital biological and physical values (physical health, good fitness, home comfort and comfort)	8,0
14.10. The values of freedom and dignity (free time, creative self-actualization)	9,0

As the two tables show, the rank differences between men and women in terms of value hierarchy are quite significant. The male hierarchy of values is as follows (in descending order of importance):

- vital biological and physical values (physical health, good fitness, home comfort and comfort);
- career and work related values (professional self-realization, material and psychological job satisfaction);
- values of social prestige and recognition (gaining respect for social ties, membership in different groups);
- family values (health of family members, financial and property well-being, well organized life);
- values related to motherhood and childhood (welfare of women and children);
- economic values (wealth, wealth);
- educational and intellectual values (intellectual development, education, diversity of knowledge in various fields);
- values of freedom and dignity (free time, creative self-actualization);

- the feminine hierarchy of values is as follows (in descending order of importance);
- career and work related values (professional self-realization, material and psychological job satisfaction);
- values of freedom and dignity (free time, creative self-actualization);
- educational and intellectual values (intellectual development, education, diversity of knowledge in various fields);
- vital biological and physical values (physical health, good fitness, home comfort and comfort);
- economic values (wealth, wealth);
- values related to motherhood and childhood (welfare of women and children);
- family values (health of family members, financial and property well-being, well organized life);
- religious values (belief in God, sacrifice, altruism, love);
- values of social prestige and recognition (gaining respect for social ties, membership in different groups);
- political and legal values (stability of state power, unity of state, legal security);

Several empirical regularities draw attention here.

First, the men's hierarchy of values is shifted (by the importance of the respective value groups) to the vital-biological, occupational and career blocks, and values of social prestige.

Women in the second and third positions are occupied by digitophilic values (freedom and creative self-actualization) and values related to the accumulation of intellectual capital.

Secondly, family values and values related to motherhood and childhood (well-being of women and children) are slightly higher for men than for women (the rank deviation between the male and female parts of the sample is 1.0 and 1.2, respectively).

Third, women, in comparison with men, define the value of career and professional rank as higher (the rank deviation between the male and female parts of the sample is 0.9, respectively), which indicates the career orientation of women, the predominance in their sample. the vectors of creative self-actualization and freedom and the propensity to increase intellectual capital compared to men.

These empirical laws make it possible to verify the hypotheses of scientific research according to which in the conditions of the Ukrainian gender culture legitimized the latent hegemony of womanhood in the spheres of cultural development and social intelligence, as well as establishing the actual domination of women over men in the fields of valuable knowledge, including their domicile knowledge. scientific registers (morality, ideology, psychology, philosophy, etc.).

Women, compared to men, seek to acquire intellectual capital in these areas, which enables them to occupy expert-evaluative, moral-pedagogical, ideological, psychological niches and to expand in the direction of mastering status-role models related to family relations, moral policy and law evaluation, education and training standards, and more. This means that women acquire power in a register of value-based knowledge that is power-generating in any cultural system.

In this case, there is a reconfiguration of the value hierarchies of men and women in the aspect of moving men into women's status-role niches with the corresponding masculinization of women's value hierarchies (if, of course, to compare these hierarchies in the context of ideologies of patriarchal and matriarchal ideology).

Since the change in value hierarchies is accompanied by appropriate social-group mobility and status-role transformations, it affects men, first of all, in terms of reducing their socio-cultural status and turning them into «narrow specialists» in their own professions, carers and dependents. Families in obtaining women value-standardizing, moral-pedagogical, expert-psychological positions, which will mean their appropriate leadership.

Such a situation can be defined as quite typical for matriarchal gender culture, in which, as noted in the author's previous considerations, the cultural-anthropological assessment of masculinity approaches its approach to its technical supportive dispositions and the corresponding practices of narrow-profile.

At the same time, commanding heights in the fields of morality and law, pedagogy, human relations remain with women, which creates the preconditions for the corresponding asymmetries of gender power and the actual deprivation of the male part of the «right to vote» population in matters of social morality, defining education standards, raising children, inculturation and socialization in the social sciences and the like.

Value preferences also speak to the validity for men and women of their own right to a particular lifestyle. It is a matter of peripheralisation for men of an appropriate opportunity to self-actualize themselves, since carrying the appropriate professional and socially prestigious burden creates conditions for a corresponding shortage of time for creativity, self-development and acquisition of intellectual (educational) capital.

In the context of the results obtained, men find themselves less deserving of being able to cumulate intellectual resources, creativity and freedom than women. And if, as the result implies, women consider themselves more worthy in these segments, then such a point of view should be based on appropriate socio-gender perceptions of their superiority, superiority, superiority, etc.

The results of the answer to question 15 make it possible to evaluate the components of gender identity that correspond to the image of the ideal gender ego. These are the corresponding auto- and hetero-stereotypes of men and

women towards each other. The answers to the questions give an opportunity to evaluate the relationship between feminine and masculine characteristics, as well as the autoreference and heteroreference of gender identities.

When asked, the respondents were asked to select from the list of 58 traits those that they believe should be in men and women. The list was taken from Sandra Bem's questionnaire to determine gender orientation. According to the data obtained, in the male part of the sample were selected 10 key character traits that should be inherent in men and women.

Table 3

Men and women character traits (male part of the sample)

15.1. CHARACTERISTICS OF CHARACTERS TO BE IN HUMANS (%)		15.2. CHARACTERISTICS TO BE IN A WOMAN (%)	
15.1.38. courage	34	1/15/18 femininity	22
15.1.57. calmness and restraint	10	15.1.27. understanding others	8
1/15/29 speed in decision making	5	15.1.49. flexibility, ability to adapt to circumstances	15
1/15/43 ability to be friends	12	15.1.39. warmth	16
1/15/17 restraining force and aggression	9	15.2.30. emotionality (tendency to openly express their emotions)	6
15.1.54. love for children	8	2/15/15 devotion	10
15.1.47. the tendency to lead	5	15.2.41. the presence of a clear position	15
15.1.45. credulity	4	15.1.58. traditionalism, tendency to follow conventions	4
15.1.33. the ability to comfort	7	15.2.42. softness	2
15.1.53. competitiveness	6	15.2.46. volubility	2

Table 4

Character traits that men and women should have (female part of the sample)

15.1. CHARACTERISTICS OF CHARACTERS TO BE IN HUMANS		15.2. CHARACTERISTICS TO BE IN A WOMAN	
15.1.57. calmness and restraint;	18	15.2.9. tenderness;	13
15.1.54. love for children;	12	15.2.3. ability to help;	10

Continuatin table 4

15.1.51. limitations on the use of abusive words (mother vocabulary);	15	2/15/15 devotion;	11
15.1.47. the tendency to lead;	12	15.2.21. ability to empathize;	16
1/15/43 ability to be friends;	10	2/15/30 emotionality (tendency to openly express their own emotions);	8
15.1.38. courage;	12	15.2.32. self-sufficiency (tendency to rely mainly on oneself);	6
15.1.37. it;	8	15.2.33. the ability to comfort;	6
15.1.33. the ability to comfort;	6	15.2.46. volubility;	8
15.1.2. ability to concede	7	15.2.54. love for children;	18
		15.2.58. traditionalism, tendency to follow conventions.	8

The analysis of gender features suggests that in the image of the ideal gender self in men, autostereotypes are dominated by voluptuous and emotional-communicative traits and physical attractiveness, which, in fact, brings the male identity closer to the feminized-feminine pole. Among them, 34% – courage, 12% – ability to be friends, 10% – calm and restraint, and 9% – restraining aggression. That is, 2/3 of the listed qualities on a rating scale correspond to the feminized autostereotype of men.

In the hetero-stereotype of women, 22% are feminine, 16% are warmth and cordiality, 15% (2 * 15) are flexible, able to adapt to circumstances, and have a clear position. Thus, empathic, adaptive and ego-autonomous features of gender identity in women by men are becoming in demand.

The self-stereotype of women is dominated by love for children (18%), compassion (16%), tenderness (13%), dedication (11%) and the ability to help (10%). Consequently, the image of the ideal gender ego of women in their self-perception is predominantly child-centered and empathic. And since child-centricity outweighs all other gender qualities by the number of choices, we must assume that empathy, tenderness, and commitment are highly likely to be redirected from men to children.

At the same time, respondents in the hetero-stereotype of men singled out as meaningful features calmness and restraint (18%), limited use of abusive

vocabulary (15%), love for children, tendency to lead with themselves and courage (3 * 12%), which indicates in the gender profile desirable for the female part of the sample features that also correspond to the image of a feminized man with voluptuous qualities and pronounced dicocentrism. In the gender profile of men in the hetero-stereotype of women, the leadership qualities and masculinity of men occupy the last two places, compared with calmness / restraint and verbal limitations regarding obscene vocabulary.

Conclusions on the differences between auto- and hetero-stereotype gender identities between the two sex subgroups of respondents suggest that the slight differences in men's self-reported men's and women's men's attitudes are indicative of men's efforts to respond to women's gender.

At the same time, the requests of men for empathic (in terms of empathy for women), adaptive and ego-autonomous traits do not coincide with the autostereotypic traits of the ideal gender ego in women themselves.

Consequently, men adhere to a feminine perspective on their own gender traits, which expresses the heteroreference of their gender identity, while women exhibit a higher gender self-reference than men, preferring not to men's exhortations about them, but their play.

In accordance with the theory of gender Yu.V. Romanenko, gender self-reference/hetero-reference also define the poles of gender power and gender freedom/self-determination. In this pole of power, the carriers of self-referential gender identities are masculine irrespective of biological sex. At the same time, carriers of hetero-referential gender identities are gender-independent. On the other hand, carriers of self-referential gender identities are morally autonomous in their own behavior and verbalized images.

Thus, the hypothesis of the dissertation research is verified, according to which the gender scenarios and exhortations of gender culture in Ukraine are female-centric. This means that the mechanisms of gender inculturation and socialization work in the direction of vaccinating men with feminine qualities, aiming at their upbringing as a hetero-referential gender group and, accordingly, inoculating women with masculine qualities that corresponds to their upbringing as a self-referential gender group.

At the same time, both vaccination of men with feminine qualities and vaccinations with women of masculine qualities suggest a tacit gender consensus on similar gender transfiguration and the implications for the inversion of gender identity that result from it.

Conclusions. Differences in gender identities, which are empirically refracted by gender stereotypes of men and women, speak of the inevitable cultural and social leadership of women compared to mankind in the context of the gender culture of matriarchy. Value preferences of women are concentrated in the field of cultural and socio-forming professions, while stereotyping of the image of men implies their load of auxiliary instrumental and technical competences, which are of service importance for the structure of the

matriarchal family. The focus of women's interests in obtaining cultural and social capital is indicative of the removal of men beyond the inculturation and socialization processes, above all, in terms of gaining a value-standardizing power in the field of social morality and pedagogy. Through social morality and pedagogy, the transposition of the value-standardizing power of women in the field of law and politics is transposed, which can have long-lasting consequences in the form of its oligarchization, privatization and prevalence of corrupt practices.

Список використаної літератури

1. Українські жінки в горнілі модернізації / за заг. ред. О. Кісь. Київ: Книжковий клуб сімейного дозвілля, 2017. 304 с.
2. Новоселов О. Жінщина. Учебник для мужчин. URL: <http://humans-ethology.com/#reader1> (дата обращения: 18.09.2019).
3. Романенко Ю. В., Святненко І. О., Поцелуйко А. О., Ташенко А. Ю., Медведева Ю. Ю. Етнічні ідентичності в дзеркалі тілесності та практик харчування: монографія. Київ: ДУТ, 2015. 437 с.
4. Святненко І. О. Гендерна культура як соціологічний концепт: до постановки проблеми. *Грані*. 2015. № 10/1 (126). С. 103–109.
5. Святненко І. О. Гендерна культура в структуралістсько-інституційному вимірі аналізу культурних і соціальних систем. *Грані*. 2015. № 11/1 (127). С. 107–112.
6. Святненко І. О. Культурно-ціннісні складники української гендерної культури в соціосистемологічному вимірі. *Грані*. 2015. № 12/1 (128). С. 86–91.
7. Святненко І. О. Гендерна культура в індуїзмі: традиціоналістський та модернізаційний аспекти. *Грані*. 2016. № 4 (132). С. 99–105.
8. Святненко І. О. Візуальний символізм матріархально-кібелічних образів в міфологічних репрезентаціях гендерної культури. *Грані*. 2016. № 5 (133). С. 76–82.
9. Этническая идентичность: социосистемологическое измерение геополитики: монография / ред.-коорд. Ю. В. Романенко; Я. В. Зоська, Ю. Ю. Медведева, Ю. В. Романенко, И. А. Святненко, Н. В. Туленков, Е. А. Хомерики. Київ: Меркьюри-Подолье, 2016. 369 с.

Стаття надійшла до редакції 04.10.2019.

Святненко І. О. Особливості ціннісної ієрархізації й гендерні ідентичності чоловіків і жінок

Стаття присвячена вивченню особливостей ціннісної ієрархізації чоловіків і жінок як основних гендерних груп у середовищі гендерної культури матріархату. У результаті дослідження автор доходить висновку, що відмінності в гендерних ідентичностях, які емпірично відображаються в гендерних стереотипах чоловіків і жінок, говорять про немінуче культурне й соціальне лідерство жінок порівняно з чоловіками з погляду гендерної культури матріархату. Підкреслено, що ціннісні переваги жінок сконцентровані у сфері культурних і соціально-формувань професій, тоді як стереотипізування образу чоловіків має на увазі їх навантаження допоміжними інструментальними й технічними компетенціями, які мають службове значення для структури матріархату сім'ї. Зроблено висновок про те, що фокус інтересів жінок у сфері отримання культурного й соціального капіталу свідчить про те, що чоловіки виходять за рамки процесів виховання та соціалізації, перш за все, з погляду отримання влади, що стандартизує цінності у сфері соціальної моралі й педагогіки. Стверджується, що завдяки соціальній моралі та педагогіці відбувається перетворення стандартизує цін-

ності жінок у сфері права й політики, що може мати довгострокові наслідки у формі олігархізації, приватизації та поширеності корупційних практик.

Ключові слова: цінності, ціннісні ієрархії, гендерна культура, гендерна ідентичність, гендерні стереотипи.

Святненко И. А. Особенности ценностной иерархизации и гендерные идентичности мужчин и женщин

Статья посвящена изучению особенностей ценностной иерархизации мужчин и женщин как основных гендерных групп в среде гендерной культуры матриархата. В результате исследования автор приходит к выводу, что различия в гендерных идентичностях, которые эмпирически отражаются в гендерных стереотипах мужчин и женщин, говорят о неизбежном культурном и социальном лидерстве женщин по сравнению с мужчинами с точки зрения гендерной культуры матриархата. Подчеркивается, что ценностные предпочтения женщин сконцентрированы в сфере культурных и социально-формирующих профессий, в то время как стереотипирование образа мужчин подразумевает их нагрузку вспомогательными инструментальными и техническими компетенциями, которые имеют служебное значение для структуры матриархата семьи. Делается вывод о том, что фокус интересов женщин в области получения культурного и социального капитала свидетельствует о том, что мужчины выходят за рамки процессов воспитания и социализации, прежде всего, с точки зрения получения власти, стандартизирующей ценности в области социальной морали и педагогики. Утверждается, что благодаря социальной морали и педагогике происходит преобразование стандартизирующей ценности женщин в сфере права и политики, что может иметь долгосрочные последствия в форме олигархизации, приватизации и распространности коррупционных практик.

Ключевые слова: ценности, ценностные иерархии, гендерная культура, гендерная идентичность, гендерные стереотипы.

УДК 316.43

Т. О. СЕРГА

КОМУНІКАТИВНІ ПРАКТИКИ ДЕРЖАВНИХ І РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СУЧАСНОМУ МЕРЕЖЕВОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано теоретичні основи взаємодії соціальних інститутів держави й релігії, а також питання підвищення соціокультурного значення церкви і її участі у вирішенні багатьох проблем сучасного українського суспільства, перш за все його роз'єднаності та дезінтеграції. Обґрунтовано тезу про те, що серед усіх можливих моделей державно-церковних відносин найбільш ефективною для поставлених завдань є партнерська. Проаналізовано деякі аспекти комунікативних практик державних і церковних організацій у сучасному мережевому суспільстві.

Ключові слова: мережеве суспільство, соціальний інститут, держава, релігія, церква, взаємодія, комунікативні практики.

У сучасному українському суспільстві, яке зазнає безліч змін на всіх рівнях і в усіх сферах, діє багато рушійних сил і соціальних суб'єктів. Чимало соціальних інститутів перебувають у дисфункціональному стані, не справляючись з негативними викликами сьогодення. Роз'єдане українське суспільство потребує потужного інтеграційного впливу. Інститут держави, маючи по праву ключове значення в забезпеченні цілісності в стабільному суспільстві, сильно ослаб через усі дезорганізуючі події останніх років і постійну зміну політичних сил та напрямів, не в змозі забезпечити цю цілісність своїми ресурсами. Релігія, виконуючи виховну й світоглядну функцію, є важливим чинником соціальних і культурних трансформацій, об'єднання громадян на духовній основі.

Історичний досвід відносин держави й релігії має велику кількість як позитивних, так і негативних прикладів: від тісної співпраці та взаємоповаги до відкритого протистояння. У сучасному світі партнерські відносини між державою й церквою існують у багатьох демократичних країнах, коли толерантне їх співіснування та співпраця сприяють справі зміцнення й побудови благополуччя суспільства, досягненню високих соціальних стандартів. Тобто держава може задіяти релігійні організації, посилити їх позитивний вплив у подоланні деяких соціальних проблем сучасного українського суспільства. Таким чином, дослідження особливостей комунікативних практик державних і релігійних організацій є актуальною науковою проблемою та вимагає належного теоретико-методологічного обґрунтування.

Теорії місця релігії в суспільстві розробляли такі відомі західні соціологи, як: М. Вебер, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, П. Сорокін, Г. Спенсер та ін. Найбільш розробленою темою є критичне переосмислення праць у галузі соціології релігії Е. Дюркгейма і М. Вебера.

У соціально-політичній думці України державотворчу роль церкви підкреслювали В. Липинський, І. Огієнко, І. Франко та ін. У вітчизняній науці останніми роками проблему церкви досліджують як важливий чинник духовного розвитку суспільства та формування ціннісної культури особистості (В. Бондаренко, Л. Гузар, С. Здіорук, І. Курас, М. Маринович, І. Онищук, М. Попович). Роль церкви та різні аспекти її значення для українського державотворення висвітлювали також О. Грінер, В. Єленський, Ю. Кальниш, О. Киричук, М. Рибачук, О. Саган та ін.

Мета статті – розглянути процес взаємодії релігії й держави як соціальних інститутів з позицій різних соціологічних концепцій, проаналізувати деякі аспекти комунікативних практик державних і церковних організацій у сучасному мережевому суспільстві.

На думку засновника соціології, французького вченого О. Конта, соціальний інститут – це механізм забезпечення в суспільстві солідарності й згоди. Він досліджував основні соціальні інститути (сім'ю, державу, релігію) з позицій їх включення в процеси соціальної інтеграції та виконуваних при цьому функцій [4].

Якщо ми розглянемо функціональний набір соціальних інститутів держави та релігії, то помітимо, що багато з них дублюються. Так, наприклад: інтеграційна, нормативна, регулятивна, функція соціального контролю тощо. З огляду на цей факт можна стверджувати, що обидва соціальні інститути співіснують у суспільстві, виконуючи низку схожих функцій і впливаючи на суспільство та один на одного. У людській історії релігія й держава перепліталися, з одного боку, дуже тісно й взаємозалежно, а з іншого – іноді мали конкурентне значення в житті людини на деяких історичних етапах.

Отже, процес взаємодії соціальних інститутів релігії й держави багатий і динамічний. Він є предметом вивчення низки соціологічних теорій. Розглянемо найвідоміші з них.

Першу спробу описати процес відносин інститутів держави й релігії зробив О. Конт, який запропонував застосувати до дослідження соціального життя індуктивні методи, які з успіхом використовують природничі науки. Велику роль у підтриманні соціального порядку він відвів саме релігії. При цьому він визнав неминучим конфлікт між релігією й наукою. Наука, просвіта, на думку О. Конта, призведе до загибелі релігії, що, у свою чергу, стане загрозою для стабільності суспільства, оскільки порушаться соціальні зв'язки релігії та держави [4].

Е. Дюркгейм, ставши засновником такої галузі соціологічного знання, як соціологія релігії, виявив у сучасному йому суспільстві тенденцію десакралізації релігії, зведення релігійних проявів до соціальної реальності. Вивчення релігійних явищ надало йому можливість створення нового підходу до проблем взаємодії релігії й держави. Вивчаючи ранні форми релігійних форм поведінки, Е. Дюркгейм сформулював загальні закономірності функціонування релігійного інституту в цілому. У своїй праці

«Елементарні форми релігійного життя» дослідник розглядає відносини релігії з іншими соціальними підсистемами як проблему співвідношення знання і віри, раціонального і ірраціонального начала в людині й суспільстві. Держава має релігійні витoki та релігійні символи, держава та релігія – частина суспільства, і саме в суспільстві формуються механізми, що регулюють їх взаємодію. Соціум впливає на людину двоюким чином: не тільки зовні, за допомогою громадської думки, а й зсередини, оскільки суспільство через категорії мислення також присутнє й усередині нас [3].

Е. Дюркгейм виявляє соціальний початок у процесі взаємодії релігійного та нерелігійного. Він зробив висновок, що саме суспільство є джерелом і релігійного, і державного начал, воно перетворює їх на конкретні соціальні системи, що володіють на різних історичних етапах різним пріоритетом.

Ще один учений, М. Вебер, досліджував релігію з позиції її впливу на суспільство. Він вважав, що релігія є найпотужнішим чинником соціальної динаміки у зв'язку з тим, що джерела соціальних трансформацій знаходяться в культурних системах. А релігія є частиною культури в будь-якому суспільстві, навіть її основою. Таким чином, поведінка людини в системі «релігія – держава» має ключове значення для суспільного розвитку [7].

Представник американської соціологічної школи Т. Парсонс обґрунтував проблему взаємодії держави й релігії, використовуючи теорію структурного функціоналізму. Релігія, у розробленій Т. Парсонсом системі виконує функцію підтримки ціннісного зразка й інтеграції через культурні елементи та легітимацію. Він показав, що умови існування будь-якої соціальної системи забезпечуються і вирішенням внутрішніх завдань, і підтриманням взаємодії з іншими системами. Тому всі соціальні системи мають бути організовані так, щоб бути сумісними з іншими системами й отримувати підтримку з їх боку [7]. Таким чином, ми бачимо, що в соціології виникають перші спроби функціонального обґрунтування процесу взаємодії соціальних підсистем, серед яких релігія й держава.

Представник Франкфуртської школи Ю. Габермас розглядає проблему конструктивної взаємодії між соціальними системами через ідею комунікативного дискурсу. Комунікативна дія, яка відбувається між державними й релігійними організаціями, «очищається» від відносин панування та підпорядкування, суб'єкти взаємодії виводять свої відносини на новий рівень – рівень соціального партнерства. Таким чином, взаємодія релігії й держави може бути розглянута предметно – як процес, що здійснюється окремими соціальними суб'єктами [7].

Свою спробу пояснити процес взаємодії соціальних систем зробив і Е. Гідденс. Його теорія структурації дає концептуальне розуміння природи людської дії й інститутів, а також відносин між діями інститутів [9].

Один з найбільш продуктивних підходів до аналізу взаємодії інститутів держави й релігії в соціології – мережевий. Його основи заклав американський соціолог М. Кастельс. Продовжили розвивати цей підхід такі

соціологи, як П. Бурдьє, Ж. Делез та інші представники постструктуралізму, неоінституціоналізму й комунікативістики.

У сучасній соціологічній науці мережевий підхід до взаємодії інститутів описано в термінології теорії інформації та комунікації (К. Керлі, А. Невелл, Х. Хекхаузен). Російський соціолог А. А. Давидов у своїх працях показує, що в процесі взаємодії суб'єкти діють як алгоритмічно влаштовані системи, існуючі в алгоритмічно влаштованому соціальному середовищі [2].

Мережевий підхід надає змогу побачити виникнення нової якості соціальної комунікації, яка стрімко трансформує інститути й практику їх взаємодії. Адже саме зараз, в інформаційному постіндустріальному суспільстві основну роль відіграють комунікативні процеси.

Розкривши процес взаємодії інститутів релігії й держави з теоретичного погляду, перейдемо до деяких практичних аспектів цієї взаємодії.

В історії нашої цивілізації існувало декілька варіантів взаємодії церкви й держави. Дослідники виділяють такі моделі державно-церковних відносин: теократичну (папоцезаризм), цезаропапистську, протекціоністську (державна церква, клерикального модель), секуляризаційну, партнерську [5].

У кінці ХХ ст. в багатьох державах світу встановилася система партнерської, рівноправної взаємодії світських та релігійних інститутів. Представники релігійних структур сформулювали свої концепції взаємодії з державою. Наприклад, існує такий офіційний документ, як «Основи соціальної концепції Руської Православної Церкви». Подібні концептуалізовані підходи регламентують відносини церкви із суспільством і державою, надаючи змогу здійснювати соціальне служіння, брати участь у вирішенні соціальних проблем у межах і своїх релігійних, і державних правових меж.

У свою чергу, держава теж має механізми впливу на релігійний інститут. І це, перш за все, система правових норм. Закон обмежує владу церкви, не допускає встановлення загальнообов'язкової релігії або ідеології. Водночас держава за допомогою закону та інших нормативних правових актів встановлює правила створення (реєстрації) і діяльності релігійних організацій на її території, передбачає заходи юридичної відповідальності (адміністративного та кримінально-правового характеру) за порушення цих нормативів. Звичайно, тут ми не маємо на увазі держави, де релігія досі має велике регулятивне значення. Іноді релігії на законодавчому рівні надається статус державної (національної, офіційної чи релігії народу), як наприклад, у країнах «ісламського світу».

У «розвинених» країнах взаємодія соціального інституту релігії та інституту держави стає багатопольною, багатофункціональною, мережевою. При цьому державі відведено роль арбітра або модератора, причому вона сама є учасником мережевої взаємодії, але основна її функція полягає в регулюванні процесу взаємодії, відстеження легітимності процесу.

На сьогодні, коли зростають глобалізаційні процеси, посилюється взаємозалежність між державними й недержавними суб'єктами, складність і

плинність процесу взаємодії державних установ та релігійних організацій у соціальній сфері надає змогу врахувати мережевий підхід. Мережева модель являє собою структурований набір відносно стабільних, історично сформованих відносин між державою й релігійними організаціями для досягнення загальних цілей. Серед таких відносин можна назвати: благодійну діяльність релігійних організацій, реалізацію ними суспільно значущих культурно-просвітницьких програм і заходів, яким, згідно із законодавством України, держава сприяє і які підтримує. Серед соціально значущих завдань релігійні організації в своїх соціальних концепціях називають миротворчість, духовну, культурну, моральну й патріотичну освіту та виховання, благодійність, охорону й розвиток історичної та культурної спадщини, профілактику правопорушень, піклування про осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, охорону здоров'я, культуру й творчу діяльність, підтримку інституту сім'ї, материнства та дитинства й інші сфери взаємодії [1, с. 103].

Для того, щоб зрозуміти значення релігії в житті держави, і її вплив на всі сфери життєдіяльності суспільства, звернемося до спадщини великого російсько-американського соціолога П. Сорокіна. Його інтегральна концепція надає змогу не лише дослідити суспільство в цілому, таких його частин, як культура та релігія, а й пояснити процеси соціокультурної динаміки, їх моделювання. Заслуга П. Сорокіна в тому, що він зміг глибоко науково обґрунтувати духовну складову суспільства. У центрі уваги дослідника – цінності, значення, норми, що утворюють особливу культурну інтеграцію. Він вважав, що будь-який акт людської діяльності наділений соціокультурним змістом [12, с. 30].

Дослідник виявив, що всі найбільші системи моралі й релігії виникли в кризові періоди, у моменти флуктуації цінностей. Він сформулював «закон моральної та релігійної поляризації». Його суть у тому, що вплив національних, соціальних і політичних катастроф на релігійне й моральне життя окремої людини та суспільства в цілому полягає не в простому зростанні нерелігійності й занепаді моралі, а, скоріше, в етико-релігійній поляризації. Це означає, що в безкризові часи більшість населення дотримується дещо поверхової релігійності й моралі, за часів благоденства воно не дуже гріховно або релігійно, але під час кризи ця більшість має тенденцію до поляризації: одна її частина стає більш релігійною й моральною, тоді як інша схильна до нерелігійності та злочинності, більшість зменшується на користь обох протилежних полюсів: поглибленої революційності – войовничого атеїзму; героїчної моралі – деморалізації. Причому, на думку П. Сорокіна, як правило, негативна поляризація превалює над позитивною в початковий період тяжких часів, позитивна поляризація переважає на останньому етапі критичного періоду й після його завершення [10, с. 19].

Інтегральна методологія П. Сорокіна дає відповіді на нові «виклики» епохи, пропонуючи спрямувати зусилля, передусім, на зміни духовної сфери людини через творіння й творчість, причому ненасильницькими ме-

тодами: не примусом, а переконанням, не придушенням, а розкриттям творчого потенціалу кожної особистості.

І зараз, в умовах українського сьогодення, хотілося б позначити позитивний потенціал церкви як соціального інституту.

Як свідчать соціологічні дослідження [11], незважаючи на негативну динаміку, українські християнські церкви мають так само високий ступінь довіри серед інших суспільних інститутів. За допомогою реалізації своїх соціальних функцій релігія має можливість формувати моральні цінності, впливати на соціальну свідомість, регулювати соціальну поведінку. «Саме тому, – як слушно зауважує М. Рибачук, – релігійні об'єднання відігравали в історичній ретроспективі й відіграють сьогодні роль суспільної совісті, суспільного арбітра, викривача суспільних вад, захисника від усіх форм насильства, надавача гуманітарної допомоги, ініціатора й організатора правозахисної й екологічної діяльності. Загальносуспільні й загальнодемократичні цінності й орієнтації піддаються ерозії поза духовно-релігійними цінностями, а теологія здатна привнести апробовані упродовж багатьох століть рецепти суспільної взаємодії, загальнозначущі норми моральної регуляції. Саме звідси бере початок традиція визнавати церкву елементом громадянського суспільства за умови того, що вона відділена від держави» [8].

І дійсно, можна розглядати громадянську активність у соціокультурній сфері, до якої належать і релігійні практики, як сферу або спосіб людської самореалізації, здатний впливати на історичний процес і саму людину. Громадянська активність забезпечує не тільки цілісність суспільства та нації, а й постійне відтворення та збагачення їх. Орієнтація на самореалізацію людини сприяє появі великої різноманітності можливостей [6, с. 87].

Однак, церква для того, щоб посилити свій позитивний вплив на українське суспільство, має поглибити взаємодію із соціальними інститутами, перш за все, інститутами громадянського суспільства; розширити роботу у сфері соціального служіння та вирішення численних соціальних проблем. Водночас важливою вимогою сьогодення до релігійних організацій є деполітизація їх діяльності, дистанціювання від участі в будь-яких політичних процесах. Тим більше, що, за результатами соціологічних досліджень, в українському суспільстві спостерігається запит на активнішу соціальну позицію церкви в аспектах конструктивної критики влади й захисту прав та інтересів громадян у випадках її свавілля [11].

Крім цього, необхідно максимально використовувати інтеграційні можливості релігії в напрямі об'єднання зусиль усіх учасників трансформаційних процесів (перш за все, у сфері культури, науки, освіти й виховання). Але найважливішим потенціалом соціального інституту церкви є її гуманізуючий вплив на всіх учасників суспільного життя завдяки акцентуванню уваги на духовних і моральних цінностях у їх конкретно-українському вимірі.

Висновки. Таким чином, розглянувши теоретичні концепції дослідження процесу взаємодії соціальних інститутів держави та релігії, ми дійшли висновку, що в сучасному мережевому суспільстві релігія відіграє

особливу роль у формуванні моральних і культурних цінностей. Посилення позитивного впливу церкви, розвиток комунікації міждержавними та релігійними організаціями сприяв би консолідації нації, розвитку громадянського суспільства. Однак, підвищення соціокультурного значення церкви можливе також за умови дотримання самою нею низки назрілих трансформаційних вимог.

Список використаної літератури

1. Ардальянова А. Ю. Процесс взаимодействия государства и религии: социологический контекст исследования. *Вестник Бурятского государственного университета. Педагогика. Филология. Философия*. 2011. № 6. С. 99–104.
2. Давыдов А. А. О компьютерной теории социальных агентов. *Социологические исследования*. 2006. № 2. С. 19–28.
3. Ерекешева Л. Г. К анализу социологии религии Э. Дюркгема. *Социологические исследования*. 2008. № 12. С. 117–126.
4. Конт О. Общий обзор позитивизма / пер. с фр. И. А. Шапиро; под ред. Э. Л. Радлова. 2-е изд. [репр.]. Москва: Либроком, 2011. 200 с.
5. Онищук С. Моделі державно-церковних відносин: порівняльний аналіз. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2014. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2014_2_4 (дата звернення: 19.09.2019).
6. Онищук І. І., Онищук С. В. Церква – соціально-релігійний інститут громадянського суспільства. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила Галицького. Серія «Право. Економіка»*. 2013. Вип. 7. С. 87–92.
7. Религия и общество. Хрестоматия по социологии религии / сост. В. И. Гараджа, Е. Д. Руткевич. Москва: Наука, 1994. Ч. I. 300 с.
8. Рибачук М. Громадянське суспільство і церква. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Вип. 5. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ridruchniku/21/4.pdf> (дата звернення: 20.09.2019).
9. Современная теоретическая социология: Энтони Гидденс. реф. сб. / под ред. Ю. А. Кимелев, Н. Л. Поляковой. Москва: ИНИОН, 1995. 157 с.
10. Сорокин П. А. Главные тенденции нашего времени / пер. с англ. Т. С. Васильевой; Рос. академия наук, Ин-т социологии. Москва: Наука, 1997. 350 с.
11. Церква, суспільство, держава у протистоянні викликам і загрозам сьогодення (інформаційні матеріали підготовлені до чергового засідання постійно діючого Круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблемивзаємовідносин» 24 травня 2016 р. за сприяння Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні). Київ, 2017. С. 23. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2017_Religiya.pdf (дата звернення: 20.09.2019).
12. Шаповалов В.А., Василенко В. В. Кризис нашего времени в научном наследии П. А.Сорокина. *Вестник московского университета. Серия № 18: Социология и политология*. 2010. № 2. С. 30–35.

Стаття надійшла до редакції 08.10.2019.

Серга Т. А. Коммуникативные практики государственных и религиозных организаций в современном сетевом обществе: теоретический аспект

В статье анализируются теоретические основы взаимодействия социальных институтов государства и религии, а также вопросы повышения социокультурного значения церкви и ее участия в решении многих проблем современного украинского общества, прежде всего его разобщенности и дезинтеграции. Обосновывается тезис о том, что среди всех возможных моделей государственно-церковных отношений

наиболее эффективной для поставленных задач является партнерская. Проведен анализ некоторых аспектов коммуникативных практик государственных и церковных организаций в современном сетевом обществе.

Ключевые слова: сетевое общество, социальный институт, государство, религия, церковь, взаимодействие, коммуникативные практики.

Serga T. Communicative Practices of State and Religious Organizations in the Modern Network Society: Theoretical Aspect

In the modern world, partnerships between the state and the church are necessary, since religion is a powerful factor in the integration of society. Unfortunately, the state does not sufficiently engage religious organizations in overcoming many crisis phenomena in Ukrainian society today. This problem is relevant and requires a proper theoretical and methodological justification.

Theories of the place of religion in society were developed by such well-known Western sociologists as G. Spencer, E. Durkheim, M. Weber, T. Parsons, P. Sorokin and others. In domestic socio-political thought they were developed by I. Franko, I. Ogienko, V. Lipinsky and other researchers.

Theoretically substantiate the positive impact of the institution of religion on the state of society, provided that close partnerships are established with the state.

The social institutions of the state and religion coexist in society, performing a number of similar functions and affecting society and each other. The process of interaction between religion and the state is the subject of study of a number of sociological theories. The most famous of them are the theories of O. Comte, E. Durkheim, M. Weber, T. Parsons, N. Luman, J. Habermas, E. Giddens, P. Bourdieu, J. Deleuze, P. Sorokin and other sociologists.

Among all the models of church-state relations, one can designate the partnership as the most effective in solving many social problems, consolidating the nation by changing the cultural spiritual sphere of a person through religion.

However, the church, in order to strengthen its positive influence on the crisis Ukrainian society, must deepen its interaction with social institutions, expand its work in the field of social ministry, and distance itself from participation in political processes. In addition, it is necessary to make maximum use of the integration and humanizing possibilities of religion, in the direction of combining the efforts of all participants in the transformation processes, by focusing on spiritual and moral values in their specifically Ukrainian dimension.

In a modern crisis society, partnership between the state and religion can contribute to the consolidation of the nation, the development of civil society. However, an increase in the sociocultural significance of the church is possible if it complies with a number of transformational requirements.

Key words: network society, social institution, state, religion, church, interaction, communication practices.

УДК 316.324.8

О. А. ТАРАСОВА, Л. С. ЧЕРНОУС

У. БЕК І Е. ГІДДЕНС ПРО СУСПІЛЬСТВО РИЗИКУ

У статті аргументовано тезу про перетворення небезпек і загроз, з якими стикаються сучасні суспільства, на соціальні ризики. Викладено основи концепцій суспільства ризику, представлені в працях Ульріха Бека та Ентоні Гідденса. Спираючись на дослідження першоджерел, автори намагаються відокремити спільне й відмінне в поглядах класиків цього соціологічного напрямку на соціальну природу ризику як конституанта соціального в модерних суспільствах. Приділено увагу основним положенням концепції суспільства ризику У. Бека, наведено ризик-оптимістичні прогнози, представлені в доробку Е. Гідденса. Показано спільну позицію У. Бека і Е. Гідденса щодо подвійної присутності ризику на структурному та діяльнісному рівнях.

Ключові слова: ризик, суспільство ризику, сучасність, небезпека, загрози, ризики середовища, діяльність, рішення.

В останню третину ХХ ст. людство вступило в нову фазу свого розвитку, яку називають «суспільством ризику». «Суспільство ризику» – це постіндустріальна формація, яка відрізняється від індустріального суспільства головним чином тим, що в ньому розподіляються небезпеки й зумовлені ними ризики, а не блага, як в індустріальному суспільстві. Загрози, які виявляються в цьому суспільстві, принципово відрізняються від попередніх тим, що вони не мають кордонів ні в часі, ні в просторі. Для цих небезпек не існує державних кордонів.

Сучасне суспільство стає все більш ризикогенним. Критичному аналізу проблем суспільної ризикогенності значну увагу приділяли видатні соціально-політичні мислителі ХІХ–ХХ ст.: Карл Маркс, Макс Вебер, Еміль Дюркгейм, Георг Зіммель і багато інших. Усі вони намагалися визначити час зародження сучасності.

Суспільство ризику у вузькому розумінні – це нова форма суспільства індустріального модерну, характерною рисою якого є ризик.

У широкому розумінні суспільство ризику – це інтегральна концепція поглядів на розвиток сучасного соціуму в умовах його підвищеної ризикогенності, наявності небезпек і глобальних загроз. У сучасну соціологію термін «суспільство ризику» ввів німецький соціолог Ульріх Бек у своїй праці «Суспільство ризику на шляху до другого модерну» (1986 р.) [1]. Власну теорію ризику нелінійних суспільств запропонував Ентоні Гідденс. У. Беку належить найбільш завершена концепція суспільства ризику. На його думку, ризик – це не виключний випадок і не побічний продукт суспільного життя. Суспільство постійно продукує ризики. Це продукування легітимне й здійснюється в усіх сферах життєдіяльності суспільства: соціальной, політичній, економічній. Ризики – невідворотній продукт механізму прийняття рішень.

На думку У. Бека, ризик може бути визначений як «систематична взаємодія суспільства з небезпеками та загрозами, що індукуються й виробляються модернізацією як такою. Ризики, на відміну від небезпек минулих епох, – наслідок загрозової могутності модернізації та невпевненості і страху, які вона породжує» [1, с. 45]. Зміст теорії «суспільства ризику» полягає в тому, що панівна в індустріальному суспільстві «позитивна» логіка суспільного розвитку, що пов'язана з накопиченням та розподілом багатства, усе більше витісняється «негативною» логікою продукування й поширення ризиків. Насамкінець, збільшення ризиків підриває сам принцип ринкової економіки й приватної власності, оскільки систематично знецінюється та експропріюється (забруднюється, перетворюється у відходи тощо) вироблене суспільне багатство. Розширення й збільшення ризиків також загрожує фундаментальним основам раціональної поведінки суспільства та індивіда – науці й демократії.

Відповідно до цієї теорії, одні країни, суспільства чи соціальні групи з продукування ризиків отримують тільки прибуток і користуються виробленими благами, а інші, у свою чергу, зазнають впливу ризиків.

Але У. Бек підкреслює, що продукування ризиків досить «демократично»: воно породжує ефект бумерангу, досягаючи та вражаючи тих, хто нажився на продукуванні ризиків або вважає себе застрахованим від них. Звідси ще один висновок: продукування ризиків – потужний чинник змін соціальної структури суспільства, його перебудови відповідно до критерію ступеня загрози ризиків. А це означає, що в суспільстві складається нова розстановка політичних сил, в основі якої – боротьба за визнання, що ризикогенне (небезпечне), а що ні. Далі У. Бек робить висновок: «соціально усвідомлені ризики політично вибухонебезпечні: те, що до цих пір розглядалось, як неполітичне, стає політичним» [1, с. 24].

По-іншому, ризики «політично рефлексивні», тобто породжують нові політичні сили (наприклад, соціальні рухи) і впливають на чинні соціальні інститути суспільства. У формуванні політики й ідеології модерного суспільства одну з провідних ролей відіграють виробництво знань, наука. Концепція «суспільного ризику» стверджує, що з розширенням виробництва ризику, особливо мегаризиків, роль науки в політиці й суспільному житті істотно змінюється. Адже більшість ризиків, що пов'язані з успіхами науково-технічного прогресу, до того ж найбільш небезпечних (хімічне й радіоактивне забруднення, неконтрольовані наслідки генної інженерії) безпосередньо не сприймаються органами відчуттів людини. Ці ризики існують лише у формі знання про них. Звідси фахівці, відповідальні за визначення ступеня ризикогенності нових технічних систем і нових технологій, а також засоби масової інформації, які розповсюджують знання про них, «набувають ключових соціальних і політичних позицій» [1, с. 23].

Ще одна проблема – політична інтерпретація природничого й технічного знання. Це знання безпосередньо не може бути використано в полі-

тичному процесі, необхідно перекласти ці знання мовою політичного діалогу й рішень. Цей переклад здійснюється політично ангажованими науковими співтовариствами й «перетворюється на чинник, що легітимізує глобальне промислове забруднення, рівно як і всезагальний підрив здоров'я та загибель рослинності, тварин і людей» [1, с. 59]. Формується інститут експертів, які набувають значної політичної ваги, саме експерти визначають рівень соціально прийнятого ризику для суспільства. Привілейоване становище інституту експертів тягне за собою негативні наслідки. Розподіл суспільства на експертів і всіх інших викликає в населення стійку реакцію недовіри до науки й технологій, оскільки експерти систематично приховують або спотворюють інформацію про ризики, а також не можуть відповісти, на питання, які ставлять населення та його ініціативні групи. Боротьба між політично заангажованими експертами утруднює оцінку істинного стану навколишнього середовища й прийняття адекватних рішень. І як результат, наука як соціальний інститут поділяється на академічну (наука фактів) і науку досвіду, яка, ґрунтуючись на публічних дискусіях і життєвому досвіді, «розкриває істинні цілі і засоби, загрози і наслідки того, що відбувається» [1, с. 15]. У. Бек вважає, що наука досвіду в суспільстві ризику повинна не тільки розвиватися, а й бути прийнята суспільством як легітимний інститут знань, що уповноважений приймати рішення.

На наш погляд, варті уваги ще такі положення концепції «суспільства ризику» У. Бека. Учений розглядає нормативну модель суспільства. Нормативний ідеал минулих епох – рівність. Нормативний ідеал суспільства ризику – безпека. «Соціальний проєкт суспільства набуває чітко негативного й захисного характеру – не досягнення «хорошого», як раніше, а запобігання «найгіршому». Іншими словами, система цінностей «нерівноправного суспільства» заміщується системою цінностей «небезнебезпечного суспільства», а орієнтація на задоволення нових потреб – орієнтацією на їх самообмеження» [1, с. 49].

У. Бек вважає, що в суспільстві ризику виникають нові соціальні сили, що руйнують старі соціальні перегородки. На його думку, це будуть спільноти «жертв ризиків», а їх солідарність на ґрунті занепокоєння й страху може породжувати потужні політичні сили. Суспільство ризику є політично нестабільним. Постійна напруга та страх перед небезпеками розхитують політичний маятник від усезагальної небезпеки й цинізму до непередбачуваних політичних дій. Недовіра до чинних політичних інститутів і організацій зростає. Нестабільність і недовіра періодично викликають у суспільстві пошук точки опору – «твердої руки». Таким чином, повернення до минулого, у тому числі авторитарного й навіть тоталітарного режимів, не виключено. У концепції У. Бека ризики в соціологічному розумінні – це систематична взаємодія суспільства «з загрозами і небезпеками, ініційованими і продукованими процесом модернізації як таким. На відміну від небезпек минулих епох ризики суть наслідки, пов'язані з загрозовою могут-

ністю модернізації і породжені її глобальною нестабільністю і невизначеністю характеру панівної сили». Таким чином, «суспільство ризику» для У. Бека – це суспільство, яке генерує ризику [2, с. 21–22].

Ризик у теорії британського соціолога Є. Гідденса аналізується на рівні соціальних систем. На його думку, ризик є результатом модернізації й активізується глобалізацією. Розвиток сучасних суспільств, який виражається в абстрактних системах сучасності (інформація, грошові системи), створив широкі сфери відносної безпеки для безперебійного плину повсякденного життя, більш безпечного, ніж у будь якого з традиційних суспільств, але Е. Гідденс вважає, що подібний процес – це «палиця з двома кінцями». У процесі глобалізації інтенсифікується соціальне виробництво, підвищується складність соціальних систем і відносин. Е. Гідденс, як і У. Бек, бачить збільшення числа неусвідомлених наслідків соціальних дій. Сьогодні людина оточена ризиками, що походять від технологічних і соціальних систем. Загрозливі ризики виходять з-під контролю не лише індивіда, а й великих організацій, включаючи держави. Безповоротність такої ситуації ставить під питання онтологічну безпеку людини. Будь-яка соціальна дія ризикогенна. Бездіяльність, пасивність або рішення про відмову здійснити дію також є соціальною «дією», яка може бути не менш ризикована. Е. Гідденс вважає, що соціальна дія виникає в результаті прийняття рішення, яке базується на довірі (trust) до соціальної системи. Е. Гідденс порівнює сучасний світ із системою, структурними елементами якої є ризики, що їх створює людство. Він виокремлює специфічні ознаки, притаманні ризикам: зумовленість сучасних ризиків глобалізацією; перенасиченість сучасного суспільства знаннями про ризики; недостатність експертного знання як інструменту запобігання ризикам у соціальних системах. Е. Гідденс також вводить поняття «середовище ризику» в сучасному суспільстві. «Середовище ризику» має такі елементи: ризики, що породжені рефлексивністю модернізації; загроза усвідомлення й виникнення почуття відсутності сенсу існування людини; небезпека для людства, що викликана модернізацією та вдосконаленням військових технологій [3, с. 4–160].

На думку Е. Гідденса, профіль суспільного ризику сучасності виглядає так: 1) глобалізація ризику як підсилення інтенсивності, 2) глобалізація ризику як розповсюдження випадкових подій, 3) ризики походять із соціалізованого середовища, 4) розвиток інституціонального визнаного ризикогенного середовища, 5) визнання існування ризику, 6) знання про ризик широко розподілено, 7) визнання обмеженості експертного знання (сама ідея експертизи, вважає Е. Гідденс, піддається глибокому сумніву) [3, с. 124–129].

Він виділяє два різновиди ризику: 1) зовнішній ризик, причина якого лежить поза нами самими, пов'язаний з незмінними традиціями або із законами природи; 2) рукотворний ризик, пов'язаний з нашим пізнанням навколишнього світу [3, с. 42].

Сучасне суспільство переживає поворотний момент у своїй історії: якщо раніше людство турбувало, що може «зробити з ним природа», то тепер його турбує, що воно саме може зробити з природою. Е. Гідденс зазначає, що на зміну переважаючому зовнішньому ризику приходять панування рукотворного ризику. Якщо раніше зовнішні ризики сприймали як фатум, рок, і людина зверталася до оракулів чи шукала благовоління божественних сил у пошуках виходу з небезпек, то зараз, стверджує Е. Гідденс, на допомогу кличе експертів.

Е. Гідденс виявив ті структурні елементи соціуму, трансформування яких породжує ризики. Він визначив двосторонній характер переходу до стадії рефлексивної модернізації, ввів поняття «роз'єднання», тобто включення соціальних відносин у глобальний контекст. Він постійно підкреслював, що модернізму внутрішньо притаманна тенденція до глобалізації. У своїх працях Е. Гідденс особливу увагу звертає на те, що зараз не тільки дія, а й відмова від прийняття рішень може призвести до виникнення ризиків. Дія викликає ризики, оскільки модернізація ускладнює технічні засоби та системи життєдіяльності людини, що зробило суспільство більш уразливим. У суспільстві ризику збільшується кількість внутрішніх ризиків, тобто ризиків, пов'язаних з людськими помилками. Бездіяльність же виникає тому, що, не ліквідувавши наслідків одного ризику, суспільство отримує новий, інколи більш суттєвий і складний.

Висновки. Таким чином, теорії «суспільства ризику» У. Бека і Е. Гідденса є евристичним і методологічним стимулом для широких теоретичних пошуків та різноманітних досліджень такої неоднозначної категорії, як ризик. Розроблені У. Беком і Е. Гідденсом теорії підтверджують, що категорія ризику із часом набула всезагального й екстериторіального характеру, охопивши як індустріальну систему та соціальні інститути, так і повсякденне життя кожної людини.

Список використаної літератури

1. Бек У. От индустриального общества к обществу риска. *THESIS*. 1994. № 5.
2. Бек У. На пути к другому модерну. Москва, 2000. С. 21–22.
3. Гидденс Э. Судьба, риск, безопасность. *THESIS*. 1994. № 5.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2019.

Тарасова О. А., Черноус Л. С. У. Бек и Э. Гидденс об обществе риска

В статье аргументирован тезис о преобразовании опасностей и угроз современных обществ в социальные риски. Изложены основы концепций общества рисков У. Бека и Э. Гидденса. Опираясь на исследование первоисточников, авторы делают попытку выделить общее и отличное во взглядах классиков данного социологического направления относительно природы рисков как конституанта социального в модернизированных обществах. Особенное внимание уделено исследованию основных положений концепции общества рисков У. Бека, приведены риск-оптимистические прогнозы, представленные в трудах Э. Гидденса. В статье представлена общая позиция У. Бека и Э. Гидденса относительно двойственного присутствия риска на структурном и деятельностином уровнях.

Ключевые слова: *риск, общество риска, современность, опасность, угрозы, риски окружения, деятельность, решения.*

Tarasova O., Chernous L. U. Beck and A. Giddens on Risk Society

In the article, the authors argue the thesis of transforming the dangers and threats of modern societies into social risks. The fundamentals of the concepts of the risk society U. Beck and A. Giddens are presented it's one. The authors make an attempt to highlight the general and differences in the views of the classics of this sociological direction regarding the nature of risks as a constituent of social in modernized societies based on an analysis of the primary sources. Particular attention is paid to the study of the main provisions of the concept of the risk society U. Beck. Risk-optimistic forecasts in the works of A. Giddens are given. The article presents the common position of U. Beck and A. Giddens regarding the dual presence of risk at the structural and activity levels.

Risk society is an integral concept of views on the development of modern society in the context of its increased risk the presence of dangers and global threats in it. The content of the theory of «risk society» is that in industrial society the «positive» logic of social development prevails, associated with the accumulation and distribution of wealth and it is supplanted by the «negative» logic of risk generation and spread. In the end, the increased risk undermines the very principle of a market economy and private property, as public goods produced are systematically depreciated and expropriated (polluted, converted into waste, etc.)

In the formation of the politics and ideology of a modernized society, one of the leading roles belongs to the production of scientific knowledge. The concept of «public risk» argues that with the expansion of risk production, especially mega-risks, the role of science in politics and public life changes significantly. Most of the risks are not directly perceived by the human senses and therefore the most dangerous are those associated with the successes of scientific and technological progress (chemical and radioactive contamination, uncontrolled consequences of genetic engineering). These risks exist only in the form of knowledge about them. Therefore, specialists responsible for determining the degree of riskiness of new technical systems and technologies as well as the media that disseminate knowledge about them occupy new key social political positions.

A risk society is politically unstable. Constant tension and fear of dangers it is swing the political pendulum from universal danger and cynicism to unforeseen political actions. Distrust of existing political institutions and organizations is growing. Instability and distrust periodically cause in society a search for points of resistance - a «firm hand». This means that a return to the past, including authoritarian and even totalitarian regimes, is not excluded.

Thus, today a person is surrounded by risks that come from technological and social systems. Threatening risks get out of control not only of the individual but also of large organizations including the state. The irrevocability of such a situation calls into question the ontological safety of man. Any social action is risky. Inaction, passivity or the decision to refuse to take actions are also social actions that can also be no less risky.

Key words: risk, risk society, modernity, danger, threats, environmental risks.

УДК 130.121

О. В. ХОДУС

КОЛІЗІЇ «ПРИВАТНОГО Я» В УМОВАХ ТЕХНОКАПІТАЛІЗМУ

У статті дослідницький інтерес сфокусовано на обставинах трансформації звичних параметрів приватності, яка виступає якістю сучасної суб'єктивності й полягає в посиленні позиції «власного Я». Запропоновано відповідь на питання: з яким відчуттям «Я» існує сучасний суб'єкт, чия повсякденна мова виявляється опосередкованою мас-медійними структурами, які с(від)творюють неоліберальні наративи про необхідність (само)оптимізації, мета якої – максимізувати й капіталізувати «власне Я», у тому числі шляхом експлуатації приватної семантики. Обґрунтовано тезу про те, що мобілізація приватності не є свідченням індивідуальної свободи від дисциплінарного ефекту «ідеологічних апаратів держави». Навпаки, перетворення «приватного Я» на певну лайфстайл-корпорацію, підпорядковану законам попиту й пропозиції, – це нова форма соціального контролю, не-свободи, відчуження.

Ключові слова: суб'єктивність, приватне Я, біополітичне виробництво, персоналізація, економізація автентичності, неолібералізм, комунікативний капіталізм

В актуальній соціокультурній ситуації, яка позначена вкрай динамічними змінами всіх параметрів соціального життя, приватна суб'єктивність («приватне Я») зазнає фундаментальних трансформацій: з очевидного, «само собою зрозумілого» феномена, який зазвичай запобігає будь-якій транспарентності й усвідомлюється в категоріях «уникнення», «приховання», «таємниці», приватність перейшла до розряду активно тематизованого та маніфестованого модусу буття. Коротко кажучи, в умовах «цифрової епохи» й глобальних медіа видимість і репрезентація починають відігравати активну роль маркерів приватної екзистенції. Більше того, у контексті сучасного «комунікативного капіталізму» (у термінології Дж. Дин [13]), ґрунтованого на біоекономічному імперативі, який вимагає всебічної інструменталізації суб'єктивності, приватна семантика перетворюється на сировину для «нового капіталістичного виробництва» [12, с. 29] ефективної самості (Self).

Відповідно, **метою статті** є спроба замислитися над питанням: з яким відчуттям «Я» існує сучасний суб'єкт, чия повсякденна мова виявляється опосередкованою мас-медійними структурами, що с(від)творюють неоліберальні наративи про необхідність (само)оптимізації, мета якої – максимізувати й капіталізувати «власне Я», у тому числі шляхом експлуатації приватних кейсів. Звісно ж, практики такого неоліберального (само)творення аж ніяк не залишається без наслідків для суб'єктивності індивіда. Тут не йдеться про те, що під натиском цифрових технологій приватне життя людини стає вкрай вразливим. Проблема дещо в іншому: мобілізація приватності, інтенсивна робота з тілом, використання найінтимніших емоцій, бажань, речей, думок як ресурсу особистісного (само)менеджменту, у

жодному разі не є свідченням «свободи волі бути» – бути вільним від дисциплінарного ефекту «ідеологічних апаратів держави» (за Л. Альтюссером [1]), бути самостійним, діяльним і відповідальним індивідом, який створює себе й умови свого існування. Напроти, перетворення «приватного Я» на певну лайфстайл-корпорацію, підпорядковану законам попиту і пропозиції, – це нова форма соціального контролю, не-свободи, за якою «суб'єкт стає радше ув'язненим, аніж гравцем» [4, с. 105]. Над осмисленням цієї проблематики працюють дослідники різних академічних шкіл й інтелектуальних течій, зокрема Дж. Дін, С. Жижек, К. Лаваль, Ж. Ліповецьки, Р. Салецл, Б. Стіглер та ін.

Наша теза полягає в такому: модусом актуальної суб'єктивності, що домінує, є персоналізація, що все більше зростає. Однак, зростання цінності «персонального Я» обертається на очевидну де-індивідуалізацію й виступає виразним «симптомом» (у дусі Ж. Лакана) дефіциту суб'єктивності, яким позначений «скасований індивід» (термін Б. Стіглера [8]) політичної економії гіперіндустріального суспільства.

Зважаючи на сказане, важливо прояснити, у чому саме полягає подвійний функціонал персоналізації, яка, за твердженням, Ж. Ліповецьки, стає сьогодні тенденцією, що переважає й визначає «природу суспільних інститутів, спосіб життя, прагнення, і, нарешті, характер індивідів» [6, с. 18]. У своїх глибинних підставах персоналізація ґрунтується на «етиці автентичності» (у термінології Ч. Тейлора), яка затверджує суб'єкта, що вибудовує свій життєвий світ у реєстрі особистого бажання й приватних преференцій. Розкриваючи природу особистої автентичності, Ч. Тейлор, зокрема, вказує: «<...> тепер джерело, з яким ми сполучаємося, знаходиться глибоко всередині нас. Це частина важливого повороту в сучасній культурі, нова форма спрямованості всередину, за якої ми починаємо вважати себе істотами з внутрішньою глибиною» [9, с. 27]. Тим самим в автентичному існуванні виявляється виразне прагнення індивіда до персоналізації в цілком позитивному значенні, а саме як посилення суб'єктивної позиції, свобода на індивідуальність, прагнення переживати світ у категоріях «власного життя», «власного бажання», «власного тіла».

Разом з тим, логіка персоналізації містить ще один критично важливий момент: на думку Ж. Ліповецькі, персоналізація означає не лише «новий спосіб організації суспільства», де враховується «людський фактор», цінується «природність, душевність, гумор» [6, с. 19], персоналізація містить й суто інструментальний функціонал, виступаючи «новим способом управління подіями» (курсив наш – О.Х.) [6, с. 19]. Тим самим, акцент на моменті управління перевертає персоналізацію на цілком «політичне питання». Сучасний суб'єкт, дійсно, більш вільний у виборі «орієнтацій уподобання» (говорячи термінами Ж. Ліповецьки). Проте було б наївним не помічати, що потужна сила самовизначення, яка істотно збагатила досвід сучасної суб'єктності, затверджується за допомогою все тих же механізмів

і апаратів влади-знання. Тільки в сучасній культурі характер влади значно видозмінюється. Влада стає виражено онтологічною, оскільки її об'єктом і метою виявляється «саме життя», тобто дисциплінарна влада замінюється на біовладу. Як поясняв М. Фуко, саме на «дисципліну тіла і способи регулювання населення» [10, с. 244] спрямовані нині різноманітні прийоми і техніки біовлади. І діє вона інакше: на зміну жорсткій нормалізації самості (Self) у форматі дисциплінарного контролю приходять влада, організована знизу, зсередини. Тепер вона заповнює безпосереднє буття кожної людини. Услід за М. Фуко сучасні дослідники (Дж. Агамбен, М. Гардт, А. Негрі) інтерпретують «біополітичне виробництво» не лише як створення матеріальних благ, а і як виробництво нематеріальних цінностей [11, с. 370], ідентичностей і, нарешті, самих виробників.

У цьому аспекті показові теми й сюжети, які біополітика репрезентує в публічному дискурсі, зокрема медицина естетичної привабливості, тілесність, сексуальність, гендерне самовизначення, здоров'я (тілесне і психічне), вік, кулінарія, дозвілля тощо. Як бачимо, багато в чому ці теми зачіпають саму серцевину приватного досвіду індивіда. Підкреслимо: інструменти й форми продуктивного застосування технологій біовлади діють більш витончено порівняно з «дисциплінарною владою» й припускають, що управління іншими здійснюється шляхом створення умов, за яких індивіди самі захочуть управляти собою. І дійсно, у наші дні найбільш ефективним з агентів контролю за самістю є не стільки Інші, скільки сама людина, в якій завжди під рукою є смартфон із сотнею додатків і сервісів, що надають змогу з бухгалтерською прискіпливістю відстежувати різні параметри (фізіологічні, психологічні, емоційні) свого власного життя.

Отже, біовлада створює для людини простір можливостей для самовизначення, самоконтролю й вибору. Питання тільки в тому, наскільки самостійним є цей вибір. Складно не погодиться з Р. Салецл, що в суспільстві постіндустріального капіталізму питання вибору (вибору способу життя) стає головною мотиваційною вимогою. «Необхідність роботи над собою, – пише дослідниця, – над своїм тілом, своєю кар'єрою, своєю ідентичністю є тепер безумовним імперативом для кожного, хто сподівається не бути виключеним із соціальних мереж, хто збирається процвітати на шлюбному і трудовому ринку» [7, с. 61]. Інакше кажучи, питання вибору перетворюється на «тиранію вибору» (за висловленням Р. Салецл). Найприкметніше при цьому, що індивід, фактично поставлений перед вибором між запропонованими йому альтернативами, «самовизначається» в дуже жорстких рамках обмежень. У цьому сенсі сама ідея «альтернатив» і «вибору» – це той самий вид детермінації, та сама форма легітимного м'якого насильства, покладена в основу біополітики. Як це не парадоксально, але чим виразніше зміцнюються цінності самодетермінації й індивідуальності, тим наполегливіше висуваються вимоги суб'єктивної відповідності актуальним культурним репрезентаціям.

Важливо зазначити, що розгортання логіки персоналізації, колонізованої технологіями біовалади, відбувається на політичному й інституційному фоні неолібералізму, дискурс якого с(від)творює доволі специфічну людську суб'єктивність, відзначену знаками комерціалізації (монетизації, капіталізації). Ідеться про те, що сучасний капіталізм (або «новий дух капіталізму» в термінології Л. Болтанскі і Е. К'япелло [2]), з одного боку, здійснює (гіпер)валоризацію суб'єкта, тобто перебільшує значення й цінність його індивідуальності, особливості, унікальності, примушує людину до креативних пошуків власної автентичності. Звідси – модні мотиваційні і рекламні салогани на кшталт: «Просто зроби це!» (кампанія Nike), «Думай інакше!» (кампанія Apple), «Ви цього гідні!» (кампанія L'Oreal), «Я той, хто я є!» (кампанія Reebok), «Стань місцем власного життя!», «Ти можеш стати всім, ким забажаєш!» тощо. Отже, неоліберальний сценарій гранично індивідуалізує реальність суб'єктивної життєтворчості. З іншого боку, неоліберальна економіка відчутно уніфікує суб'єктивність, розкладаючи її на варті уваги здібності, уміння, навички, компетенції, такі як інтелект, афективність, краса, тілесність, комунікабельність, що оформлюються в категоріях економізації. Цю логіку вдало описав французький філософ Б. Стіглер, зауважуючи, що «в політичній економії гіперіндустріального суспільства будь-яка цінність повинна бути обчислюваною» [8]. Такою цінністю, згідно з неоліберальним міфом індивідуалізму, виявляється людина, яка становить цінність, перш за все, для самої себе. Відтак, відбувається комерціалізація самої або, як висловилися Л. Болтанскі й Е. К'япелло, «економізації автентичності». Ідеться про мобілізацію емоційних ресурсів, які разом з освітою, владою та іншими маркерами статусу забезпечують нині конкурентоспроможність особистості [2, с. 738]. Тобто «новий дух» капіталізму обертає індивіда на «підприємливе Я» [3, с. 134] у тому сенсі, що кожен має бути гнучким, креативним, наскільки це можливо, виявляти ініціативу щодо самого себе, допомагати самому собі, сам себе організувати. Іншими словами, від сучасного індивіда вимагається бути компетентним менеджером, емоційним «підрядником» (у термінології А. Гокшильда [14]) власних переживань, уміти «справляти враження», свідомо поводитися зі своїми почуттями, тобто функціонувати в режимі прибуткової лайфстайл-корпорації.

У свою чергу, сучасному суб'єктові важливо переконатися у власній вартості/цінності, яку він прагне встановити з упевненістю й точністю, і в цьому йому активно допомагають «зацікавлені агенти» – різноманітні ментори, коучі, тренери, експерти, а також спеціальні платформи для «особистого брендингу» (Facebook, You Tube, Instagram), де візуально/вербально експлуатуються індивідуальні здібності й повсякденні приватні історії. У цьому випадку інструменталізація «персонального Я» здійснюється в цілковитій відповідності рекламному слогану кампанії Kodak: «Поділись моментом, поділись життям!». Звідси – «весь цей хаос «приватного» [5,

с. 28], що заповнює нетипові для себе простори. Приватна семантика виразно присутня в міському середовищі: офісні приміщення, парки, галереї, вулиці активно освоюють естетику «домашнього». Приватні практики (різні види тілесної діяльності) активно екстраполюються за межі індивідуального тіла. Саме естетику приватного/інтимного/сокровенного активно експлуатує «комунікативний капіталізм» – нова економіко-ідеологічна формація, що виникає внаслідок розвитку інформаційних технологій і глобальних медіа, які «захоплюють» (enclose) своїх користувачів, одночасно розважаючи й контролюючи їх» [12, с. 29]. І, дійсно, зміст переважного числа шоу-програм – це домашній клопіт, побут, кухня, краса, здоров'я, тілесна привабливість, секс, діти, друзі, міжособистісні стосунки, власне, все те, що становить атрибутику приватного життя.

З усього сказаного можна зробити загальний **висновок**: приватний вибір насправді є радше бажаною для сучасного індивіда практикою, ніж реальною фактичністю. У житті людини сьогодення немає практично нічого, що уникнуло б відчуженої рефлексивності, кодифікації і погляду «великого суспільства». Більше того, контролюючий натиск культури на структури приватного буття сьогодні не лише не зменшується – навпаки, він зростає. У результаті сьогодні має місце масова експансія інтимних і строго індивідуалізованих дискурсів у простір публічності, яка, у свою чергу, теж зазнає радикальної трансформації. При цьому кордони приватної сфери розширилися настільки, що викликали в середовищі інтелектуальної критики розмови про нову колонізацію, тільки тепер уже сфери публічної з боку приватної.

Список використаної літератури

1. Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства. *Неприкосновенный запас*. 2011. № 3 (77). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/3/al3.html> (дата обращения: 24.09.2019).
2. Болтански Л., Кьяпелло Э. Новый дух капитализма / пер. с фр. Москва: Новое литературное обозрение, 2011. 976 с.
3. Грав И. Высокая цена: искусство между рынком и культурой знаменитости / пер. с нем. Москва: Ад Маргинем Пресс, 2016. 288 с.
4. Ірігаре Л. Світ по той бік світу / пер. з англ. А. Кравець. *Рухливий простір: Міждисциплінарна антологія* / за ред. К. Міщенко та Сюзанни Штретлінг. Київ: Meduza, 2018. С. 98–121.
5. Кульчинська Л. До виставки Група предметів «Сіті Порн». *Рухливий простір: Міждисциплінарна антологія* / за ред. К. Міщенко та Сюзанни Штретлінг. Київ: Meduza, 2018. С. 26–29.
6. Липовецки Ж. Эра пустоты. Эссе о современном индивидуализме / пер. с фр. В. Кузнецова. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2001. 336 с.
7. Салецл Р. Тирания выбора / пер. с англ. В. Мазина. Москва: Дело, 2014. 159 с.
8. Стиглер Б. Упраздненный индивид. Неудобство культуры в эпоху психической и социальной дезиндивидуации. *Лаканалия*. 2017. № 23. URL: http://lacan.ru/wp-content/uploads/2017/08/lcn023_prosthesis.pdf (дата обращения: 29.09.2019).
9. Тейлор Ч. Етика автентичності / пер. з англ. Київ: Дух і літера, 2002. 128 с.
10. Фуко М. Право на смерть и власть над жизнью. *Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности* / пер. с фр., комм. и послесл. С. Табачниковой. Москва: Касталь, 1996. С. 238–269.

11. Хардт М., Негри А. Империя / пер. с англ. под. общ. ред. Г. В. Каменской. Москва: Праксис, 2004. 434 с.

12. Цит. по: Гавра Д. П., Декалов В. В. Коммуникативный капитализм: методологические предположки и парадигматное позиционирование. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2018. Т. XXI. № 1. С. 27–43.

13. Dean J. Communicative Capitalism: Circulation and the Foreclosure of Politics. *Cultural Politics*. 2005. № 1 (1). P. 51–74. URL: <https://commonconf.files.wordpress.com/2010/09/proofs-of-tech-fetish.pdf> (date of request: 17.09.2019).

14. Hochschild A. R. Emotion Work, Feeling Rules, and Social Structure. *American Journal of Sociology*. Chicago: Chicago Univ. Press, 1997. Vol. 85. № 3. P. 551–575. URL: <http://www.jstor.org/stable/2778583> (date of request: 28.09.2019).

Стаття надійшла до редакції 06.10.2019.

Ходус Е. В. Коллизии «приватного Я» в условиях технокapитализма

В статье исследовательский интерес фокусируется на обстоятельствах трансформации привычных параметров приватности, выступающей качеством современной субъективности и состоящей в усилении позиции «собственного Я». Предлагается ответ на вопрос: с каким чувством «Я» существует современный субъект, чей повседневный язык оказывается опосредованным масс-медийными структурами с(вос)производящими неолиберальные нарративы о необходимости (само)оптимизации, цель которой – максимизировать и капитализировать «собственное Я», в том числе и путем эксплуатации приватной семантики. Обосновывается тезис о том, что мобилизация приватности ни в коей мере не является свидетельством индивидуальной свободы от дисциплинарного эффекта «идеологических аппаратов государства». Напротив, превращение «приватного Я» в определенную лайфстайл-корпорацию, подчиненную законам спроса и предложения, – это новая форма социального контроля, не-свободы, отчуждения.

Ключевые слова: субъективность, приватное Я, биополитическое производство, перонализация, экономизация аутентичности, неолиберализм, коммуникативный капитализм.

Khodus H. Collisions of the «Private Self» in the Conditions of Techno-Capitalism

In the article the research interest is fixed on the circumstances of transformation of the usual parameters of privacy, which acts as an attribute of modern subjectivity and consists in strengthening “the «self””. The answer to the question - what sense of “the self” exists for a modern subject, whose everyday language is mediated by media structures, which (re)produce neoliberal narratives about the necessity of the (self) optimization. The purpose of this (self) optimization is to maximize and capitalize on «the self», including through the exploitation of private semantics. In the paper there is the substantiated thesis that the mobilization of affability, intensive work with the body, using of the most intimate emotions, desires, things, thoughts as a resource of personal (self) management, are definitely not the evidence of individual freedom from the disciplinary, normalizing effect of the “ideological apparatus of the state”. On the contrary, the transformation of the “private self” into a certain lifestyle corporation which is subordinate to the laws of supply and demand – is a new form of social control, non-freedom, alienation. An attempt is made to reveal the dual functionality of personalization as a background reason for the unfolding of the private mode of being. On the one hand, personalization is based on the “ethics of authenticity”, which, indeed, affirms the subject as an independent, active, and responsible person, who creates his or her own conditions and conditions of his or her existence. On the other hand, the logic of personalization is inseparable from authority practices, which are aimed at ordering of

human subjectivity. In today's society, an effective instrument of reproduction "the self" is the biological power, the object and purpose of which is "life itself". "Biopolitical production" touches on the medicine of aesthetic appeal, physicality, sexuality, gender self-determination, health (physical and mental), age, gastronomic practices, leisure and more. It is emphasized that the productive using of bio-power technologies creates the conditions under which individuals want to control themselves. It proves that the idea of self-determination, self-control, choice, alternative, is, in fact, a form of legitimate mild violence. It is noted that the more the values of self-determination and individuality are strengthened, the more persistently the requirements of subjective conformity with current cultural representations are made. The unfolding of the logic of personalization, that is colonized by technology of biovalence, in the conditions of modern technocapitalism of neoliberal orientation is directly analyzed. It is argued that the neoliberal regime encourages the formation of specific human subjectivity which marked by signs of commercialization (monetization, capitalization). It is about mobilizing the resources of the "private self", which together with education, the authority and other markers of status, provide for the competitiveness of the individual. It is concluded that private choice is, in fact, more desirable practice than actual reality for a modern individual. In the life of today human there is nothing that would escape the alienated reflexivity, codification, and view of a "great society", which constituted by the ethos of neoliberalism and the discourses of the media.

Key words: *subjectivity, private self, biopolitical production, personalization, economization of authenticity, neoliberalism, communicative capitalism.*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ СОЦІОЛОГІЙ

УДК 316.34

А. АНДРІЄВСЬКА

ЕКОНОМІЧНИЙ ВПЛИВ ІМІГРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В НІМЕЧЧИНІ ЗА ОСТАННІ ДЕСЯТЬ РОКІВ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Міграція – це складний процес, опис якого охоплює такі галузі знань, як економіка, соціологія, політологія, правознавство, демографія, культурологія, географія, історія, антропологія. Синтез цих наук міг би забезпечити необхідну суму критеріїв для чіткого опису самого процесу міграції, його основних законів і наслідків. Мета цієї серії статей різноманітна. По-перше, коротко описати історію імміграції до Німеччини з урахуванням ранньої міграції населення з деяких європейських країн, НДР, країн колишнього Радянського Союзу (переважно Росії, Казахстану, України та країн Балтії), Східної Європи, Близького Сходу та Північної Африки. По-друге, розглянути вплив міграції на соціальну сферу Німеччини та її економіку. По-третє, застосовувати модель для аналізу ступеня залежності економічних факторів від зростання робочої сили за рахунок мігрантів. По-четверте, виходячи з обговорюваних економічних і соціальних фактів, пов'язаних з імміграцією до Німеччини, спробувати зібрати всі «плюси» й «мінуси», щоб відповісти на питання: чи має імміграція позитивний або негативний вплив на Німеччину? У цій першій статті із серії розглянуто перші два вищезгадані пункти.

***Ключові слова:** імміграційні процеси, легальна міграція, студентська міграція, Німеччина.*

Ця стаття присвячена дослідженню проблеми впливу міграційного процесу на соціально-економічний стан в одній з найбільш розвинутих країн Європи – Німеччині.

Міграція – це складний процес, опис якого охоплює такі галузі знань, як економіка, соціологія, політологія, правознавство, демографія, культурологія, географія, історія, антропологія. Синтез цих наук міг би забезпечити необхідну суму критеріїв для чіткого опису самого процесу міграції, його основних законів і наслідків. За типом міграцію можна охарактеризувати як економічну, сімейну, студентську, політичну, релігійну, етнічну, екологічну, так і міграцію через військові дії. Міграція також може бути легальною й незаконною [1].

На макроекономічному рівні міграцію можна розглядати як механізм вирівнювання (свого роду механізм рівноваги для виробничих факторів), у якому заробітна плата в країнах походження та призначення є основними змінними. На мікроекономічному рівні міграція є результатом індивідуального рішення про отримання максимальної корисності від поліпшення

таких критеріїв, як регіональні відмінності в спостережуваних або очікуваних доходах, рівні безробіття або ймовірності знайти роботу, отримання державних пільг, а також ступінь соціальних виплат.

Метою статті є критичний аналіз різних сторін міграційного процесу на прикладі Німеччини, а також спроба дати відповідь на питання: позитивні чи негативні наслідки має міграція робочої сили для її соціально-економічної сфери?

1. Історичний огляд імміграційних процесів у Німеччині. Визначення імміграції, її види та передумови

Міграція – це явище старого світу, що сягає найдавніших періодів людської історії. Сьогодні міграція продовжує надавати людям багато різних можливостей. Водночас міграція останніх десятиліть є найважливішою соціальною та політичною проблемою в таких питаннях, як переміщення, інтеграція, безпечна міграція та управління кордонами. Міграція, безумовно, є глобальним явищем. У світі існує близько 244 млн міжнародних мігрантів [2].

Можна виділити кілька загальних способів класифікації міграції:

– циклічна, коли мігранти ділять свій час між різними (найменш двома) місцями зі своєю сім'єю або роботою. Сезонна міграція є дуже поширеним типом і викликана сезонними максимальними потребами праці (у більшості випадків у сфері сільського господарства);

– ланцюгова, тобто міграція сімей з одного місця на інше, що пізніше приведе людей з місця їхнього постійного проживання до нового місця. Насправді, ланцюг людей постійно рухається з одного місця до іншого, і підтримується тим, хто перед ними мігрував;

– добровільна або недобровільна, залежно від певних соціально-політичних факторів, таких як страх поганого поводження з расою, релігійні погляди, політичні переконання, національність або асоціація із соціальними групами, збройний конфлікт, громадянська війна, природні катастрофи. Добровільна міграція ґрунтується на вільному волевиявленні, ініціативі та бажаннях людини жити в кращому місці та вдосконалювати спосіб життя в цілому. Примусова міграція заснована на витісненні людини з дому через певні несприятливі екологічні та політичні умови. Примусова міграція може бути підкласифікована, коли особа не може повернутися на батьківщину (біженець) або проходить юридичну процедуру для того, щоб її вважали біженцем у країні, що приймає (особа, яка шукає притулку), або змушена покинути свій будинок через конфлікт, але не перетинає кордонів (внутрішньо переміщені особи).

Усі визнають, що існує відмінність між внутрішньою та міжнародною міграцією. Внутрішня міграція відбувається в межах країни без перетину політичних кордонів. Ця форма міграції включає також переміщення між селами, блоками або районами. Міжнародна міграція проходить через

кордони країни. Таких осіб називають іммігрантами (що прибувають до іноземної країни) та емігрантами (які виїжджають зі своєї країни) [3].

Різноманітні фактори можуть викликати міграцію. Фактори, які визначають, чому хтось мігрує, посилаються на місце походження, звідки починається міграція, і місце нового місця розташування. Сприятливими властивостями місця є чинники, які приваблюють іммігрантів. Вигідні атрибути, представлені місцеразташуванням, є стимулюючими факторами, які змушують людину мігрувати. Як правило, такі причини є економічними, соціально-політичними та екологічними.

Ринок праці того чи іншого місця становлять економічні чинники, а також показник зайнятості населення на ринку праці. Привабливі економічні умови виникають на шляху підвищення заробітної плати, кращої перспективи роботи та можливостей для створення багатства. Соціально-політичні чинники включають сімейні конфлікти, пошук незалежності, етнічні, релігійні, расові й культурні параметри, загрозу війни або військового конфлікту. Екологічні фактори включають у себе екологічні мотиви, такі як зміна клімату та наявність природних ресурсів, які підштовхують людей до міграції в місця з більш сприятливими екологічними умовами [3].

Імміграція – це постійний процес, який був предметом наукових дискусій і політичних дебатів у всьому світі. Контроль та управління людською мобільністю є одним з найбільших викликів для країн призначення в усьому світі. Це стосується як розвинених країн, так і країн, що розвиваються.

Міжнародна міграція є складним явищем, яке торкається численних соціальних, економічних та безпекових аспектів, що впливають на наше повсякденне життя в усе більш взаємозалежному світі. Міграція – це термін, який включає широкий спектр рухів і ситуацій, у яких беруть участь люди з усіх сфер життя й різного походження. Особливо в сучасному світі, в епоху поглибленої глобалізації, міграція торкається всіх держав і людей. Міграція взаємопов'язана з геополітикою, культурним обміном і торгівлею та дає можливість країнам і їхнім економічним структурам значно виграти. Міграція допомогла підвищити якість життя людей як у своїх країнах, так і в країнах, де вони проживають; дала можливість мільйонам людей у всьому світі досягти безпечного й комфортного життя за кордоном. Тим не менше, є місце й для нерегулярної міграції, спровокованої переслідуванням, екологічними проблемами, а також гострою відсутністю людської безпеки та базових потреб і можливостей [2].

Великі міграційні процеси, що відбулися останніми десятиліттями, особливо зросли останнім часом. Якщо раніше імміграція була обмежена низкою факторів, то з посиленням військових дій на Близькому Сході потік іммігрантів до Європи збільшився в багато разів [4]. Раніше вважали, що мігранти допоможуть вирівняти певний дисбаланс у працевлаштуванні місцевого населення Європи через небажання останнього пов'язувати своє

життя з некваліфікованою роботою; що мігранти заповнять цю нішу, і це приведе до вирішення низки національних економічних проблем.

Політика, яку проводять деякі країни ЄС, ґрунтується на переконанні, що міграція сприятливо впливає як на економіку, так і частково на демографічну ситуацію в країні. Зокрема, такі погляди поділяє велика частина німецького уряду, враховуючи, що ринок висококваліфікованої та помірно кваліфікованої робочої сили буде заповнюватися корінним населенням, а мігранти забезпечуватимуть ринок низькокваліфікованої робочої сили.

Кожна людина, яка вирішила залишити свою рідну країну на певний термін або назавжди, перш за все, повинна оцінити очікувані умови майбутнього середовища, а саме мати уявлення про країну призначення, регіон, етнічну групу та релігійну віру. Усе це визначає міграційну поведінку в сенсі макроскопічного соціального середовища. Разом із цим існують також мікроскопічні середовища, тобто сім'я, колеги й друзі. Як макро-, так і мікроумови визначають стратегію життя мігранта. Більшість мігрантів вважають, що вони зможуть інтегруватися в суспільство нової країни. Іншими словами, знайти роботу та житло, мати необхідну якісну медичну допомогу, вивчити нову мову та пристосуватися до можливих нових традицій. Насправді, сьогодні міграція має своєрідну форму модного тренду. Оскільки люди в нашому світі мають більше можливостей подорожувати, вони легко визначають ті країни, де, на їхню думку, якість і рівень життя вищі. За допомогою загальнодоступних електронних комунікацій ця інформація легко поширюється в країнах, що розвиваються, серед їхніх сімей, родичів і друзів, що часто призводить до прийняття рішень у такому середовищі щодо еміграції. Багато мігрантів сам акт міграції розглядають як «драбину», що надає їм змогу підвищувати своє економічне становище, а в деяких випадках і соціальний, політичний або релігійний статус.

Німеччина є країною з найбільш потужною економікою в ЄС і другою країною в Європі за кількістю населення після Росії. Найважливішими секторами економіки та соціальної сфери є промисловість, торгівля, громадське харчування, транспорт, оборона, освіта. Головними експортними партнерами Німеччини є Франція, США та Великобританія [5]. Тому ця країна дуже приваблива для іноземних громадян, які проживають у країнах з менш розвинутою економікою. Оцінки показують, що з урахуванням різних факторів населення працездатного віку Німеччини за наступні 30 років зменшиться (без припливу мігрантів) майже на 10 млн осіб, а кількість людей похилого віку буде майже вдвічі більшою, ніж кількість молодих людей працездатного віку. Така тенденція дійсно здатна викликати певну стурбованість. І все-таки політика підтримки міграції (головним чином з Африки та Близького Сходу) уже привела до того, що в розвинутих країнах Європи частка некорінного населення досягає близько 10–20% [6].

Після Другої світової війни Німеччині була потрібна робоча сила, і спочатку був знайдений трудовий резервуар – в НДР. Після будівництва стіни в 1961 р. потік робочої сили з НДР вичерпався. Уряд почав шукати можливості для залучення робітників з Південної Європи: Греції, Італії, Іспанії, Португалії. Із часом у 1964 р. було вирішено включити до цього списку й Туреччину. Іммігранти із цієї країни стали представниками найбільш численного етносу серед усіх німецьких мігрантів [7].

Противники масової міграції стверджують, що, на відміну від «точкового» переселення висококваліфікованих фахівців, імміграція у великих масштабах призводить до збільшення державних витрат і навантаження на соціальну сферу. Звичайно, міграція має певний вплив на деякі сторони життя нації (наприклад, культурні). Є й більш значні наслідки. Наприклад, мігранти надсилають досить значні суми грошей на батьківщину, часто використовуючи тіньові канали. Це призводить до вимивання грошей з країни, яка приймає мігрантів.

Висококваліфіковані мігранти можуть знайти належну роботу набагато швидше, ніж низькокваліфіковані. Це означає, що збільшення частки високоосвічених мігрантів порівняно з низькокваліфікованими має сприятливий вплив на економіку та стан бюджету. Цей висновок також застосовують щодо іммігрантів з помірною кваліфікацією. Проте, основні джерела мігрантів у розвинені країни (за винятком внутрішньої міграції в ЄС), забезпечують переважно низькокваліфіковану робочу силу, і її вплив на державний бюджет є більш негативним. Широке залучення низькокваліфікованих мігрантів до певних галузей може зменшити продуктивність праці. Хоча низькооплачувані іммігранти можуть врятувати фінансові ресурси роботодавців, у деяких випадках це уповільнює модернізацію виробництва. Проте використання дешевої робочої сили іноземцями лежить в основі функціонування ряду галузей економіки в розвинених країнах.

Якщо потоки імміграції складаються переважно з низькокваліфікованих працівників, то їхня заробітна плата зменшується порівняно з оплатою праці кваліфікованих робітників. Але це позитивно впливає на вартість послуг. Міграція має багатогранний вплив на державний бюджет. Це залежить від кількості мігрантів, кількості членів сімей з обмеженими можливостями, тривалості перебування в певній країні (оскільки тривалість перебування в країні також збільшує їх виплати до бюджету) і вигоди, які вони отримують від держави, зменшуються, тоді як новоприбулі мігранти мають короткостроковий негативний вплив на бюджет країни, оскільки їм потрібна певна підтримка з боку держави, можливо, певна професійна освіта, а потім і працевлаштування. Цілком зрозуміло, що негативний вплив на економіку від міграційних процесів зростатиме, якщо раптово збільшуватиметься міграційний потік.

2. Імміграція до Німеччини з країн колишнього СРСР, країн ЄС, Близького Сходу та Африки

У 2018 р. населення Німеччини досягло свого рекордного рівня після возз'єднання країни. До кінця минулого року на території Німеччини проживало майже 83 млн осіб, що на 200 тис. більше, ніж роком раніше. Статистичні дані свідчать, що рекорд був встановлений через імміграцію, оскільки смертність у Німеччині все ще перевищує народжуваність, тому без мігрантів населення зменшиться [8].

За звітний період до Німеччини переїхало 340–380 тис. осіб, і це перевищує кількість людей, які залишили країну. У 2017 р. так званий міграційний баланс був значно вищим і становив 416 тис. осіб. Міграційний баланс у Німеччині знижується третій рік поспіль, за статистикою. У цей час він перебуває на рівні 2012 р., періоду масового припливу нелегальних біженців до Німеччини [8].

У травні 2018 р. в Німеччині [9]. було зайнято 300 тис. мігрантів з Сирії, Афганістану, Еритреї, Іраку, Ірану, Нігерії, Пакистану та Сомалі.

За останні 30 років Німеччина отримала 30% від загальної кількості заяв про надання притулку в Європі, що є більшою часткою, ніж у будь-якій іншій країні. Значне зростання імміграції у 2015 р. відбулося в основному через громадянські війни в Іраку, Афганістані та бурхливий конфлікт у Сирії. Після цієї події населення Німеччини збільшилося приблизно на 1%. Близько 65% усіх шукачів притулку в Німеччині в 2015–2017 рр. були чоловіками. Понад 50% – у віці до 24 років, а близько 25% усіх біженців були дітьми віком до 15 років. У 2015 р. до Німеччини приїхали 82 440 членів сімей біженців, переважно дружини до своїх чоловіків. У січні 2017 р. офіційно працевлаштовано 129 тис. біженців у Німеччині, що на 45% більше, ніж у 2016 р. [11].

Тим не менше, офіційно безробітними було 189 тис. осіб, що на 86% більше, ніж роком раніше. Міграція населення все більше впливає на німецьку економіку та ринок праці в цій країні. За статистичними даними, наприкінці 2016 р. в Німеччині проживало 9,2 млн осіб з іноземним громадянством. По відношенню до загального населення Німеччини це відповідає частці 11,2%. Ретроспектива показує чітку тенденцію збільшення частки іноземних громадян з деяким різким зростанням міграцій, пов'язаних з локальними світовими кризами (рис. 1).

Згідно з даними, опублікованими Федеральним управлінням статистики за 2017 р., у Німеччині більше ніж 20% людей мають емігрантське минуле, тобто близько 19 млн людей або мігрували до Німеччини, або є нащадками цих людей, або є іноземцями, які проживають у країні.

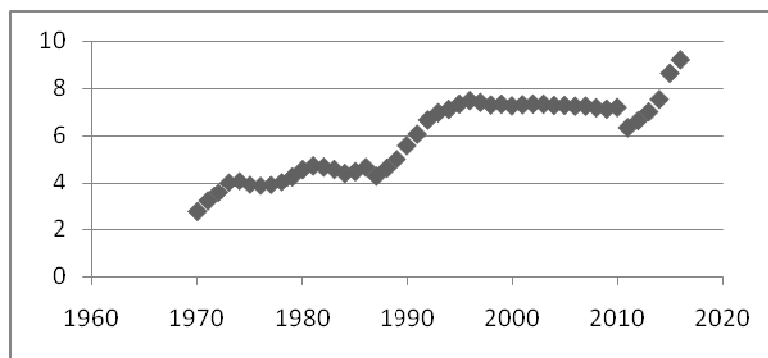

Рис. 1. Зміна абсолютного числа мігрантів у Німеччині (у мільйонах) протягом 1970–2018 рр.

Джерело: Федеральне відомство з міграції та біженців, звіт про міграцію 2014 р.

Усе більше й більше мігрантів у Німеччині бажають не сидіти на пільгах, а отримати саме офіційну роботу. Біженці, які прибули до Німеччини під час «мігрантської кризи» у 2015–2016 рр., досі не мають роботи [10].

Видання *Die Welt* повідомляє досить тривожну інформацію, що реальна кількість мігрантів у Німеччині наразі невідома. Головною проблемою є нелегальна міграція із «сірої зони». Більшість нелегальних іммігрантів – із Сирії, Іраку, Нігерії, Афганістану, Туреччини та Ірану.

З падінням «залізної завіси» в пострадянський період, лібералізацією міграційної політики, кризою державної ідентичності, масовою бідністю й безробіттям населення нових незалежних держав активно залучається до міграційних процесів.

Основними учасниками міграційних процесів до Німеччини є громадяни країн колишнього СРСР: Росія, Казахстан і Україна. Багато етнічних німців емігрували до Німеччини із цих країн. Відносну частку мігрантів можна оцінити з рис. 2. За даними статистики, кількість людей у Німеччині з міграційним фоном з Росії, Казахстану та України в сукупності перевищує кількість мігрантів у Німеччині з будь-якої іншої країни.

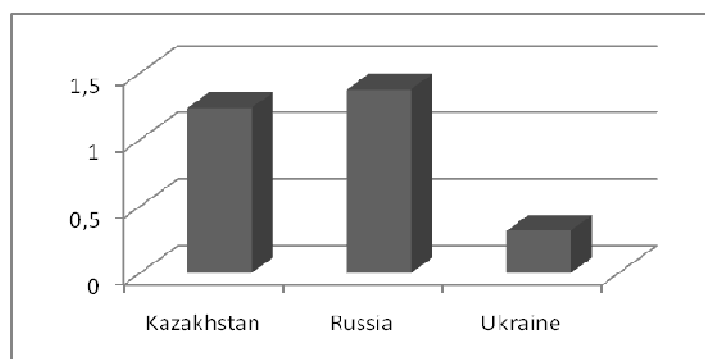

Рис. 2. Кількість іммігрантів (у мільйонах) з Казахстану, Росії та України станом на 2017 р.

Джерело: Федеральне відомство з міграції та біженців, звіт про міграцію 2014 р.

Після 1991 р. еміграція німців і членів їх сімей посилилася паралельно з вимиванням грошей та ускладненням політичної й економічної ситуації в країнах колишнього СРСР, досягнувши пікового значення у 1994 р., коли виїхали 213 200 етнічних німців та членів їх сімей з колишніх радянських республік. Всього за 15 років (1989–2004 рр.), 2 152 000 етнічних німців та членів їх сімей виїхали до Німеччини з колишнього СРСР. Максимальна кількість мігрантів припадає на Казахстан. За цей період понад 900 тис. німців і членів їх сімей виїхали з Казахстану до Німеччини [7].

Дані соціологічних досліджень як у Німеччині, так і в Росії свідчать, що для більшості німецьких мігрантів головною мотивацією переїзду до Німеччини були економічні причини та прагнення до стабільної життєвої позиції. Крім того, важливу роль відіграли тісна спорідненість і дружні стосунки в межах етнічної групи німців у СРСР, що також мало значний вплив на рішення емігрувати до Німеччини.

У 2005 р. закінчився період масового виїзду німців до Німеччини. Це було пов'язано з вичерпанням міграційного потенціалу самих німців. Більше того, важливу роль відіграло посилення німецької міграційної політики щодо російських німців. За даними Федерального статистичного відомства Німеччини, у 2005 р. 206 тис. німців залишили Росію заради Німеччини, 6800 – у 2006 р., 5500 – у 2007 р. У 2005 р. близько 10 500 мігрантів залишили Казахстан, у 2006 – близько 2100, у 2007 р. – 1900 етнічних німців і членів їх сімей. Нові правила були прийняті німецьким урядом у 2013 р., що сприяло набуттю статусу пізнього іммігранта в Німеччині, і це негайно позначилося на кількості російських німців та членів їх сімей, які залишали пострадянські країни й емігрували до Німеччини [7].

Другою за величиною групою російськомовних мігрантів у Німеччині є група єврейських іммігрантів. Після 1991 р. понад 200 тис. єврейських іммігрантів з колишнього СРСР переїхали до Німеччини. Це переважно жителі столиць або інших великих міських центрів. Ця група добре інтегрувалася в життя Німеччини, як політично, так і соціально. Більшість цих мігрантів мають вищу освіту, здобуту до еміграції або після вже в Німеччині. Багато із цих мігрантів легко знайшли роботу й тепер працюють на посадах, які вимагають високого рівня кваліфікації.

Багато студентів з країн, що розвиваються, мігрують до розвинених країн, для коротких або тривалих періодів, для навчання в школах і університетах. Німеччина – це країна активної студентської імміграції, а російськомовні студенти, особливо в університетських містах, становлять значну кількість. У 2000-х рр. загальна кількість людей, які щорічно вступають до Німеччини для навчання в університетах, збільшилася з 125 700 у 2000 р. до 235 800 у 2014 р. Максимальна частка студентів – з Китаю (10,5%), Індії (5,2%), США (4,7%), Бразилії (3,1%), Росії (3,8%), а також з європейських країн: Франції (4,9%), Австрії (3,6%), Італії (4,6%), Іспанії (4%) [12].

Особливістю російської студентської еміграції, а також еміграції з України та Болгарії, є спеціалізація в соціальних і економічних науках. На відміну від студентів з Китаю та Індії, які вибирають математику, природничі науки та інженерну спеціалізацію, 35,5% студентів з Росії в 2014–2015 рр. у зимовому семестрі вибрали для вивчення правознавство, економічні та соціальні науки; 21,8% – мови та культурологію; 6,3% – історію мистецтва. Математику та природничі науки обрали 17% студентів з Росії, інженерні науки – 14,1% [13].

Останнім часом відтік студентів і трудових мігрантів з України до країн ЄС (у тому числі Німеччини) значно збільшився через запровадження безвізового режиму для громадян цієї країни. У більшості випадків студенти-іммігранти повинні працювати на німецьких підприємствах для забезпечення гідного рівня життя. І тут дуже важлива проблема пов'язана з тим, що часто молоді іммігранти мають менше шансів у пошуках роботи.

Серед східноєвропейських країн, з яких люди іммігрують до Німеччини, є Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Словенія, Естонія, Латвія, Литва, Болгарія, Румунія, Хорватія. У 2011–2015 рр. цим країнам було надано необмежену свободу для пересування робітників. Численні заяви про надання притулку були подані громадянами Балкан (Албанія, Боснія і Герцеговина, Косово, Македонія та Сербія) [13]. Поляки, румуни, болгари є великими етнічними групами в Німеччині.

Імміграція з країн Східної Європи – нових членів ЄС та інших країн (наприклад, країн Балкан) збільшила пропозицію робочої сили в Німеччині. У зв'язку із цим зайнятість зросла, але це також призвело до збільшення кількості безробітних із цих країн. Рівень безробіття залежить від того, наскільки швидко іммігранти знаходять роботу, наскільки високим є ризик безробіття.

Одна етнічна група мігрантів з країн Балтії (Естонії та Латвії) називає себе німецькими балтами (Baltendeutsche, Balten, Deutschbalten).

Країни GIPS, тобто Греція, Італія, Португалія та Іспанія, мають досить складну ситуацію на внутрішньому ринку праці. Багато мігрантів із цих країн є кваліфікованими робітниками, і вони досить легко знаходять роботу в Німеччині. Передбачається, що німецький ринок праці й далі буде приваблювати працівників із цих країн. З початку кризи в Європі зростала кількість іммігрантів, що прибули з Греції, Італії, Португалії та Іспанії [14].

Оцінюючи міграційні процеси на ринку праці, необхідно розрізняти трудових мігрантів та біженців. Трудові мігранти можуть заздалегідь спланувати свій від'їзд до іншої країни, зважуючи всі плюси й мінуси на основі їхньої кваліфікації. Тому, прибувши як мігранти в країну, що приймає, вони швидше інтегруються в трудовий процес. Є відмінність від ситуації з біженцями, які слабо інтегровані на ринку праці й вимагають значних коштів з бюджету.

Більше ніж 11% від загальної кількості іноземців у Німеччині – з країн Близького Сходу. Початок історії датується 2015 р., коли канцлер Німеччини оголосила про політику «відкритих дверей» для біженців з таких країн, як Сирія, Ірак, Еритрея тощо. З того часу міграційний потік з цього регіону значно збільшився [15].

3. Сучасна економічна ситуація в Німеччині як фактор залучення іммігрантів

Німецька економіка є найбільш потужною економікою в Європі. У 2018 р. Німеччина посідала четверте місце серед країн за загальним ВВП, і п'яте місце в рейтингу ВВП за паритетом купівельної спроможності [16]. Німецька економіка характеризується розвиненою інфраструктурою та висококваліфікованою робочою силою. У економічній системі Німеччини існує кілька специфічних рис. Німецька економіка організована за принципом соціальної ринкової економіки, що характеризується поєднанням соціальної рівноваги і ринкової свободи. Ця економічна модель передбачає вільний ринок, але значна увага зосереджена і на належному соціальному забезпеченні.

Провідним сектором німецької економіки є сфера послуг. Розвинене виробництво товарів, машин і різного обладнання, які становлять значну частину німецького експорту. Сільськогосподарський сектор становить 0,5–1,5% ВВП. Лідерські позиції у світі мають німецька інформаційно-біотехнологічна галузь, технології використання відновлюваних джерел енергії та екологічно чисті технології. Висока продуктивність Німеччини також тісно пов'язана з її відмінними стандартами виробничого процесу. Німеччина – країна ЄС, де застосовують найкращу й найефективнішу технологію [3].

Іншою важливою особливістю високої норми продуктивності країни є робоча сила Німеччини. Вона складається з більше ніж 43 млн осіб. Більшість німецьких працівників здобувають свою високоспеціалізовану кваліфікацію за допомогою професійної підготовки. У Німеччині спостерігається помітно високий рівень засвоєння академічних знань. Наприклад, у 2017/18 навчальному році близько 509 тис. студентів вступили на курс академічного навчання в більш ніж 425 вищих навчальних закладів. Студенти в університетах Німеччини частіше, ніж в інших країнах ЄС, вступають на факультети математики, комп'ютерних наук та інженерії [11].

Німеччина є одним з найпопулярніших напрямів міграції у світі для іноземних студентів. Студенти з усього світу прямують до Німеччини для здобуття різних видів освіти. З 2018/19 навчального року в різних німецьких академічних установах було виконано 108 програм бакалавра, 883 магістерських програми та 178 докторських програм англійською мовою.

Станом на зимовий семестр 2017/18 року в різних німецьких університетах навчався 374 951 іноземний студент. Кількість іноземних випускників

також зросла на 7% порівняно з 2016 і 2017 рр. Основні фактори, які приваблюють іноземних студентів до Німеччини: безкоштовна освіта, лекції читають професори світового рівня, а також величезні можливості для працевлаштування після закінчення навчання.

У Німеччині значні кошти інвестують у розвиток нових технологій та інновацій. Німеччина є найбільшим дослідником у всій Європі, а загальний обсяг досліджень і розробок у 2015 р. становив майже 89 млрд євро [9]. Дослідження й розробки розглядають як одну з найважливіших сфер для стрімкого розвитку економіки Німеччини. Тому з роками все більше компаній створюють міжнародні науково-дослідні об'єкти в Німеччині. Німеччина також є країною найбільшої популяції дослідників у Європі (23% всіх учених ЄС живуть і працюють у Німеччині). У Німеччині деякі науково-дослідні інститути, університети та компанії працюють разом у численних кластерах по всій країні, щоб винайти нові продукти та послуги, а також покращити й модернізувати економічні процеси. Університети інвестували близько 15 млрд євро у сферу досліджень і розробок у 2015 р. У тому ж році німецькі науково-дослідні фонди, такі як: Товариство Макса Планка, Товариство Фраунгофера, Асоціація Гельмгольца та Асоціація Лейбніца, – забезпечили збільшення загального бюджету досліджень майже 10 млрд євро [17].

Висновки. Підбиваючи підсумок, можна відзначити, що Німеччина має багато позитивних рис для залучення працюючих мігрантів та іноземних студентів завдяки добре розвиненій сфері технологій та інновацій, високому рівню академічної освіти з низькими витратами, різноманітністю можливостей працевлаштування.

Список використаної літератури

1. Baronin A. How Migration Affects the Economy. 2017. URL: <http://dengi.ua/finance/294090-Kak-migraciya-vliyaet-na-ekonomiky> (date of request: 19.09.2019).
2. International Organization for Migration. *World Migration Report*. 2018. URL: https://www.iom.int/sites/default/files/country/docs/china/r5_world_migration_report_2018_en.pdf (date of request: 25.09.2019).
3. World Economic Forum. 2019. URL: <https://www.weforum.org/reports> (date of request: 22.09.2019).
4. Trines S. Lessons From Germany's Refugee Crisis: Integration, Costs, and Benefits. *World Education News and Review*. 2017.
5. Focus Economics. *Germany Economic Outlook*. 2019. URL: <https://www.focus-economics.com/countries/germany> (date of request: 24.09.2019).
6. Potemkina O. *Immigration politics of the EU: results and new challenges. Migration problems in Europe and their solutions*. Reports of the Institute of Europe of the Russian Academy of Sciences, Moscow, 2015.
7. Khamatkhanova M. Economic and social and political aspects of migration policy in Germany. *Scientific Journal Economy and Entrepreneurship*. 2015. P. 1999–2300.
8. Die Welt. Einwohnerzahl in Deutschland auf neuem Höchststand. 2019. URL: <https://www.welt.de/vermischtes/article187684318/Einwohnerzahl-in-Deutschland-auf-neuem-Hoechststand.html> (date of request: 11.08.2019).
9. Federal Ministry of Labour and Social Affairs (2018). *2017 Progress report on the Federal Government's Skilled Labour Concept*. URL: <https://www.bmas.de/SharedDocs/>

Downloads/EN/PDF-Publikationen/a758-16-progress-report-2017.pdf?__blob=publicationFile&v=3 (date of request: 23.09.2019).

10. Bundesministerium für Arbeit und Soziales. *Mindestlohn steigt auf 9,19 Euro im Jahr 2019 und 9,35 Euro im Jahr 2020*. 2018/ URL: <https://www.bmas.de/DE/Presse/Meldungen/2018/mindestlohn-steigt.html> (date of request: 21.09.2019).

11. Federal Statistical Office. *German economy grew 1,5% in 2018*. 2019. URL: https://www.destatis.de/EN/Press/2019/01/PE19_018_811.html (date of request: 25.09.2019).

12. Federal Ministry of Education and Research. *Education and Research in figures*. 2017. URL: https://www.bmbf.de/pub/Education_and_Research_in_Figures_2017.pdf (date of request: 26.09.2019).

13. Federal Office for Migration and Refugees. *The Impact of Immigration on Germany's Society*. Migration and Integration Research Department, Nürnberg, 2005.

14. Mayer M. *Germany needs an immigration law*. Bertelsmann Stiftung Publications, 2017.

15. Zvereva T. *Migration crisis and its consequences. Representative power – XXI century: legislation, comments, problems*. Reports of the Institute of Europe of the Russian Academy of Sciences, Moscow. 2016. № 1–2.

16. World Bank Group. *Exports of goods and services (% of GDP)*. 2019. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/ne.exp.gnfs.zs> (date of request: 25.09.2019).

17. Federal Government. *Strategy of the Federal Government on the European Research Area (ERA)*. 2018. URL: https://www.bmbf.de/upload_filestore/pub/Strategy_of_the_Federal_Government_on_the_European_Research_Area.pdf (date of request: 20.09.2019).

Стаття надійшла до редакції 03.10.2019.

Андриевская А. Экономические влияние иммиграционного процесса в Германии в последние десять лет: вызовы и перспективы

Миграция – это сложный процесс, описание которого охватывает такие области знаний, как экономика, социология, политология, правоведение, демография, культурология, география, история, антропология. Синтез этих наук мог бы обеспечить необходимую сумму критериев для четкого описания самого процесса миграции, его основных законов и следствий. Цель этой серии статей разнообразна. Во-первых, коротко описать историю иммиграции в Германию с учетом ранней миграции населения из некоторых европейских стран, ГДР, стран бывшего Советского Союза (преимущественно России, Казахстана, Украины и стран Балтии), Восточной Европы, Ближнего Востока и Северной Африки. Во-вторых, рассмотреть влияние миграции на социальную сферу Германии и ее экономику. В-третьих, применить модель для анализа степени зависимости экономических факторов от роста рабочей силы за счет мигрантов. В-четвертых, исходя из обсуждаемых экономических и социальных фактов, связанных с иммиграцией в Германии, попробовать собрать все «плюсы» и «минусы», чтобы ответить на вопрос: имеет ли иммиграция позитивное или негативное влияние на экономику Германии? Мы начнем эту первую статью в серии, обсуждая первые два вышеупомянутых пункта.

Ключевые слова: иммиграционные процессы, легальная миграция, студенческая миграция, Германия.

Andrievskaya A. The Economic Impact of the Immigration Process in Germany in the Last Ten Years: Challenges and Prospects

The study of migration processes in the world every day attracts the increasing interest of specialists from various areas of economic, social, and political knowledge. The reason for this is obvious – today the process of population migration has become global.

Often this process is uncontrolled and unregulated. Migration itself and the emergence of labor immigrants and refugees in the destination country cause controversial, often negative reactions, and have various implications for the economy, social and cultural spheres of this country's life. The 21st century is the century of migration. To address the many problems associated with this phenomenon, numerous humanitarian organizations have been created and continue to be created. They are designed to streamline the migration process, to create more or less comfortable conditions of stay for migrants after their arrival in the country. Among other things, such organizations should help migrants to integrate into their host society, and also, in a sense, to protect indigenous people from negative manifestation of migration, in other words, mitigate the stressful situation in a society with established traditions caused by the emergence of people with different traditions, and often with a different religion. Thus, the problematic nature and significance of this study are due to the influence of specific relations, and in some cases, the increase in tension between the participants of the migration movement and citizens of the host countries that have emerged in recent decades. The migration crises of recent years, and, in particular, the crises associated with the influx of refugees in the developed countries of Europe, clearly showed that there is a necessity to find new forms of interaction between these countries on the problem of migration and refugees, the creation of the new government structures to solve many problems, the improvement or a partial change in immigration legislation.

Migration is a complex process, the description of which involves such areas of knowledge as economics, sociology, political science, jurisprudence, demography, cultural studies, geography, history, anthropology. The synthesis of these sciences could provide the necessary sum of criteria for a clear description of the migration process itself, its main laws and consequences. The purpose of this series of papers is manifold. 1. To briefly highlight the history of immigration to Germany, taking into account the early migration of population from some European countries, the DDR, the countries of the former Soviet Union (mainly Russia, Kazakhstan, Ukraine, and Baltic States), Eastern Europe, the Middle East and Northern Africa. 2. To consider the impact of migration on the social sphere of Germany and its economy. 3. Apply the model to analyze the degree of dependence of economic factors on labor force growth due to migrants. 4. Basing on the discussed economical and social facts connected with immigration in Germany to try to collect all «pros» and «contras» to answer the question: immigration is good or bad for Germany? We will begin this first article in the series by discussing the first two above mentioned points.

Key words: *immigration processes, legal migration, student migration, Germany.*

УДК 334.12.4:018

В. І. БАЮРА

ЕКОЛОГІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ ЯК ШЛЯХ ПОДОЛАННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ МІЖ СУСПІЛЬСТВОМ І ПРИРОДОЮ

Стаття присвячена оптимізації процесу екологізації економіки, що виявляється в еквівалентності обміну між природою й людиною на основі оптимальних організаційно-технічних рішень зі створення екосистем з використанням наданих природою матеріальних і технічних факторів. Екологізація економіки не є абсолютно новою проблемою. Практичне впровадження принципів екологічності тісно зв'язане з пізнанням природних процесів і досягнутим технічним рівнем виробництва. Орієнтація народного господарства на інтенсивні методи господарювання потребує того, щоб природоохоронна діяльність, як і будь-яка інша, була б підпорядкована кінцевим результатам – підвищенню добробуту та всебічному розвитку особистості. Але показники якості довкілля в плановій практиці поки що не стали мірилом добробуту населення. Тобто необхідна струнка система управління якістю довкілля, соціально-економічні нормативи якого можуть задаватися не лише технічними, а й економічними можливостями.

Ключові слова: екологічна ситуація, екологізація економіки, соціально-економічний норматив, виробниче середовище, управління якістю довкілля.

Рушійною силою розвитку людського суспільства є суперечності між безмежною здатністю розвивати матеріальні й духовні потреби та обмеженістю природних і енергетичних факторів, які людство на кожній стадії розвитку цивілізації спроможне використовувати. Загострення екологічної ситуації – це тимчасова невідповідність між рівнем розвитку продуктивних сил, характером виробничих відносин і можливостями природи до відтворення ресурсів. Звідси постає питання оптимізації процесу переходу до нового типу матеріального виробництва, коли вичерпані природні умови, що становили основу попереднього, удосконалення його алгоритму й методології.

Наразі розгляду питання екологізації економіки присвячена значна кількість праць. Різноманітність публікацій, застосування в них різного понятійного апарату, методів дослідження свідчить про складність цього питання, яке розглядали такі дослідники, як: Ю. І. Бистраков, С. М. Дорогунцов, Т. Ф. Завгородня, А. В. Колосов, В. М. Прадун, О. С. Савченко, І. І. Синякевич, О. А. Шубравська.

Мета статті полягає в обґрунтуванні ефективності системного підходу, спрямованого на створення кінцевої продукції й експлуатації її без критичних для середовища техногенних навантажень.

Тільки усвідомивши єдність розвитку суспільства й природи, можна ефективно спрямовувати зусилля на раціональне використання природних факторів, на управління їх станом і на конструювання середовища прожи-

вання. При цьому потрібно враховувати зростання значення новітніх знань і уявлень про формування біологічного життя на Землі. Вивчення історії планети дає суспільству уявлення про створення сучасної екологічної ситуації, її кризових моментів, причинах виникнення і шляхах подолання. Історія людства надає змогу простежувати взаємозв'язок екологічних і соціально-економічних процесів: кризових ситуацій, міграції населення, зміни суспільних формацій.

Особливістю сучасної екологічної ситуації є технологічний рівень використання законів природи, пов'язаний з переходом від макрорівня (механічний вплив на предмет праці, відбір у біології) через мікрорівень (подрібнення чи переробка, селекція нових сортів рослин і порід тварин) до молекулярного й атомарного рівнів (квантово-механічні, термоядерні процеси, генна інженерія в біології). Технологія виробництва будується на виділенні й посиленні природних процесів, спрямованих на досягнення певних цілей, прискоренні виробництва кінцевої продукції, що потребує чистих речовин і умов їх сплавів (космічна металургія).

Як справедливо вказує Л. Мельник, сучасна технологія виробництва – ланка у взаємодії не лише суспільства з природою, а й індивідуума із суспільством і природою [4]. Вона дає суспільству можливість використовувати природні речовини й енергію, пристосовувати для життя людини природне оточення. Вплив технології на особистість породив певні небезпеки, зв'язані зі стресами (фізична детренованість, високий темп життя) й емоційним втручанням (шум, телерадіовіщання, урбанізація). Не оцінені повною мірою межі адаптації людини до фізичних і психологічних навантажень. Причина всіх перелічених явищ, як зазначає Т. Завгородня, у штучності, «відчуженості» технології від природних процесів, у порушеннях, які вона вносить у природні екологічні системи [2].

Оцінюючи вплив технологій на навколишнє середовище, насамперед аналізують зміну показників «відходи – продукція», які відображають зменшення чи збільшення обсягу забруднень. Отримані бальні оцінки виражають ступінь прийнятності цього рішення. Як правило, на останок орієнтуються на встановлені норми забруднення. За цього способу особливого значення набувають узагальнені показники.

Відбуваються постійні спроби ввести оцінку екологічності в розрахунок народногосподарського ефекту. В одних випадках, на думку С. Дорогунцова, акцент ставлять на усунення погіршення виробничого середовища і втрат прибутку через зміну складу працюючих (тимчасова непрацездатність, вихід по інвалідності і професійним захворюванням), в інших – на усунення зростання забруднення довкілля нейтралізацією токсичних відходів і залученням вторинних ресурсів у господарську діяльність [1]. Оскільки витрати на відтворення не відображені в собівартості продукції, отриманий екологічний ефект сумують з прямим, економічним.

За вдосконалення системи оцінок технічного рівня і якості продукції необхідно орієнтувати науково-технічний прогрес на вирішення соціально-економічних завдань: збільшення матеріальних благ, покращення умов життя. Отримані результати виявляються в зменшенні забруднення довкілля, економії витрат на відтворення природних факторів (геологорозвідувальні роботи, розробка родовищ і освоєння нових територій, пов'язані з порушенням екосистем), забезпеченні зручностей для високопродуктивної експлуатації й надійності роботи техніки. Такий підхід називають системним, оскільки він визначає інтегральний ефект від технологічного процесу, спрямованого на створення кінцевої продукції й експлуатації її без критичних для середовища техногенних навантажень.

Екологізація економіки не є абсолютно новою проблемою. Практичне впровадження принципів екологічності тісно пов'язане з пізнанням природних процесів і досягнутим технічним рівнем виробництва. Новизна виявляється в еквівалентності обміну між природою й людиною на основі оптимальних організаційно-технічних рішень зі створення, наприклад, штучних екосистем, з використання наданих природою матеріальних і технічних факторів.

У процесі екологізації економіки можна виділити деякі особливості. Наприклад, щоб скоротити до мінімуму збитки, заподіювані довкіллю, в окремому регіоні потрібно виготовляти лише один вид продукції. Якщо ж суспільству необхідний розширений набір продуктів, то доцільно розробляти безвідходні технології, ефективні системи й техніку очищення, а також контрольню-вимірювальну апаратуру. Це надасть змогу налагодити виробництво корисної продукції з побічних компонентів і відходів галузей. Доцільно переглянути технологічні процеси, що вже склалися, які завдають шкоду довкіллю. Основні цілі, до яких прагне суспільство під час екологізації економіки, – зменшення техногенного навантаження, підтримання природного потенціалу шляхом самовідновлення й режиму природних процесів у природі, скорочення втрат, комплексність вилучення корисних компонентів, використання відходів як вторинних ресурсів.

Для оцінювання екологоприйнятних рішень у числі основних критеріїв передбачено врахування ступеня досягнення прийнятної якості довкілля й основних природних комплексів. Практично це поняття до нинішнього часу не знайшло досить чіткого відображення ні в планових, ні в статистичних матеріалах. Але необхідність досягнення такого стану потрібно розглядати як цільову установку, соціальне замовлення природоохоронної діяльності й природокористування в цілому.

При розміщенні підприємств необхідно брати до уваги той факт, що розбіжності між регіонами за гостротою екологічної ситуації породжують неоднакові вимоги до спеціалізації виробництва.

Існує зв'язок між якістю продукції і якістю довкілля: чим вища якість продукції (з урахуванням екологічної оцінки використання відходів

і результатів природоохоронної діяльності в процесі виробництва), тим вища якість довкілля.

Яким чином можна забезпечити потреби суспільства у прийнятній якості довкілля? Як зазначає О. Шубравська, подоланням негативних впливів за допомогою обґрунтованої системи норм і нормативів з поєднанням розрахункових методів гранично допустимих викидів та скидів і заходів із захисту середовища; розумним (комплексним, економічним) використанням природних факторів, що відповідає екологічним особливостям певної території; екологічною орієнтацією господарської діяльності, плануванням і обґрунтуванням управлінських рішень, які забезпечуються прогресивними напрямками взаємодії природи й суспільства, екологічною атакцією робочих місць, технології продукції, що виготовляється [3].

Крім того, доречним видається налагодження комунікацій із суспільством, яке повинно виступати активним учасником процесу екологізації. Для цього потрібно визначити фактори, які визначають ступінь відповідності реакції суспільства ідеї комунікаційного впливу на нього. По-перше, це ступінь актуальності екологічної проблеми для окремої людини, яка визначається ступенем її практичного інтересу до питання задоволення якоїсь своєї потреби. Чим більш актуалізованою для людини є якась проблема, чим більший інтерес вона виявляє до способів задоволення якоїсь своєї потреби, тим більшою увагою буде користуватися відповідна комунікація, тим більший вплив вона може справити на людину.

По-друге, рівень підготовленості суспільства, окремої людини до розуміння, усвідомлення, осмислення екологічної проблеми. Якщо суспільство не сприймає комунікаційне звернення як актуальне, то воно, напевно, не буде докладати зусиль для з'ясування його змісту. Водночас досить часто люди «розшифровують» навіть не актуальну для них комунікаційну інформацію – робиться це спонтанно, підсвідомо, просто заради інтересу. Така обробка інформації відбувається тому, що її дуже багато, і вже просто неможливо не помічати. Обробка інформації – свідомо чи несвідомо – вимагає наявності певних даних у її отримувача. Якщо відправник комунікаційного повідомлення хоче довести окремі переваги екологізації економіки й використовує при цьому технічні терміни, то потрібно мати впевненість у тому, що цільовій аудиторії будуть зрозумілими ті її переваги, які доносяться через використання цих термінів. Отже, чим вищим буде рівень підготовленості споживача до обробки повідомлень, тим більшими є шанси того, що комунікація буде мати ефект, тобто вплине на поведінку людини, і навпаки.

По-третє, джерело комунікації. Одна й та сама інформація може бути по-різному сприйнята залежно від того, яким є її джерело. Джерело є фактором ставлення суспільства до тієї інформації, що надійшла. Через ставлення до джерела інформації формується його сприйняття та відповідна реакція практичних рішень. Джерело інформації впливає не стільки на

змістову складову процесу обробки інформації, скільки на ступінь довіри отримувача до неї. Ступінь довіри до інформації, по-перше, визначає доцільність – недоцільність реагування на неї, тобто її обробки; по-друге, позначається на глибині обробки інформації людиною, її ставленні до неї; по-третє, створює певний емоційний фон, який впливає на рівень активності людини в практичному реагуванні на оброблене нею повідомлення.

Відсутність іміджевої гармонії «представник – екологічна проблема» призводить до того, що «представник» фактично набуває ролі особи, здатної лише привернути увагу. Це теж непогано. Але «увага» плюс «гармонія» створюють більш сильний ефект, тому що в цьому разі не тільки привертають увагу, а й формують у суспільстві певну думку щодо проблеми, тобто увага трансформується на певну її оцінку; особа-представник, яка здатна викликати до себе довіру з боку інших людей, може створювати ефект перенесення довіри людей. Залежно від того, яким є стан людей з погляду готовності до сприйняття комунікаційних повідомлень, комунікатори можуть використовувати різні форми впливу на них, форми їх переконання. Отже, суспільство є основним об'єктом комунікаційного впливу. Комунікації орієнтовані на те, щоб вплинути на споживацький попит в інтересах тих, хто пропонує вирішення проблеми.

Збитки, заподіявані природі при виготовленні та споживанні продукції, – результат нераціонального природокористування. Виникла об'єктивна необхідність встановлення взаємозв'язків між результатами господарської діяльності й показниками екологічності продукції, що виготовляється, технологією її виробництва. Це, відповідно до законодавства, потребує від трудових колективів додаткових витрат, які необхідно враховувати під час планування. На підприємстві доцільно розмежовувати витрати на охорону довкілля, екологічної якості, які пов'язані з виробництвом продукції і з доведенням продукту до певного рівня, або ж із заміною його іншим, більш екологічним.

Обґрунтування екологічності є невід'ємною частиною системи управління, яка впливає на вибір пріоритетів у забезпеченні народного господарства природними факторами й послугами в межах намічених обсягів споживання.

Розбіжності виробничих інтересів і галузевих завдань визначають особливості погляду фахівців на проблему екологізації виробництв, застосовуваної та створюваної техніки й технології. У зв'язку із цим заслуговує на увагу узагальнене ранжування результатів експертного дослідження способів вирішення природоохоронних завдань.

Орієнтація народного господарства на інтенсивні методи господарювання потребує того, щоб природоохоронна діяльність, як і будь-яка інша, була б підпорядкована кінцевим результатам – підвищенню добробуту та всебічному розвитку особистості. Але показники якості довкілля в плановій практиці поки що не стали мірилом добробуту населення. Тобто необхідна струнка система управління якістю довкілля, соціально-економічні

нормативи якого можуть задаватися не тільки технічними, але й економічними можливостями.

Зі зростанням промислового виробництва, його індустріалізацією заходи, спрямовані на захист середовища, які базуються на нормативах гранично допустимих концентрацій і їх похідних, стають недостатніми для зниження забруднень, що вже утворилися. Тому природним є звернення до пошуку укрупнених характеристик, які, відображаючи реальний стан середовищ, допомогли б вибору екологічно й економічно оптимального варіанту, а в забруднених (порушених) умовах – визначили б черговість відновлювально-оздоровчих заходів.

Відбуваються спроби на основі єдиного методичного підходу, розрахунком часткових і узагальнюючих показників виразити взаємозв'язок натуральних та вартісних характеристик у прийнятті економічно доцільного й екологічно зумовленого (прийняттого) рішення. Пріоритетність натуральних параметрів, показників відповідає потребам ресурсозабезпечення суспільного виробництва. Вартісні показники повинні відображати результативність зусиль зі зниження (підвищення) техногенного навантаження на природу. За їх допомогою виконують розрахунок екологічної шкоди й оцінюють ефективність заходів зі стабілізації режиму природокористування. З переходом на шлях інтенсивного розвитку економіки важливу роль відведено системі економічних показників, наділених важливими функціями господарської діяльності: плановою, обліковою, оціночною, контрольною й стимулюючою. Як усякий системний утвір, що являє собою не довільну сукупність, а взаємопов'язані елементи в певній цілісності, економічні показники мусять відображати кінцевий результат з урахуванням усіх фаз відтворювального процесу.

Висновки. Таким чином, з переходом на шлях інтенсивного розвитку економіки важливу роль потрібно відвести розробці та впровадженню системи управління якістю довкілля, соціально-економічні нормативи якого будуть задаватися економічними можливостями, що сприятиме підвищенню добробуту та всебічному розвитку особистості.

Список використаної літератури

1. Дорогунцов С. Державне регулювання. Техногенно-екологічні безпеки в регіонах України. *Економіка України*. 2002. № 4. С. 70–71.
2. Завгородня Г. Удосконалення інструментів економічного механізму охорони навколишнього природного середовища. *Економіка України*. 2000. № 2. С. 67–70.
3. Шубравська О. Сталий економічний розвиток: поняття і напрями досліджень. *Економіка України*. 2005. № 1. С. 36–42.
4. Мельник Л. Г. Екологічна економіка та управління природокористуванням. Суми: Терра, 2006. 234 с.

Стаття надійшла до редакції 02.10.2019.

Баюра В. И. Экологизация экономики как путь преодоления противоречий между обществом и природой

Статья посвящена оптимизации процесса экологизации экономики, который проявляется в эквивалентности обмена между природой и человеком на основе опти-

мальных организационно-технических решений по созданию экосистем с использованием созданных природой материальных и технических факторов. Экологизация экономики не является абсолютно новой проблемой. Практическое внедрение принципов экологичности тесно связано с познанием природных процессов и достигнутым техническим уровнем производств. Ориентация народного хозяйства на интенсивные методы хозяйствования требует, чтобы природоохранная деятельность, как и любая другая, была бы подчинена конечным результатам – повышению благосостояния и всестороннему развитию личности. Но показатели качества окружающей среды в плановой практике пока не стали мерой благосостояния населения. То есть необходима четкая система управления качеством окружающей среды, социально-экономические нормативы которого могут задаваться не только техническими, но и экономическими возможностями.

Ключевые слова: экологическая ситуация, экологизация экономики, социально-экономические нормативы, производственная среда, управление качеством окружающей среды.

Bayura V. Greening the Economy as a Way to Overcome the Contradictions Between Society and Nature

The article is devoted to optimizing the process of greening the economy, which is manifested in the equivalence of the exchange between nature and man on the basis of optimal organizational and technical decisions to create ecosystems using material and technical factors provided by nature. In order to improve the system of assessments of technical level and quality of products, it is necessary to orient scientific and technological progress on solving socio-economic problems - increase of material goods, improvement of living conditions. The results are manifested in the reduction of environmental pollution, cost savings on reproduction of natural factors (exploration, development of fields and development of new territories related to ecosystem disruption), providing facilities for high-performance operation and reliability of technology. This approach is systematic because it determines the integral effect of a technological process aimed at creating the end product and operating it without critical to the man-made loads. Greening the economy is not a completely new problem. The practical implementation of environmental principles is closely linked to the knowledge of natural processes and the technical level of production. The novelty is manifested in the equivalence of the exchange between nature and man on the basis of optimal organizational and technical solutions to create, for example, artificial ecosystems, using the material and technical factors provided by nature. Damage to nature in the production and consumption of products - the result of irrational use of nature. There was an objective need to establish the relationship between the results of economic activity and the environmental performance of manufactured products with the technology of its production. Environmental justification is an integral part of the management system, which influences the choice of priorities in providing the economy with natural factors and services within the planned consumption levels. The divergence of production interests and sectoral tasks determine the peculiarities of the specialists' view on the problem of greening production, applied and created technology and technology. In this regard, the generalized ranking of the results of the expert study of ways of solving environmental problems is noteworthy. Orientation of the national economy to intensive methods of management requires that environmental activities, like any other, be subordinated to the final results - the enhancement of well-being and comprehensive development of the individual. But environmental quality indicators in the planned practice have not yet become a measure of the well-being of the population. That is, a system of environmental quality management is needed, the socio-economic standards of which can be set not only by technical but also by economic opportunities.

Key words: ecological situation, greening the economy, socio-economic standards, work environment, environmental quality management.

УДК 316

А. М. БАТЮК

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР РЕЗУЛЬТАТІВ ВЗАЄМОДІЇ ФАХОВОЇ ТА ФІЗИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ЗІ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖЕННЯ СТУДЕНТІВ-ЕКОНОМІСТІВ

У статті теоретично обґрунтовано необхідність взаємодії професійної й фізичної підготовки на ідеях здоров'язбереження в системі вищої освіти. Розкрито причини стресогенного навчання в практиці вищої школи; можливості взаємодії фахової й фізичної підготовки зі здоров'язбереження майбутніх фахівців у процесі реалізації корекційної програми, яка об'єднувала теоретичні та практичні матеріали професійної спрямованості, завдання для самопідготовки й перевірки знань, використання технологій, спрямованих на зниження дії стресогенних факторів, оздоровлення соціально-психологічного клімату вищої школи; умов ефективності взаємодії фізичної й фахової підготовки в збереженні здоров'я майбутніх фахівців.

Ключові слова: взаємодія фахової й фізичної підготовки, здоров'язбереження, стресогенні фактори навчання.

Потреба суспільства в психічно й духовно-морально здоровому кадровому потенціалі, з розвиненим творчим мисленням і стійкою емоційно-вольовою сферою, здатному активно діяти й самостійно вирішувати професійні проблеми, вступає в суперечність з реальним станом справ у системі вищої освіти. Кризова ситуація в економіці та соціальному житті суспільства не може не позначатися на якості підготовки майбутнього фахівця, характері впливу підготовки на його професійне становлення, стані здоров'я.

Аналіз державних документів: Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті (2002 р.), Законів України «Про вищу освіту» (2014 р.), Національної стратегії розвитку освіти в Україні (2013–2021 рр.), Національної стратегії з оздоровчої рухової активності в Україні на період до 2025 р. «Рухова активність – здоровий спосіб життя – здорова нація» (2016 р.) та інших свідчить про те, що пріоритетним завданням системи освіти є забезпечення в кожному навчально-виховному закладі гуманістичного підходу до підготовки конкурентоспроможного майбутнього фахівця, створення відповідних умов для розвитку його як фізично та психічно здорової особистості.

Аналіз педагогічної практики свідчить, що в умовах вищих навчальних закладів майбутні фахівці залучаються до діяльності, для якої характерні високий рівень психічних та фізичних навантажень, низька дійова активність, дефіцит часу для засвоєння навчальної інформації, підвищенні вимоги до вирішення навчальних завдань, жорсткий контроль та регламентація режиму. Напружений ритм навчання призводить до невротичних реакцій студентів на викладача, психічних розладів, що викликаються неадекватними реакціями на педагогічний вплив, конфліктами, ускладненнями

відносин у системі «викладач – студент». Усе це зумовлює збої в емоційному стані та негативно позначається на навчальних досягненнях і здоров'ї майбутніх фахівців, як фізичному, психічному, так і духовно-моральному.

Здоров'язбереження привертало увагу вчених у всі часи. Зокрема, проблеми здоров'я розробляли відомі філософи, культурологи, психологи, соціологи: В. Агарков, П. Анохін, Г. Апанасенко, М. Вебер, В. Леві, А. Маслоу, В. Нечаєв, Л. Пархоменко, В. Собкін. Учені Г. Даниленко, П. Виноградов, В. Кучма, М. Кульчицька-Волочко, О. Лук'янова присвятили свої праці проблемам здоров'язбереження людини.

На особливу увагу заслуговують доробки сучасних науковців, предметом дослідження яких є різні аспекти: формування культури здоров'я та здорового способу життя учнів (Г. Апанасенко, О. Бондаренко, В. Войтенко, Т. Говорушина, Б. Долинський, О. Дубогай, С. Кириленко та ін.); здоров'язбережувальні технології в підготовці спеціалістів (С. Барашков, В. Бондін, С. Гримблат, М. Сентизова, Н. Смірнов, І. Яковлева та ін.); здоров'язбережувальний простір (Д. Воронін, В. Ірхін, Л. Овчіннікова, В. Одінцова, С. Сидорчик, Д. Сомовта ін.).

Освітній процес розглядають як соціальну організацію, зміна якої можлива зі зміною соціальних норм і професійних функцій. Зокрема, М. Титма стверджує, що розвиток освітнього процесу до процесу інституалізації зумовлений традиційними формами й видами навчання та засобами інноваційної діяльності [1]. Сенс освіти полягає в підготовці майбутніх фахівців для виконання конкретних професійних функцій у суспільстві. На думку Є. Дюркгейма, освіта зумовлює необхідність оволодіння інформацією, що надає змогу особистості виконувати функції фахівця й соціальні ролі як умови соціального прогресу суспільства. Але в цьому контексті випадає мета освіти як важливого чинника якісної підготовки майбутнього фахівця як конкурентоспроможної й творчої людини, спроможної виконати соціальне замовлення суспільства. Так, М. Вебер, В. Нечаєв, В. Собкін стверджують, що об'єктом підготовки майбутніх фахівців у вищому навчальному закладі є не лише знання та вміння, що відображені в навчальних планах і програмах, а й сфера освіти, де функціонують процеси підготовки майбутніх фахівців, взаємодіють її суб'єкти, відносини з їх інституційної та не інституційної організації. Важливо, щоб увага приділяли професійному становленню майбутніх фахівців, чинникам, які забезпечують успішність впливу на якість освітнього продукту.

У теоретичних пошуках К. Поппера, Ф. Хайєка, Р. Мертовна, Є. Фромма зроблено акцент на взаємодії соціологічної й педагогічної позиції в підготовці сучасного фахівця, заснованої на інтеграції таких понять, як: «соціалізація» і «індивідуалізація», «традиція» і «інновація», «соціальна адаптація» і «соціальна творчість», «соціальна взаємодія» і «соціальне управління». Аналіз цих категорій актуалізує проблему взаємодії соціології освіти з підготовкою майбутніх фахівців в умовах закладів вищої освіти

й обґрунтування взаємодії її різних складових у здоров'язбереженні студентів, формуванні їхньої особистості з активною громадянською і професійною позицією [2].

Сьогодні при розробленні стратегії реформування вищої освіти важливо враховувати не лише компетентність майбутнього фахівця, а й забезпечення його професійного здоров'я, творення необхідних умов для здорового способу життя, формування фізичної культури та установки на професійний успіх в обраній професійній сфері. Вирішення цієї проблеми зумовлює необхідність взаємодії професійної й фізичної підготовки на ідеях здоров'язбереження, використання технологій, спрямованих на зниження дії стресогенних факторів, оздоровлення соціально-психологічного клімату вищої школи, підвищення рівня готовності викладачів до формування, збереження та зміцнення психічного й духовно-морального здоров'я студентів.

Мета статті – виявлення ефективності взаємодії професійної й фізичної підготовки в забезпеченні професійного здоров'я студентів, створенні умов зниження дії стресогенних факторів та оздоровлення соціально-психологічного клімату навчального процесу.

Проведено соціологічне дослідження методом анонімного анкетування респондентів студентського віку й аналізу результатів їх діяльності на базі Криворізького державного економічного інституту. Статистична обробка даних реалізувалася за допомогою програми SPSS, версія 19.0. Перевірку достовірності даних проведено за допомогою критерію Манна – Уїтні та t -критерію Ст'юдента (різниця була достовірною при $p < 0,05$).

Вирішення проблеми зумовило необхідність виявлення її вихідного стану, визначення її вихідних позицій, що дозволяють робити висновки про результативність взаємодії фахової й фізичної підготовки в збереженні здоров'я студентів, створенні необхідних умов для здоров'язбереженого навчання в системі вищих навчальних закладів.

На першому етапі проведено контент-аналіз есе студентів про сутність і значущість здоров'язбереження засобами професійної й фізичної підготовки та виявлення причин, що негативно впливають на стан здоров'я й самопочуття студентів в умовах вищої освіти. Студентам було запропоновано написати есе на тему: «Як впливає професійна і фізична підготовка на ваше самопочуття і які фактори, на вашу думку, спричиняють погіршення здоров'я». В опитуванні взяли участь 300 студентів. Більшість студентів (82,0%) причиною поганого самопочуття вважають психологічний клімат академічної групи. Так, 52,0% вказали, що в їх групах мають місце конфліктні ситуації: «викладач – студент», «викладач – студенти», «студент – студент», «студент – академічна група», – що негативно позначаються на настрої, самопочутті, психологічному комфорті і їхньому ставленні до навчання; 75,0% зазначили, що відчувають стреси під час навчальних занять; 43,0% переживають труднощі в опануванні навчального ма-

теріалу з низки навчальних дисциплін; 40,0% потребують психологічної підтримки та педагогічної допомоги з боку викладачів; 39,0% відчувають морально-психологічні труднощі в процесі навчальної роботи. Лише 21,0% студентів вказали на проблеми, пов'язані з організацією навчання та їх поведінкою в освітньому процесі.

Оцінюючи стан свого самопочуття і здоров'я, 32,0% опитаних студентів оцінили його як хороший і дуже хороший, 68,0% – як задовільний. Погіршення свого самопочуття, настрою, психологічного комфорту студенти пояснюють нездоровим психологічним кліматом у студентських групах, низьким рівнем матеріального добробуту й застарілою методикою організації навчання. Для студентів найважливіше справедливість з боку викладача, його прагнення підтримати зусилля студентів у професійній і фізичній підготовці. Особливо студенти відзначають позитивний вплив викладача на емоційний стан, прагнення поважати думку студентів, визнання їх позиції, права на самостійність суджень, ставлення до навчальних досягнень студентів. Більшість опитаних студентів (68,0%) зізналися, що частіше вони потребують психологічної підтримки та допомоги з боку викладачів. На жаль, у навчальному процесі викладачі і фахових дисциплін, і фізичної культури нехтують доброзичливістю тону, демократичністю спілкування, що негативно позначається на моральному стані й фізичному здоров'ї студентів.

Встановлено, що фахова й фізична підготовка студентів супроводжується середнім рівнем тривожності, але частина студентів (39,4%) відчуває високу ситуативну тривожність, при цьому висока особистісна тривожність виявлена в 34,8% осіб. Хоча студенти усвідомлюють роль рухової активності в професійній і фізичній підготовці, 78,1% дівчат і 80,4% юнаків обирають пасивні форми відпочинку (телевізор, комп'ютерні ігри, Інтернет), рідко використовують методи оздоровлення (ранкова гімнастика, прогулянки, контрастний душ тощо). Займаються фізкультурою від одного до двох разів на тиждень.

Причинами емоційного вигорання студентів, які негативно впливають на їх самопочуття, здоров'я й навчальні досягнення, виступають: власне перевантаження (50%); зовнішній вплив (25,2%); відсутність внутрішньої мотивації та установки на успішну діяльність (18,9%). Зняття цих причин можливо при своєчасній підтримці студентів у процесі професійної й фізичної підготовки, подоланні перенавантаження та забезпеченні здорового психологічного клімату в студентському колективі.

Порівняльний аналіз відповідей показав, що 58,0% викладачів та 7,0% студентів зараховують проблему реалізації взаємодії фахової й фізичної підготовки зі здоров'язбереження до «важливих». Зауважимо, що 18,0% викладачів і 74,0% майбутніх фахівців вважають, що ця проблема не є «досить важливою», а 25,0% викладачів і 19,0% майбутніх фахівців взагалі не замислювалися над нею.

Одержані дані свідчать, що професійне здоров'я майбутніх фахівців ще не стало предметом професійної й фізичної підготовки в системі вищої освіти. Професійне здоров'я – це здатність організму зберігати й активізувати компенсаторні, захисні, регуляторні механізми, які забезпечують працездатність, ефективність і розвиток особистості фахівця в умовах виконання професійних функцій.

Розвиток професійного здоров'я – складний і суперечливий процес. Його успішність зумовлена низкою умов, таких як: спрямованість фахової й фізичної підготовки на здоров'язбереження майбутніх фахівців; активна позиція особистості щодо професійного середовища; позитивна мотивація до навчання, успішна трансформація й набуття професійного досвіду та здоров'я, адекватна професійна роль і гармонійність професійних відносин у професійній сфері діяльності; зняття стресогенних факторів навчання. Ці умови необхідно враховувати при організації фахової й фізичної підготовки майбутніх фахівців.

Педагогічна практика свідчить, що взаємодія фахової та фізичної підготовки зі здоров'язбереження студентів позитивно впливає на мотивацію, задоволеність і ставлення до занять не тільки фаховими дисциплінами, але й фізичною культурою як навчальним предметом, розумінням його значущості в професійному становленні, задоволенні потреб їх рухової активності. Заняття фізичними вправами позитивно впливають на якість засвоєння професійної інформації, підвищує розумову й фізичну працездатність, оздоровлюють умови навчальної праці.

З метою виявлення можливостей взаємодії фахової й фізичної підготовки зі здоров'язбереження майбутніх фахівців реалізовано корекційну програму, яка об'єднала у своєму змісті теоретичні та практичні матеріали професійної спрямованості, завдання для самопідготовки й перевірки знань. На практичних заняттях виконували індивідуальні та групові завдання з метою використання навчального матеріалу в практичних ситуаціях. Базові знання студенти отримували з корегувальної програми. Професійний досвід фізкультурно-оздоровчої діяльності збагачувався за допомогою паперових носіїв, Інтернету, участі в різних формах навчальної, фізичної й спортивної роботи.

Кінцевий зріз після завершення досліджень показав, що 62,8% студентів успішно виконали завдання й досягли продуктивного рівня, у 23,2% мали місце деякі труднощі, лише 14% залишилися на критичному рівні. Ці дані підтверджені дослідженням Г. Ямалетдинової [3].

Основу здоров'язбережної спрямованості фахової й фізичної підготовки майбутніх фахівців, характеру підготовки становлять організаційно-педагогічні умови проведення занять з фахових дисциплін і фізичної культури. Увага викладачів при організації занять концентрується на забезпеченні здоров'язбережного характеру підготовки, взаємодії фахових занять і фізичної культури в підвищенні рухової активності студентів, раціональної

організації всіх форм занять з метою зняття стресогенних факторів навчання. Зняття дидактогенної організації фахової й фізичної підготовки майбутніх фахівців можливо за допомогою подолання авторитарного стилю викладання, створення «ситуацій успіху», виконання психолого-педагогічних вимог щодо взаємодії фахової та фізичної підготовки студентів в умовах вищого навчального закладу.

Висновки. Таким чином, реалізація здоров'язбереження майбутніх фахівців у процесі взаємодії фахової й фізичної підготовки можлива на міждисциплінарній основі з урахуванням усіх чинників, що негативно впливають на самопочуття, настрої, психологічний стан особистості.

Взаємодія фахової й фізичної підготовки майбутніх фахівців має бути системною та комплексною, з урахуванням таких моментів: 1) організація і зміст занять мають бути спрямовані на вирішення мети й завдань здоров'язбереження студентів; 2) взаємодія фахової та фізичної підготовки майбутніх фахівців забезпечує зняття дидактогенної організації навчання з фахових дисциплін і фізичної культури; 3) організація моніторингу впливу занять на здоров'я студентів; 4) використання в навчальному процесі здоров'язбережних технологій; 5) активізація роботи зі студентським активом із залученням студентів до занять фізкультурою і спортом, різними формами активного відпочинку; 6) акцентування уваги викладачів на формуванні в студентів навичок здорового способу життя.

Список використаної літератури

1. Титма М. Социально-профессиональная ориентация молодежи. Таллин, 1982.
2. Нечаев В.Я. Социокультурная парадигма в социологии образования. *Социология образования*. Москва, 1993.
3. Ямалетдинова Г. А. Система самоуправления учебно-познавательной деятельностью студентов в сфере физической культуры: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Москва, 2009. 43 с.

Стаття надійшла до редакції 03.10.2019.

Батюк А. М. Социологическое измерение результатов взаимодействия специальной и физической подготовки по сохранению здоровья студентов-экономистов

В статье теоретически обоснована необходимость взаимодействия специальной и физической подготовки для сохранения здоровья будущих специалистов. Выявлены причины стрессогенного обучения в высшей школе; возможности взаимодействия специальной и физической подготовки для сохранения здоровья будущих специалистов средствами коррекционной программы, объединившей теоретические и практические материалы профессиональной направленности, задания для самоподготовки и проверки знаний, применения технологий по снижению стрессогенных факторов обучения, оздоровления социально-психологического климата в высшей школе; условия эффективного взаимодействия физической и специальной подготовки в сохранении здоровья будущих специалистов.

Ключевые слова: взаимодействие специальной и физической подготовки, здоровьесбережение, стрессогенные факторы обучения.

Batiuk A. Sociological Measurement of the Results of the Interaction of Professional and Physical Training on Health Conservation of Economics Students

The article theoretically substantiates the need for interaction of vocational and physical training on the ideas of health care in the higher education system; the causes of stressful learning in higher education practice were identified (high level of mental and physical activity, low physical activity, lack of time for learning information, increasing requirements for solving educational tasks, tight control and regime regulation); possibilities of interaction of professional and physical training on health of future specialists in the process of implementation of the correction program, which combined theoretical and practical materials of professional orientation, tasks for self-preparation and testing of knowledge, use of technologies aimed at reducing the effect of stress factors, psychological and social rehabilitation in high school; conditions for effective interaction between physical and professional training in the health of future professionals.

Teachers' attention in the organization of classes focuses on ensuring the health-saving nature of preparation, interaction of professional classes and physical culture in increasing the motor activity of students, rational organization of all forms of classes in order to remove stressful factors of learning. Removal of didactogenic organization of professional and physical training of future specialists is possible by overcoming the authoritarian teaching style, creating «situations of success», observing the psychological and pedagogical requirements for the interaction of professional and physical training of students in higher education.

It was found that professional and physical training of students is accompanied by moderate levels of anxiety, but some students (39.4%) experience high situational anxiety, with high personal anxiety found in 34.8% of students. Although students are aware of the role of motor activity in vocational and physical training, 78.1% of girls and 80.4% of adolescents choose passive forms of rest (TV, computer games, internet), rarely use methods of recovery (morning exercise, walks, contrast shower, etc.). Are engaged in physical education from one to two times a week.

In the course of the experimental research, the positive dynamics of reducing the stressfulness of learning and the effectiveness of interaction of physical and professional training in preserving the health of future specialists were found in its complexity and focus on solving the goals and tasks of students' health protection; removal of didactogenic organization of training in professional disciplines and physical education; use of health-saving technologies in the educational process; intensification of work with a student's asset to involve students in physical education and sports, various forms of outdoor activities; the emphasis of teachers on the formation of healthy lifestyle skills in students.

Key words: *interaction of professional and physical training, health, stressfactorsoftraining.*

УДК 316.773.4

Ю. В. ВІЗНИЦЯ

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ «ПОСТПРАВДА» В МЕДІАКОМУНІКАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ

Фактів не існує – є тільки інтерпретації.
Ф. Ніцше [6, с. 23]

У статті проаналізовано зміст поняття «постправда», відокремлено його від значення словосполучення «недостовірна інформація», визначено інші його аспекти та розглянуто можливі напрями соціологічного пошуку. Суть феномену постправди потрібно шукати в особливостях людського пізнання соціальної реальності, перманентній неоднозначності розуміння сенсу того, що відбувається. Тенденції постмодерну мультиплікують неоднозначності інтерпретацій сутностей, замінюючи картину дійсності на калейдоскоп, в якому важко знайти визначену відповідність реальності. На зміну правді приходять безліч правд, що створює середовище постправди, де є правди на різні смаки.

Ключові слова: *постправда, недостовірна інформація, інформаційно-комунікативні технології, постмодерн, інтерпретація фактів.*

В ювілейній доповіді Римського клубу 2018 р. відзначено, що «соціальні медіа... перетворилися на силу, яка розпалює конфлікти, очорняє невинних і розповсюджує постправдиву нісенітницю. Більша частина політичної полеміки в соціальних медіа є екзальтованим політичним безглуздям, при тому ЗМІ виступають у ролі ехо-камери для співтовариств заклопотаних одномумців» [22, с. 37].

Словом 2016 р. Oxford Dictionaries обрали лексему «постправда» (post-truth), прикметник, що позначає обставини, у яких об'єктивні факти менше впливають на формування громадської думки, ніж емоції або особисті переконання. Сплеск інтенсивності вживання цього виразу в засобах масової комунікації став приводом для формування в експертному й науковому середовищі потужного дискурсу, у центрі уваги якого опинились проблеми усвідомлення та наукового аналізу явища постправди. Філософи при розгляді феномену постправди виходять з домінантного у філософії постмодерну наративу, що включає відмову від ствердження істини через зникнення надійних критеріїв її визначення, перетворення наукового пізнання на постнауку та визнання того, що «Бог помер» [1].

Аналітики медіапростору вказують на постправду як на результат нездатності пересічної людини до протистояння інформаційно-комунікаційним технологіям та деструктивним наслідкам цього для соціо-політичного й культурного середовища [4]. Політологи вбачають у феномені постправди загрозу представницькій демократії, повну зневіру громадян у демократичних інститутах і політичному істемблїшменті [7]. Явище постправди досліджують у сферах журналістики, права, релігії, телебачення, літературної критики [3].

Показовою є, на нашу думку, праця російської дослідниці І. С. Шущпанової, яка в своїй статті «Постправа» в соціальній реальності: ризики та загрози» застосовує соціологічний аналіз феномену «постправа», зокрема, зазначає: «...Окремі аспекти феномену «постправа» і його вплив на громадську думку можна виміряти з використанням соціологічного інструментарію. Найчастіше дослідники аналізують поширення в громадянському суспільстві недостовірної інформації, що формує суспільну свідомість» [13, с. 96]. Далі в статті докладно проаналізовано дослідження функціонування фейкових новин у медіапросторі та їх негативні наслідки, рівень довіри громадян до засобів масової комунікації, рівень занепокоєності громадськості розповсюдженням недостовірної інформації.

Метою статті є спроба проаналізувати зміст поняття «постправа» та відокремити його від значення словосполучення «недостовірна інформація», визначити інші аспекти явища «постправа» та розглянути можливі напрями соціологічного пошуку.

Концепція «постправа» існувала протягом десятиліття, але грандіозний сплеск його вживання стався 2016 р. після референдуму у Великій Британії й президентських виборів у США. Слово «постправа» перетворилось з рідкісного на загальноживане в політичних обговореннях, його почали вживати в заголовках відомі ЗМІ без потреби в поясненні чи тлумаченні. Термін спочатку був відносно новим, але за рік став відомим широкому загалу, продемонструвавши вплив на національну й міжнародну свідомість. Лексема «постправа» вперше була вжита у своєму значенні в 1992 р. в есеї сербсько-американського драматурга Стіва Тесіча, опублікованому в журналі *The Nation*. У роздумах про операцію «Іран-контрас» і війну в Перській затоці С. Тесіч нарікає, що «ми, люди, чомусь добровільно вирішили, що хочемо жити в світі постправа».

Є свідчення, що слово вживали до Тесіча, але, вочевидь, у значенні «права, про яку дізналися пізніше» і без нового підтексту, що сама правда стає неможливою. Лінгвісти вказують на розширення використання префіксу пост-, що став достатньо вживаним за останні декілька років. Замість простого позначення часу після того, як сталась якась подія, – «поствійна» чи «постматч» – у постправді має значення більше як «приналежність до часу, де визначена концепція стала неважливою чи недоречною». Схоже, що цей нюанс бере початок у середині ХХ ст. у таких формуваннях, як постнаціональний (*post-nationalism*) і пострасовий (*post-racial*) [6]. Додамо, що значення слова «пост» у значенні «повідомлення, стаття у соціальних мережах» накладає свій відбиток на розуміння змісту лексеми «постправа» при її вживанні в медіакомунікаційному середовищі.

Праця Ральфа Кайза «Ера постправа» вийшла у світ у 2004 р., а в 2005 р. американський комік Стівен Колбер популяризує неофіційне слово, що має спільну концепцію з постправдою: *truthiness*, яке Oxford визначив як «властивість здаватися правдивим, навіть якщо це не так». Постправа

розширює це поняття від окремої властивості певних тверджень до характеристики нашого часу.

Лексема *post-truth* в англійській мові існує як прикметник і часто використовується в конструкціях «*post-truth politics*» (політика постправди) або «*post-truth era*» (епоха постправди), «*post-truth world*» (світ постправди), «*post-truth White House*» (Білий Дім постправди) тощо. У нашу мову вона увійшла як іменник і набула майже синонімічного значення зі словом «фейк», що, на нашу думку, заважає правильному розумінню сутності явища постправди й обмежує можливості його дослідження.

Феномен «постправда» було внесено до Оксфордського словника й визначено як обставини, за яких у процесі формування громадської думки об'єктивні факти стають менш впливовими, ніж заклики до емоцій і власних переконань [19]. Укладачі Кембріджського словника тлумачуть термін «постправда» як такий, що вказує на ситуацію, за якої громадяни з більшою ймовірністю пристануть на аргумент, заснований на емоціях і переконаннях, ніж на фактах [15]. Товариство німецької мови обрало словом року прикметник «*postfaktisch*», який перекладається українською як «постфактичний» і вказує на явище в соціально-політичних дискусіях, коли емоції важать більше, ніж факти [13, с. 94]. У словнику Королівської іспанської академії термін «*posverdad*» означає навмисне викривлення реальності, яке використовує переконання й емоції з метою впливу на громадську думку та соціальні відносини [17].

Зауважимо, що іспанська інтерпретація значення терміна «постправда» помітно дисонує порівняно з визначеннями, які наводять англійські словники й німецькі лінгвісти, передусім вказує на «навмисне викривлення реальності». Як здається, таке близьке за змістом визначення постправди до інтерпретації поняття «фейк» іспанськими філологами не є випадковим. За оцінками дослідницької організації «Edelman», яка опублікувала доповідь «2018 Edelman Trust Barometr», рівень стурбованості громадян в світі з приводу загрози недостовірної інформації і підроблених новин є високим, сім з десяти громадян у світі вважали такі новини грізною зброєю. Найвищий рівень стурбованості громадян фальшованими новинами (від 76 до 80% громадян бачать загрозу у фейк-новинах) спостерігався в Мексиці, Аргентині, Іспанії, тобто найбільших саме іспаномовних країнах [18]. Ця обставина може слугувати поясненням ситуації в українському медіакомунікаційному просторі, за якою постправда стає поняттям, наближеним за своїм значенням до фейку, недостовірної інформації, що можна пояснити станом інформаційної війни Росії проти України, жорстким політичним протистоянням в українському суспільстві, девальвацією довіри до політичного класу. Але зведення розуміння змісту феномену постправди до процесу циркуляції недостовірної інформації в комунікаційному середовищі звужує та викривляє самий сенс явища постправди, заважає аналізу цієї специфічної риси сучасного суспільства.

Завідувач кафедри соціальної епістемології Ворвікського університету (Великобританія) С. Фуллер аналіз явища постправди починає від ідей Платона, що започаткували традиції європейської філософії політики. Він зазначає, що «неправі ті, хто вважає постправду виключно сучасною проблемою. Постправда завжди була з нами, просто це слово дозволило нам точніше визначити явище». На думку С. Фуллера, порядок постправди існував і існує завжди там, «де тільки визначена група людей знає, що істинно й хибно, і контролює це знання, а всі інші просто вірять у те, що їм говорять». Концепція постправди працює за умови різкого протиставлення реальності й вигадки та якщо люди вірять, що світ облаштовано визначеним чином і він працює незалежно від їх розташування, і чітко розмежовує реальність і вигадку. «Якщо уявити альтернативні способи існування світу, то виявиться, що це тільки казка. Платон підтримував цю ідею. Вона і зараз спрацьовує, і це ідея постправди» [9].

Схожа позиція характерна й для Юваль Ной Харарі, який у своєму черговому бестселері «21 урок для XXI століття» пропонує вважати, що «людство завжди існувало в епоху постправди», оскільки «залежить від міфів і віри в них». Показово, що в англійській версії видання книги Харарі поняття постправди ілюстровано маніпулятивними заявами В. Путіна стосовно участі російських військових в анексії Криму весною 2014 р., а в російськомовному виданні – насиченими фейками передвиборчими виступами Д. Трампа. На думку Л. Бершидського, така кон'юктурна підміна текстів є характерною ознакою постправди [15].

Сучасний філософ А. Кіркпатрік вважає, що «постправда – це наша чума. І як чума, ця ідея не є чимось новим. Зрештою, так звана ера постправди, в якій ми зараз живемо, є не більш ніж сучасним уособленням постмодернізму» [20, с. 4].

Таким чином, суть феномену постправди потрібно шукати в особливостях людського пізнання соціальної реальності, перманентній неоднозначності розуміння сенсу того, що відбувається; специфіці функціонування соціального знання в суспільстві й суб'єктивності процесу перетворення уявлень про характер суспільних взаємодій на соціальні норми.

Настання епохи постправди зумовлене різким зростанням обсягів інформації, збільшенням джерел її надходження, швидким розвитком інформаційно-комунікативних технологій, є результатом недостатності адаптаційних можливостей аудиторії медіапроцесу до пристосування до кардинальних змін інформаційного середовища.

У суспільстві споживання індивід перетворюється на споживача інформації, який прагне до комфорту в споживанні. Це обов'язково приводить суб'єктів-розповсюджувачів інформації до потреби подавати інформацію в найбільш прийнятній для реципієнтів формі через спрощення, емоційно привабливе забарвлення, технічну доступність завдяки використанню арсеналу ІКТ. Так, за участю штучного інтелекту пошукової мережі

споживач швидко опиняється в «інформаційній бульбашці» й починає одержувати інформацію, яка фільтрується алгоритмом відповідно до встановлених уподобань користувача мережі.

Ілай Прайзер, який ввів у комунікаційний обіг термін «filter bubble» («фільтр бульбашки», «інформаційна бульбашка»), застерігає, що така система обмежує нас від контакту з незручними ідеями й критичної інформації, що призводить до викривлення сприйняття інформації [21, с. 11].

У комунікативних практиках (як у міжособистісних, так і в соціальних мережах) індивіди прагнуть будувати зв'язки із суб'єктами, близькими за інтересами та цінностями. Циркуляція інформації в такому селективному та обмеженому колі неминуче приводить до появи «ефекту ехо-камери», коли відбувається обмін схожими за змістом думками, значно посилюються власні переконання, не передбачено можливості аналізу та врахування альтернативної точки зору. Це дуже ускладнює наближення до істинного розуміння дійсності та створює преференції для домінування постправди в комунікаційному просторі.

Навіть маючи реальні, зокрема технічні, можливості виходу за межі «інформаційної бульбашки» чи «ехо-камери», індивід у більшості випадків не поспішає виходити поза зону власного інформаційного комфорту, який став складовою побутового комфорту. Контроль над інформацією здавна був засобом контролю над суспільством.

В інформаційному суспільстві пропаганда виступає на перше місце серед ресурсів впливу на громадську свідомість, тим самим забезпечується стійкість соціальної системи. Російський політолог Е. Шульман зазначає: «Відома фраза, ... що диктатури ХХ ст. склалися на 80% з насильства і на 20% з пропаганди, а сучасні автократії на 80% складаються з пропаганди і на 20% з насильства. Пропагандистська машина – це серце системи, це один з основних її інструментів: власне репресивні інструментарій є допоміжним, для того щоб правити, для того щоб легітимізувати себе, вона в основному використовує інструменти пропаганди» [12]. Звичайно, тут можна помітити певне полемічне перебільшення. Усі і демократичні, і найбільш жорсткі політичні режими використовують, крім інформаційних та репресивних ресурсів, і матеріальні (підкуп, забезпечення та заохочення), і соціальні (звання, статуси привілеї). Але не можна не погодитись з Е. Тоффлером, що знання (у вигляді інформації, науки, мистецтва, освіти тощо) у сучасному світі випереджають силу та багатство й визначають характер влади [11, с. 43].

Професор Г. Почепцов, експерт у галузі медіакомунікацій, аналізуючи співвідношення понять ««постправда» і «пропаганда», зауважує: «Постправда і пропаганда дивовижно близькі. Це гілки одного дерева. Різниця полягає тільки в одному – спотворення, яке застосовують, є випадковим чи системним. Пропаганда – це система неправди, *постправда може бути*

природним розумінням ситуації саме таким чином окремою людиною» [10] (курсив наш. – Ю. В.).

Якщо розглядати інформаційний потік як такий, що насичений проявами постправди, то за критеріями відбору інформації та включення її елементів до свого світоглядного поля, споживачів інформації, можна, на нашу думку, розмежувати таким чином. Перша, мабуть, найбільша група, представники якої переважно споживають інформацію, яка не створює суперечностей уже сформованим стереотипам оцінок, не сприймають факти та їх інтерпретації, якщо ті не підтверджують наявні власні судження, обмежують власні комунікації спілкуванням з носіями альтернативних підходів. Друга група – ті, хто підходить до труднощів в аналізі суперечливої і неоднозначної інтерпретації подій з позиції ствердження того, що «правди ми не дізнаємося ніколи». Для таких носіїв інформації характерна або вкрай спрощена система поглядів і переконань, або фрагментована, із сильними внутрішніми суперечностями, свідомість. Третя група – ті, що прагнуть і практикують знайомитись з різнобічною інформацією з тих чи інших питань, схильні до критичного підходу, зіставлення різних думок, хай і некомфортних для власних переконань. Як правило, притримуються поміркованої позиції в оцінці фактів.

Висновки. Таким чином, суть феномену пост правди потрібно шукати в особливостях людського пізнання соціальної реальності, перманентній неоднозначності розуміння сенсу того, що відбувається; специфіці функціонування соціального знання в суспільстві й суб'єктивності процесу формування уявлень про характер суспільних взаємодій. Тенденції постмодерну мультиплікують неоднозначності інтерпретацій сутностей, замінюючи картину дійсності на калейдоскоп, в якому важко знайти визначену відповідність реальності. На зміну правді приходять безліч правд, що створює середовище постправди, де є правди на різні смаки.

Явище постправди не обмежується циркуляцією недостовірної або недобросовісної інформації, формуванням довіри чи недовіри споживачів до джерел інформації, а включає в себе особливості створення тієї чи іншої інформації, її сприйняття та існування в комунікаційному просторі, проявах зазначених вище ефектів, таких як «інформаційні бульбашки», «ехо-камери», що потребують подальших досліджень, як і спрямованих на вдосконалення типологізації аудиторії медіаспоживачів.

Концепту post-truth у журналі The Economist присвячена окрема стаття «Post-truth Politics: The Art of Lie» [14], у якій зазначено, що політики завжди брехали народу, а ЗМІ лише сприяють розповсюдженню цієї брехні, завдяки розрізненості джерел новин, які створюють свій світ, у якому чутки розповсюджуються з космічною швидкістю і дуже скоро стають схожими на правду. Журналістам здається цікавою ідея створення на протигагу лексемі post-truth антоніму pro-truth, який означатиме боротьбу

за правду, а чи стане це поняття частиною медіа – і політичного дискурсу, покаже час.

Список використаної літератури

1. Бистрицький Є. Екзистенційна істина і постправа. *Філософська думка*. 2018. № 5. С. 54–71.
2. Замков А. В. Эффект эхо-камеры как проявление принципа самоподобия в социальных сетях. *Медиаскоп*. 2019. Вып. 2. URL: <http://www.mediascope.ru/2548> (дата обращения: 27.09.2019).
3. Зверев Є. О. Деякі міркування про пост правду в праві. *Наукові записки НаУ-КМА. Юридичні науки*. 2018. Т. 1. С. 9–15.
4. Жолудь В. «Эра постправды» в западной журналистике: причина и последствия. *Вестник ВГУ. Серия: Филология. Журналистика*. 2018. № 3.
5. Ланюк Є. Постправа як чинник симулятивної деконструкції соціально-політичного і культурного порядку в інформаційному суспільстві. Збруч, 2017. URL: <https://zbruc.eu/node/64267> (дата звернення: 24.09.2019).
6. Мельничук В. Постправа – слово 2016 року від Oxford Dictionaries. URL: <http://archive.chytomo.com/news/postpravda-slovo-2016-roku-vid-oxford-dictionaries> (дата звернення: 23.09.2019).
7. Ницше Ф. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей: незавершенный трактат. Москва: Культурная революция. 2005.
8. Петренко І. Інформаційно-політичні виклики цінностям відкритого суспільства у передвиборчий період в Україні: міжнародний досвід, ситуація в Україні, ефективні засоби протидії та комунікації. Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД), 2018. URL: http://icps.com.ua/assets/uploads/images/images/eu/inform_vikliki.pdf (дата звернення: 19.09.2019).
9. Постправа. Філософ і соціолог науки Стив Фуллер о размытых границах между истиной и ложью фейковых новостях и платоновских предвосхищениях постправды. 18 апреля 2018 г. URL: <https://postnauka.ru/longreads/84059> (дата обращения: 24.09.2019).
10. Почепцов Г. Постправа як новий виток розвитку цивілізації. URL: <https://uatribune.com/postpravda-jak-novij-vitok-rozvitku-civilizacii/> (дата звернення: 26.09.2019).
11. Тоффлер Э. Метаморфозы власти: знания, богатство и сила на пороге XXI века. Москва: АСТ, 2003. С. 43.
12. Шульман Е. «Система в таком состоянии, что не может изменить сама себя». URL: http://znak.com/2018-12-24/ekaterina_shulman_o_tom_kak_menyalis_otnosheniya_obchestva_i_vlasti_v_2018_godu (дата обращения: 28.09.2019).
13. Шушпанова И. С. «Постправа» в социальной реальности: риски и угрозы. *Социологические исследования*. 2018. № 12. С. 96.
14. Art of the lie. *The Economist*. 2016. September 10. Retrieved from: <http://www.economist.com/news/leaders/21706525-politicians-have-always-lied-does-it-matter-if-they-leave-truth-behind-entirely-art?fsrc=scn/tw/te/pe/ed/artofthelie> (date of request: 24.09.2019).
15. Bershidskiy L. The Moscow Times. 2019.
16. Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/ru/> (date of request: 22.09.2019).
17. Diccionario de la Real Academia Española. URL: <http://dle.rae.es/?id=TqpLe0m> (date of request: 28.09.2019).
18. 2018 Edelman Trust Barometer. URL: <https://www.edelman.com/trust-barometer> (date of request: 24.09.2019).

19. Oxford English Dictionary. URL: <https://www.oed.com> (date of request: 21.09.2019).

20. Kirkpatrick A. Understanding in a post-truth world: comprehension and co-naisance as empathetic antidotes to post-truth politics. *Cosmos and History: The Journal of Natural and Social Philosophy*. 2017. Vol. 13. № 3. P. 4–21.

21. Pariser E. The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You. URL: <https://www.academia.edu/34426834/> (date of request: 22.09.2019).

22. Weizsäcker, E., Wijkman, A. (2018). Come on! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. Report to the Club of Rome. URL: <http://www.worldcat.org/title/come-on-capitalism-short-termism-population-and-the-destruction-of-the-planet/oclc/101210697> (date of request: 26.09.2019).

Стаття надійшла до редакції 03.10.2019.

Визниця Ю. В. Проблемы исследования феномена «постправда» в медиа-коммуникативном пространстве

В статье анализируется содержание понятия «постправда» и разграничено его с содержанием значения «недостовверная информация», определены другие аспекты явления постправды, рассмотрены возможные направления социологических исследований. Суть феномена постправды следует искать в особенностях человеческого познания социальной реальности, перманентной неоднозначности понимания смысла того, что происходит. Тенденции постмодерна мультиплицируют неоднозначности интерпретаций сущностей, заменяя картину действительности калейдоскопом, в котором тяжело найти определенное соответствие реальности. На смену постправде приходит множество правд, что создает среду постправды, в которой есть правда на любой вкус.

Ключевые слова: *постправда, недостовверная информация, информационно-коммуникативные технологии, интерпретация фактов.*

Viznytsia Y. The Problems of the Reseach of the Phenomenon Post-Truth in the Media Communication Space

In 2016, Oxford Dictionaries chose the «post-truth» lexeme, an adjective that denote scircumstances in which objective facts less influence the formation of public opinion than emotions or personal beliefs. The surgein the intensity of the use of this expressionin them ediahasled to the formation in the expertand scientific environment of powerful discourse. The focus of it was the problems of awarenessand scientific analysis of the phenomenon of post-truth.

The purpose of our work is an attempt to analyze the meaning o f the concept of «post-truth» and to separate it from the meaning of the phrase «false information» and to identify other aspects of the phenomenon «post-truth» and to considerpossible directions of sociological search.

The Spanish interpretation of the meaning of the term «post-truth» is markedly dissonant in comparison with the definitions given by English dictionaries and German linguists, and first of all points to a «deliberated is tortion of reality.»

The highest level of citizen concern with fake news waso bserved in Mexico, Argentina, Spain - the largest Spanish-speaking countries. The above circumstance may serve to explain the situation in the Ukrainian media and communications space, according to which post-truth becomes a concept close in its meaning to false, unreliable information.

It can be explained by the state of Russia’s information war against Ukraine, fiercepolitical confrontation in Ukrainian society, the absence of devotion to the political class.

In our opinion, consumers of information can be categorized as follows. The first, perhaps the largest group, whose representatives mostly consume information that does not

contradict the already established stereotypes of assessments, restrict their communications by communicating with carriers of alternative approaches. These condgroup is those who approach the difficulty of analyzing a contradictory and ambiguous interpretation of events from the stand point of stating that «we will never know the truth.» Such information carriers are characterized by either an extremely simplified system of views and beliefs, or fragmented, with sharp contradictions, consciousness.

The post-truth phenomenon is not limited to the circulation of untrue or fraudulent information, the formation of consumer confidence or distrust in the sources of information, and includes the peculiarities of the creation of certain information, its perception and existence in the communication space, manifestations of the above effects, such as «filter bubble», «echo-chambers», both in need of further research and aimed at improving the typology of media consumers.

Key words: *post-truth, false information, information and communication technologies, postmodern, interpretation of facts.*

УДК 316.77

І. В. ГРАБОВЕЦЬ

ФРЕЙМІНГ ТА МЕДІАМЕЙКЕРСТВО ЯК ФОРМИ КОМУНІКАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

У статті розглянуто сучасні форми віртуалізованої та симулятивної комунікативної поведінки індивіда в соціальних мережах. Розглянуто сутність та види комунікативної поведінки в цілому. Визначено особливості медіамейкерства та фреймінгу як видів активної комунікативної діяльності в соціальних мережах. Зазначено, що сучасні форми комунікативної поведінки, а також можливості їх варіювання індивідом потребують детального аналізу та дослідження.

Ключові слова: комунікативна поведінка, медіамейкер, медіамейкерство, фрейм, фреймінг.

Для сучасної доби характерні формування й розвиток нових форм та моделей комунікативної поведінки, яка детермінована як постійним розвитком технологій, так і переосмисленням соціальної сутності особистості й меж її власного соціального простору. Тотальне проникнення комунікаційних технологій у всі сфери суспільства ініціює трансформацію соціальних відносин та людини в цілому. Сучасне суспільство утворилося як результат трансформації індустріального та є перехідним до постіндустріального, а отже, і сприяє розвитку комунікації як невід'ємного компонента суспільного життя, що водночас відображає сукупну поведінку всіх його суб'єктів і виступає об'єктом, який постійно зазнає психологічного й інституційного впливу з боку всіх учасників суспільного процесу. Сьогодні форми комунікації ускладнюються віртуалізацією спілкування, перенесенням соціального в простори Інтернету. Відбувається масова екстраполяція комунікативної поведінки у віртуальне середовище, де інтернет-комунікація виконує роль інструменту вияву соціальної, громадянської, економічної, політичної й інших позицій індивіда, способу збереження його анонімності, а відтак, допомагає перебирати на себе чужі соціальні ролі й симулювати чужу соціальну поведінку.

Ще в минулому столітті поняття «комунікативна поведінка» належало лише до сфери природничих наук (зв'язок, спілкування між особинами тварин одного або різних видів шляхом передачі інформації за допомогою різних сигналів [1]), а вже сьогодні можна говорити про численні дослідження комунікативної поведінки як народів у цілому, так і окремих соціальних груп чи індивідів. Усі ці теорії розвиваються в галузі антропоцентричної лінгвістики, етнічної культурології, прагмалінгвістики, психо- та соціолінгвістики, але саме соціальні аспекти комунікативної поведінки й досі залишаються недостатньо висвітленими в науковій літературі.

Метою статті є аналіз сучасних теорій щодо шляхів вивчення комунікативної поведінки індивіда, а також висвітлення особливостей віртуальної соціальної комунікативної поведінки особистості.

Витоки досліджень проблем комунікації знаходимо в працях мислителів Давньої Греції (Демосфен, Сократ, Демокрит, Декарт, Платон, Аристотель, Епікур) та Стародавнього Риму (Тиберій Гракх, Цицерон та ін.). Серед сучасних дослідників відзначимо такі імена, як: Д. Барлоу, Н. Бостром, Н. Вінер, М. Маклуен, А. Тюрінг, К. Шеннон та ін. Особливості «поведінкових програм» мас вивчали переважно класики соціальної психології: Х. Арендт, Е. Еріксон, Г. Лебон, Г. Тард, З. Фройд. Серед вітчизняних дослідників окреслених проблем можна назвати М. Арджайла, Я. Гібба, К. Глицинску, Т. Григор'єву, Ю. Жукова, Н. Казаринову, О. Коблянську, Л. Конпоновича, Ю. Крижанську, Є. Кузьміна, В. Куніцину, В. Погольши, В. Семенова, С. Ситніка, О. Соколова, О. Соловйову, В. Третьякова, Т. Усольцеву, В. Шахрая, В. Федчика та багатьох інших. Варто зауважити, що ці вчені обґрунтовують загальні положення щодо теоретичних та практичних аспектів соціальної комунікації, «поведінкових програм» індивіда, окреслюють особливості комунікативних здібностей особи в сучасному суспільстві, але не зважають на те, що комунікативна активність сучасної людини значною мірою перенесена у віртуальний світ, де кількість комунікаційних поведінкових практик необмежена, можливості симулювання чужих моделей поведінки часто не усвідомлюються, а вплив інституційних чинників суттєво послаблений.

Взагалі, поведінка людини – це соціально зумовлена діяльність, і саме соціум диктує правила та принципи діяльності індивіда в суспільстві. Засвоєння цих принципів і правил відбувається в процесі спілкування індивіда з іншими членами соціальної групи. Якщо поведінка індивіда не відповідає ситуації, або через певні його дії відбувається порушення загальноприйнятих норм та правил, то члени соціальної групи, впливаючи на нього, сприяють тому, що індивід намагається коригувати свою поведінку, підлаштовувати її під запити групи, використовуючи для цього як вербальні, так і невербальні засоби. Звідси й поява поняття «комунікативна поведінка».

Уперше термін «комунікативна поведінка» для позначення сукупності норм та традицій спілкування всередині групи чи між націями ввів Й. А. Стернін у 1989 р. Дослідник характеризує комунікативну поведінку певними нормами, що надають змогу визначити її як нормативну чи ненормативну, а також виділяє чотири аспекти таких норм: загальнокультурні, групові, ситуативні та індивідуальні [2]. До складу комунікативної поведінки входить соціально та комунікативно значуща побутова поведінка – сукупність предметно-побутових дій людини, які набувають у цьому суспільстві, у цій лінгвокультурній спільності смислової інтерпретації й тим самим долучаються до загального комунікативного процесу та впливають на поведінку й спілкування людей. На думку Н. І. Формановської, це своєрідна мова «повсякденної поведінки», або соціальний символізм [3].

А. Егідес виділяє такі типи комунікативної поведінки:

- конфліктогенна – провокує конфлікт, який виникає, коли потреби однієї людини заважають задоволенню потреб іншої. Недоброзичливий стиль спілкування, допускає використання конфліктогенів під час спілкування; негативна оцінка особистості та вчинків; звинувачення на адресу партнера; зумовлює виникнення конфлікту;
- нейтральна – нейтральний стиль спілкування; спілкування без конфліктогенів; відсутність оцінок; відмова від звинувачення, об'єднання провини, спільність; дотримання правил поведінки;
- синтонна – це поведінка, яка відповідає очікуванням співрозмовника. Доброзичливий стиль спілкування; спілкування без конфліктогенів, співзвучне з потребами співрозмовника, доброзичливе, легке, комфортне. Позитивна оцінка особистості та її вчинків; зняття провини з партнера, самозвинувачення; підтримувальна поведінка в складних ситуаціях, використовуються знаки прихильності, прийняття й поваги. Це будь-які формули подяки, посмішки, дружні жести [4].

Усі ці види комунікативної поведінки можна зустріти в соціальних мережах, оскільки користувачі в першу чергу репродукують в Інтернеті відомі їм форми реального спілкування. Дослідники зазначають, що серед молодого аудиторії користувачів соціальних мереж у більшості випадків поширена конфліктогенна комунікативна поведінка, і пов'язують її з анонімністю повідомлень та відсутністю реального покарання за недотримання соціальних норм [7].

Таким чином, можна дійти висновку, що будь-яка людина, беручи участь у пізнавально-комунікативній діяльності (спілкуванні), виявляється залученою до множини комунікативних процесів, виступаючи то відправником, то отримувачем повідомлень, насамперед вербальних. Можливість участі індивіда у вербально-комунікативних подіях і визначається його комунікативною поведінкою. При цьому, дійсно, поняття «комунікативна поведінка» є більш прийнятним, ніж «мовна поведінка», оскільки комунікативний аспект спілкування ширше за мовний, він включає мову як складову, але не вичерпується нею.

Беззаперечним є той факт, що комунікативна поведінка особи в сучасному постіндустріальному, індивідуалізованому суспільстві відрізняється від такої ж поведінки індивіда в масовому, індустріальному суспільстві. Сьогодні комунікативна поведінка набула ознак симулятивності та реалізується переважно через віртуальний простір, а не соціальне середовище, що пояснюється домінуванням невизначеності, ірраціоналізму, відсутністю усталених індивідуальних і групових зв'язків у сучасному суспільстві.

Разом з тим, розвиток соціальних мереж надає особі нових комунікаційних можливостей для реалізації власної креативності, обміну інформацією, створення власної особистості, симуляції різних типів соціальної поведінки. Дослідники зазначають, що сьогодні соціальні мережі виконують

не лише комунікативну функцію, а і є головним джерелом поширення інформації, тобто виконують медійну функцію [5]. Медійність соціальних мереж полягає в тому, що сьогодні будь-який користувач може створювати різний контент (інформаційного чи розважального характеру), поширювати різноманітну інформацію, робити дописи чи коментарі, вести блоги, тощо. Можливість здійснювати публікації в соціальних мережах сьогодні настільки проста, що не вимагає наявності складних технологій або глибоких знань мови HTML чи прийомів веб-дизайну. Саме це й дає можливість визначати нові типи комунікаційної поведінки в сучасному суспільстві.

Наприклад, Н. В. Хлебнікова запропонувала блогерів та активних дописувачів у соціальних мережах об'єднати терміном «громадська журналістика» – діяльність непрофесійних авторів, що здійснюється в Інтернеті – блогах, соціальних мережах, посередництвом мікроблогінгу, у вигляді коментарів тощо [6]. Також у сучасній науковій літературі для визначення цього типу комунікативної поведінки було запропоновано термін «медіамейкер» – суб'єкт інформаційної діяльності, що створює медіатексти (включаючи аудіо- та візуальний контент), але не має професійної журналістської освіти й не є співробітником будь-якої редакції [7]. На нашу думку, «медіамейкер» є найбільш влучним поняттям, оскільки підкреслює основну спрямованість діяльності користувача соціальних мереж: створювати та просувати власний контент, виявляти соціальну віртуальну активність.

Виходячи з вищезазначеного, можна зробити висновок, що сьогодні всі користувачі соціальних мереж є медіамейкерами, оскільки всі вони (ми) активно постійно транслюють різну інформацію: про події у власному житті, житті друзів, колег, району, міста, області, країни... Кожен збирає, осмислює, поширює інформацію, коментує чийсь поширення контенту, робить дописи в історіях чи блогах, групах чи мережевих спільнотах. Усі ці види діяльності є різного роду елементами комунікативного процесу сьогодні, що апелюють, у першу чергу, до емоційної сфери та власного досвіду користувача. Найчастіше медіамейкери використовують фактичну комунікацію, тобто якісно неінформативну, а лише для того, щоб викликати на діалог інтернет-спільноту, встановити контакти для подальшої комунікації. Така комунікація емоційна, іноді навіть агресивна, до чого призводить найчастіше анонімність спілкування.

Для сучасної молоді саме соціальні мережі є джерелом великої кількості різноманітної інформації, але часто викривленої й такої, що сприяє формуванню спрощеної уяви про світ («усі знання є в Інтернеті», «Google знає все», «найкращі друзі – в соціальних мережах» тощо). Тому сьогодні говорять про необхідність розвитку критичного мислення, що надає змогу відокремлювати фейки від реальної інформації. Також активно вивчають ефект фреймінгу в соціальних мережах.

Поняття «фреймінг» було впроваджено у 80-х рр. минулого століття у психології для позначення когнітивних упереджень комуніканта залежно від контексту основного повідомлення. Роберт Ентман дав таке визначення поняттю «фреймінг»: це обрання певних аспектів реальності, щоб зробити їх більш помітними в комунікованому тексті, популяризуючи таким чином певне визначення проблеми, інтерпретацію її причин, моральну оцінку та можливе її розв'язання [8].

Враховуючи, що кожен користувач соціальних мереж сьогодні є активним медіамейкером, він намагається привернути увагу до своїх дописів, зробити їх більш актуальними, більш популярними серед інших користувачів і такими, що викликають найбільшу хвилю обговорень. Для того, щоб привернути увагу аудиторії, повідомлення має бути цікавим, відносно новим або в новій інтерпретації, простим у сприйнятті й достатньо насиченим попри свій невеликий обсяг. Саме для цього використовують фреймінг – щоб привернути увагу якомога більшої аудиторії.

Фреймінг у соціальних мережах застосовують для спрощення інтерпретації тексту, «вибірково позначаючи та кодуєючи об'єкти, ситуації, події, переживання і послідовності дій у межах свого нинішнього або минулого досвіду» [9]. Таким чином дописувач цілеспрямовано «фреймує» події з метою мобілізації потенційних прихильників, щоб отримати їх підтримку та схвальні відгуки, а також – у разі потреби – дестабілізує противників, змушуючи їх виправдовуватися чи захищатися.

Як правило, фреймінг від простого медіамейкерства відрізняється «експертністю» суджень: користувач соціальних мереж упевнено оперує фактами, звертається до «авторитетів думки», наводить «беззаперечні» докази, звертається до юридичних чи моральних норм тощо. Через пасивність сприйняття інформації в Інтернеті, небажання витратити час на пошук додаткової інформації або з інших причин у більшості випадків фрейм працює. Мета такого фреймінгу – поширити різну інформацію, підняти проблему в моральному універсумі, спровокувати соціальну активність, привернути увагу тощо. І хоча фреймінг сприяє лише короточасному та поверхневому інтересу комунікативної спільноти до інформації чи проблеми, він все ж таки залишається однією з найбільш активних форм сучасної комунікативної поведінки.

Висновки. Таким чином, у сучасному інформаційно-комунікативному просторі розвиваються певні типи віртуальної та симулятивної комунікативної поведінки в соціальних мережах: медіамейкерство та фреймінг. Вони виявляються на рівні формування дописів чи поширення певного контенту, мають мовне оформлення, хоча й не вичерпуються мовними ресурсами, орієнтовані на емоційність та фактичну комунікацію. Отже, виникає ризик спрощення інтерпретації інформаційного повідомлення та несерйозного його сприйняття. Типи комунікативної поведінки в соціальних мережах ще потребують більш глибокого аналізу та дослідження.

Список використаної літератури

1. Біокомунікація. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=35296 (дата звернення: 22.09.2019).
2. Стернин И. А. О понятии коммуникативного поведения. *Kommunikativ-funktionale Sprachbetrachtung*. Halle, 1989. С. 279–282.
3. Формановская Н. И. Коммуникативные, социальные и психологические роли языковой личности. *Журналистика и культура русской речи*. 2007. № 1. С. 16–29.
4. Егидес А. Лабиринты общения, или Как научиться ладить с людьми. Москва: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2007. 368 с.
5. Браславец Л. А. Социальные сети как средство массовой информации: к постановке проблемы. *Вестник ВГУ. Серия: Филология. Журналистика*. 2009. № 1. С. 125–132. URL: <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/phyloglog/2009/01/2009-01-31.pdf> (дата обращения: 22.09.2019).
6. Хлебникова Н. В. Гражданская журналистика: к истории становления термина. URL: <http://www.mediascope.ru/node/896> (дата обращения: 22.09.2019).
7. Морозова А. А., Фёдоров В. В. Медиаейкер как тип пользователя социальной сети: классификация коммуникативного поведения. *Челябинский гуманитарий*. 2017. № 4 (41). С. 34–40. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/mediameyker-kak-tip-polzovatelya-sotsialnoy-seti-klassifikatsiya-kommunikativnogo-povedeniya> (дата обращения: 24.09.2019).
8. Методологія медіа-досліджень. *Agenda setting. Фреймінг. Якісний контент-аналіз*. URL: https://uk.wikibooks.org/wiki/Методологія_медіа-досліджень (дата звернення: 25.09.2019).
9. Бойко І. І. Медіа як ретранслятор соціальних проблем у конструкціоністському підході до фреймінгу. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. Запоріжжя, 2014. Вип. 62. С. 146–156.
10. Свідерська О. І. Співвідношення психологічних та інституційних детермінант масової політичної поведінки в транзитних суспільствах: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Львів, 2018. 23 с.

Стаття надійшла до редакції 03.10.2019.

Грабовец І. В. Фреймінг и медиамейкерство как формы коммуникативного поведения

В статье рассмотрены современные формы виртуализированного и симулятивного коммуникативного поведения индивида в социальных сетях. Рассмотрены сущность и виды коммуникативного поведения в целом. Определены особенности медиамейкерства и фрейминга как видов активной коммуникативной деятельности в социальных сетях. В заключении отмечено, что современные формы коммуникативного поведения, а также возможности их вариаций индивидом нуждаются в детальном анализе и исследовании.

Ключевые слова: коммуникативное поведение, медиамейкер, медиамейкерство, фрейм, фрейминг.

Hrabovets I. Framing and Mediamaking as a Form of Communicative Behavior

The author of the article considers modern forms of virtualized and simulated communicative behavior of an individual in social networks. The essence and types of communicative behavior in general are analyzed. The author notes that all known studies of communicative behavior do not analyze the features of communication in social networks, namely, it presents a variety of forms and the absence of restrictions. The communicative activity of the modern person is largely transferred to the virtual world, where the number of communication behavioral practices is unlimited, the possibilities of simulating other

people's behaviors are often not realized, and the influence of institutional factors is significantly weakened. A person has the ability to simulate any form of communicative behavior in social networks. This contributes to the anonymity of such communication.

Various types of real communicative behavior can be found today on social networks since users primarily produce the forms of communication they know on the Internet

The features of mediamaking as a type of active communication activity in social networks are identified. The author notes that the development of social networks provides the person with new communication opportunities to realize their own creativity, exchange of information, create their own personality, simulate different types of social behavior. The personality tends to get in touch with others, so her messages are uninformative in most cases. This type of behavior is characterized by a phatic function of communication. Such communicative behavior is oriented towards one's own emotional experience of the individual and the sphere of his or her experiences.

To attract attention to their account, users usually choose a different type of communicative behavior - framing. The frame on social networks is used to simplify the interpretation of the text. Framing is characterized by «expertise» of judgments: the user of social networks confidently operates facts, appeals to «opinion authorities», presents «conclusive» evidence, resorts to legal or moral norms, etc. Due to the passive perception of information on the Internet, the unwillingness to spend time looking for additional information or for other reasons in most cases the frame works. The author notes that framing contributes only to the short-lived and superficial interest of the communicative community in the information or problem.

Mediamaking and framing as forms of communicative behavior are manifested at the level of posting or distribution of certain content, have a linguistic design, although they are not limited to linguistic resources focused on emotionality and phatic communication. Therefore, there is a risk of simplifying the interpretation of the information message and its frivolous perception.

Key words: communicative behavior, mediamaker, mediamaking, frame, framing.

УДК 316.736

I. С. ГРОМ

ШКОЛИ ЧАЮВАННЯ В КИТАЇ ТА ЯПОНІЇ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

Статтю присвячено проблемі соціокультурної зумовленості трьох засадничих шкіл чаювання в Китаї: класичної, романтичної та натуралістичної. У результаті проведеного дослідження зроблено висновок про те, що від технологій ферментації залежать ефекти впливу чаю, які є бажаними або небажаними в певному соціокультурному контексті. Наголошено на тому, що самі програми впливу можуть бути розрахованими на: 1) підвищення висхідної психофізіологічної активації, необхідної для різноманітних видів трудової діяльності; 2) обслуговування ритуалів соціальної комунікації й групоформування еліт; 3) використання чаю як інструменту смислової комунікації, пов'язаної з терапевтичною, інтелектуально-науковою, політичною та іншими сферами, де існує потреба в аскетизмі; 4) використання чаю як інструменту структування дозвілля без ефектів впливу алкалоїдів таніно-кофеїнової групи, що досягається завдяки тепловій обробці чайного листа (методом прожарювання/випалювання). У цьому випадку всі складові впливу, пов'язані із соціальними ритуалами, пошуками смислів, трудової мобілізації заміщуються гедоністичними складниками (смаковими й запаховими відчуттями); 5) використання для нарощування тонуусу тілесно-сексуальних і тілесно-моторних функцій; 6) використання чаю для лікувально-медичних практик, пов'язаних, зокрема, з використанням не чайного листа, а інших чаєподібних субстанцій (фруктового листа, лікарських рослин тощо).

Ключові слова: чай, чайна культура, школи чаювання, класична школа чаювання, романтична школа чаювання, натуралістична школа чаювання.

З огляду на важливість місця чаю в соціокультурному середовищі китайського та японського суспільства, в етнічній картині світу, у системі естетичних уявлень тощо, китайська культура чаювання є актуальним предметом дослідження. Для соціології важливим аспектом вивчення чайної культури Китаю та Японії є імпліцитна присутність культурних сенсів, соціального характеру, соціальних скриптів, які виявляються в ній у різних комбінаціях у кожній конкретній ситуації. А це означає, що на матеріалі сучасної чайної культури Китаю і Японії дослідник має можливість оцінити, які елементи традиційної культури, що відтворюються сьогодні, вважаються культуро- та соціодиференціюючими в Китаї і Японії. Китайська чайна церемонія, на відміну від японської, корейської, російської, стає маркером етнічної ідентичності, аналіз якої є актуальним завданням сучасної соціології культури, соціології споживання, етносоціології.

Вивчення китайської та японської чайних культур і шкіл чаювання (як похідних від означених культурних та соціальних систем) є актуальним сьогодні на фоні глобалізації чайної культури та споживання чаю як зумовленого соціокультурними чинниками процесу. У багатьох країнах світу, зокрема в Україні, відкриваються спеціалізовані заклади чаювання (чайні

будиночки, чайні ресторани). Справжнім трендом на китайських, японських та світових телеканалах стають документальні фільми про чай і культуру його культивування та споживання. Також створюються товариства любителів чаю, школи чайної церемонії, функціонують різні квазірелігійні організації, у ритуалах яких активно використовують чай. Усе це актуалізує як науково-теоретичний, так і соціотехнологічний інтерес до дослідження шкіл чаювання як складників культурної та соціальної систем Китаю і Японії.

Метою статті є вирізнення ключових моделей презентації чаю в китайській та японській культурах і побудова описової характеристики соціокультурних та культурно-психічних програм впливу чаю в елітарному й масовому середовищі його вживання.

Статтю присвячено проблемі соціокультурної зумовленості трьох засадничих шкіл чаювання в Китаї: класичної, романтичної та натуралістичної.

Проблему соціокультурної зумовленості чаю й чаювання в японській та китайській культурі розглядали різні автори, що обирали культурологічно-ціннісний і технологічно-чаєзнавчий підходи в дослідженні чаю.

У межах культурологічно-ціннісного підходу чай розглядають як частину культурної системи Китаю та Японії в контексті зв'язку чаювання з релігійними ритуалами, політикою й адмініструванням, соціальною етикою та системою виховання й соціалізації, мистецтвом у китайському та японському суспільствах. У цьому предметно-тематичному ракурсі школи чаювання розглядали Л. Васильєв, В. Малявін, К. Окакура, Х. Плутчов, Л.-К. Чуен [1–2; 8–9; 10–11; 14].

У межах технологічно-чаєзнавчого підходу ключова увага дослідників є сфокусованою навколо селекції чаю й винайдення чайного обладнання, чайних кімнат та інших технологічних засобів, які є пов'язаними із соціокультурною еволюцією Китаю і Японії. При цьому аналізують культуру чаювання та чайні традиції, церемонії чаю в різних суспільствах (включаючи китайське та японське), властивості й типи чаю, особливості його торгівлі та споживання. З позиції технологічно-чаєзнавчого підходу чай досліджували такі автори, як: Б. Виногородський, В. Виногородська, Л. Колесніченко, О. Субботін [3–6; 7; 13].

У певній частині суспільств чай використовують як психоактивну речовину, що стає своєрідним провідником у медитацію. Медитація – це змінений стан свідомості, який супроводжується умиротворенням/заспокоєнням, коли думки не дошкуляють людині настільки, щоб відволікати від споглядання порожнечі й приходити до певних осяянь (інсайтів). Ця порожнеча надає змогу розкрити таємне як усередині індивідуальної психіки, так і психіки соціальних спільнот і в культурній системі в цілому.

Невід'ємною частиною будь-якого суспільства є Тінь як набір заборонених культурних універсалій: тем, дискурсів, історичних подій і персонажів,

які не підлягають опрозоренню й мають бути прихованими від аутсайдерів. Тінь завжди відповідає модальному соціальному типу, фактично-соціальному характеру, який структурує особу в тому чи іншому суспільстві.

Оскільки соціальний характер відповідає масці, а сама маска пропонує образ, відповідний соціальним експектаціям, то для розкриття культурної та соціальної тіні необхідно використовувати засоби заглушення персони. Такого ефекту заглушення багато в чому досягають завдяки медитації, а до останньої, у свою чергу, веде спрямоване споживання чаю.

Зокрема, досягненню змінених станів свідомості сприяють чайні церемонії, які самі по собі мають налаштувати психіку на неприродне для суспільства уповільнення. Ідеться, зокрема, про ефект спустошення, якого досягають завдяки використанню спеціальних приміщень, приглушеному освітленню тощо.

Суспільство за рахунок соціальних інститутів створює часовороти, які є призначеними для активності в межах соціального характеру. При цьому, безвідносно до цієї активності, соціальність не заохочує позасоціальне структурування часу, який є необхідним для розпізнавання культурної та соціальної тіні.

Саме цим можна пояснити існуючу в багатьох суспільствах заборону на усамітнення та боротьбу з відповідними течіями й організаціями, які пропонують усамітнення як один із способів часткового ескапізму щодо суспільства.

Так, у Китаї є поширеною практика переслідування з боку Комуністичної партії та її органів держбезпеки членів організації Фалуньгун. Несумісність релігійних доктрин конфуціанства й даосизму полягає, зокрема, у тому, що в Китаї відбувається складний процес протиборства цінностей, які є сформованими на ґрунті китайської культури, і тих, які є продуктом рецепції з культури Західної Європи та Америки.

Прихильники традиціоналізму цураються культурних моделей, власних модерну й постмодерну, і швидше тяжіють до традиційної китайської моделі міжособистісних відносин та моделі суспільства «великого казана», яка відповідає як соціалізму, так і традиціоналізму.

Прихильниками євро-американської системи цінностей є ті, хто пройшов західну школу управління й імідує себе на західний лад. До прихильників окциденталізму та модерну належать вищі менеджери, представники професій, пов'язаних з високими технологіями, «білі комірці», які працюють в офісах сучасних компаній і підприємств.

Вони часто в доволі емоційній формі відкидають китайські «традиційні забави» (від ціннісних установок, способів спілкування, способу життя до матеріальних предметів) і, навпаки, із схваленням приймають західні погляди, принципи спілкування, спосіб життя, аж до «речей», що мають іноземний вигляд і присмак.

Чай як напій є поширеним як у традиціоналістських, так і в модерних суспільствах, і може обслуговувати дві базові культурні моделі:

1) модель масової поведінки, яка є пов'язаною з працею та різними видами відчуженої активності. У таких видах активності для людини є необхідним гіпертонус, стану якого досягають завдяки вживанню чаю. У цьому випадку чай розглядають просто як джерело збуджувальних речовин (кофеїну та танінів), він може бути використаний в інших утилітарних контекстах, зокрема як засіб лікування або ж субститутний продукт харчування (у поєднанні з іншими продуктами), що надає змогу обслуговувати потреби фармації та системи харчування для нижчих верств;

2) модель елітарної поведінки, в якій чай використовують як засіб налаштування на змінні стани свідомості, релакси, осяяння, транквілізуючі ефекти, що є супутніми культурному структуруванню дозвілля та саморозвитку особистості. Така культурна модель означає вихід за межі однобічного збудження й можливість інтегрування особи (і соціальної групи, частиною якої вона є) з вищими регістрами культурної системи.

У зв'язку із цим один із дослідників чаю О. Какузо говорить про тиїзм як своєрідний елітарний світогляд, який переймають прихильники західної цивілізації. Автор зазначає, що «чай спочатку вживали як ліки, і лише із часом він перетворився на простий напій, який втамовує спрагу. У VIII ст. в Китаї чаювання стало однією з найприємніших розваг і предметом поезії» [10, с. 22–25; 11, с. 20–40].

У XV ст. в Японії чаювання звели в культ – тиїзм. Вважали, що шанування чаю привносить чистоту й гармонію в соціальні відносини, взаємне милосердя, чуйність і романтизм. Тиїзм, який є фундованим на вшануванні прекрасного, був виразом народних сподівань у повсякденному житті, сповненим корисливості та гідоти.

Філософія тиїзму проповідує не лише естетику відносин людини й природи. Це вчення про гігієну через турботу про чистоту, про економіку через демонстрацію переваг комфорту в простоті порівняно з розкішшю, про мораль через співвідношення швидкоплинності людського життя й вічності Всесвіту. Тиїзм – це форма східної демократії, що перетворює всіх своїх прихильників на аристократів смаку [10, с. 22–25; 11, с. 20–40].

Автор зауважує також, що довготривала ізоляція Японії від решти світу сприяла розвитку тиїзму. Усі артефакти японської культури (будинки, сім'я й звички, звичаї та кухня, фарфор, живопис і література) виявилися провідниками його впливу.

О. Какузо запаралелює школи мистецтва й школи приготування чаю в Японії, виділяючи три їх напрями та вирізняючи їх за трьома основними методами приготування: кип'ячений чай, порошоківий чай, який обдається окропом, і настояний чай [10, с. 22–25; 11, с. 20–40].

Кожен метод приготування напою превалював у суспільстві залежно від духу часу (сучасні любителі чаю належать до останньої школи). Так само, як і в Європі, у різні соціально-історичні періоди віддавали перевагу

тим чи іншим маркам вина, так і різні соціальні настрої в японському суспільстві визначали перевагу видів чаю і його приготування.

Зазначені вище технології приготування чаю відображали, на думку дослідника, різний емоційний настрій китайських імператорських династій Тан, Сун і Мін. Якщо запозичити термінологію з класифікації мистецтва, то можна визначити ці школи чаю як класичну, романтичну й натуралістичну.

Класична школа приготування чаю, за переконанням автора, відзначається своєрідним примітивізмом у способах готування напою, обробки чайного листа, використанням солі при заварюванні напою.

У IV–V ст. чай як напій популяризують, описуючи його в поетичних та епічних текстах як те, що нагадує «рідкісний нефрит». З урахуванням низького соціо-економічного рівня розвитку китайського суспільства на той період, вживання чаю в компанії імператора вважали нагородою для деяких сановників за їх видатні вчинки. Готування чаю вирізнялося примітивізмом: чайне листя варили на парі, піддавали подрібненню в спеціальній ступці, спресовували в брусок і готували в окропі з додаванням рису, імбирю, солі, цедри апельсина, спецій, молока і (іноді) цибулі [11, с. 32–49].

Сама технологія нині зберігається як частина ритуалів заварювання чаю в Монголії та Тибеті. Пізніше при вживанні чаю в ритуал було включено додавання шматочків лимону, що стало частиною чаєпиття в Російській імперії, радянській і пострадянській Україні.

У період династії Тан створено перші літературні твори, у яких здійснено канонізацію вживання чаю та впроваджено кулінарні еталони супровідного посуду й води. Фундатором класичної школи чаювання вважають китайського поета Лу Ю (VIII ст.), якого можна назвати одним із перших популяризаторів чаю [11, с. 22–29].

Канонізація вживання чаю відбувається на тлі міжсвітоглядного контакту буддизму, даосизму й конфуціанства, які містили діаметрально протилежні соціальні ідеали. На тлі такої релігійної та світоглядно-ідеологічної протилежності Лу Ю популяризував чай як напій синтезу соціальної дисципліни, духовних пошуків та медитації.

Текстом, який упроваджував еталони культивування та споживання чаю, стала праця Лу Ю «Ча цзин» («Чайний канон»). Автор розпочав свої розвідки близько 760 р., коли він мешкав у селищі Хучжоу, де досліджував вирощування й приготування чаю.

Логічним завершенням двадцятирічного дослідження став трактат «Ча цзин» (780 р.). У цій книзі автор оповідає про широке коло питань культивування, збирання й заварювання чаю. Ідеться про вирощування чаю як рослини, інструменти для збирання листя, селекцію й відбір зібраного листя. Самі описи виглядають, радше, не стільки як наукові, скільки поетично-метафоричні. Окрема присвята стосується чайної церемонії та реєстру її предметів, починаючи з мідної триниги й закінчуючи спеціально облаштованим бамбуковим кабінетом для зберігання засобів організації церемонії [11, с. 32–49].

Популяризація чаю стала поштовхом для розвитку китайської кераміки, зокрема порцеляни як матеріалу для елітного посуду. Лу Ю міркує про порцеляну, колір якої ідеально пасував би для виготовлення зеленого чаю. Автор доходить висновку, що порцеляна блакитного кольору гармонійно поєднується із зеленим пресованим чаєм, надаючи йому гармонійного нефритового відтінку. Водночас біла порцеляна, на думку автора, дисгармонує із зеленим чаєм, оскільки надає йому неприємного рожевого відтінку [10, с. 15–16].

Найцікавішим у розглянутому вище періоді є те, що примітивні технології заварювання чаю, його сакралізація як напою, детальне прописування чайних церемоній і всі сповнені поетичною чуттєвістю трактати Лу Ю були відображенням бідності й примітивізму самого способу життя владної еліти та широких верств населення.

У споживанні чаю, попри запоектизованість його образу, переважали утилітарні мотиви. Його використання часто було зумовленим антибіотичними властивостями та поганою якістю води в багатьох підземних джерелах Китаю. З розвитком технологій та появою спеціальних млинарок розпочинається перехід від використання пресованого до порошкового чаю. Для заварювання використовують не лише порцелянові, а й чавунні чайники.

У період правління династії Сун разом із появою запарюваного окропом чаю створено другу школу чаю – романтичну. Основою цієї школи стало вдосконалення технологій заварювання та споживання, в якій виникли елементи романтизації й смакового дегустування. Представники цієї школи міркують про романтику чайних смаків та експериментують уже не з одним різновидом, а із цілою множиною сортів чаю.

Удосконалюється технологія заварювання: чайне листя перемелюється в спеціальній млинарці до пудроподібного стану й обдається окропом за допомогою маленької волоті з розщепленого бамбука. Прогресом ритуалу стала також поява чайного сервізу й вирізнення ключових сортів чаю, залежно від частини листя, яку використовували при приготуванні чайної пудри. З технології готування чаю було виключено сіль.

Із споживанням чаю починає стійким чином поєднуватися образ інтелектуала, естета та гедоніста. Фактично, іміджування чаю для мистецької (художньої) богеми розпочалося саме в цей період. За підтримки імператорської влади проводили змагання селекціонерів, а самі імператори розглядали вирощування нових сортів чаю як своєрідну культурну інвестицію.

Так, зокрема, імператор Кіа Сан (1101–1124), художник і актор за покликанням, вирощував рідкісні сорти чаю й написав дисертацію про двадцять різновидів чаю, виділивши білий чай за його рідкісність і смакові властивості.

Ідеал чаювання змінився в напрямі прямої реалізації гедоністичної ритуаліки та переходу від соціальних ідеалів мрійників і поетів до вишуканих споживачів, смаки яких є спеціальним чином налаштованими на роз-

маїття сортів і смаків чаю та розкриття його психотрансформаційних властивостей.

Зміна парадигми філософствування супроводжувалася зміною соціальних смаків художньої й політичної еліти. У неоконфуціанстві світобудова стає прямим втіленням космічного закону. Чаювання саме по собі перетворюється на ритуал досягнення спекулятивних тонкощів філософствування, мистецтвом життя та самореалізації.

У середовищі китайської богеми відбувалася справжня сакралізація чаю, споживання якого наближало митців до досягнення незаплямованого споглядального стану та вершини людських чеснот. Чай перебував у центрі панегіриків і ставав частиною дзен-буддійських, конфуціанських та даоських священнодійств.

Коли суспільство, соціальні групи та окремі особи переживають періоди соціального лихоліття, то зростає потреба в конструюванні штучних образів, які мали б приховувати наслідки цього лихоліття. Ці образи являють собою дзеркальне я, що є предметом дослідження в символічному інтераціоналізмі.

Дзеркальне я потребує перформативної поведінки. Воно вимагає від людини віддатися сценічній дії в соціальному просторі завдяки конструюванню потужного образу Я. Це дзеркальне Я ми конструюємо з метою справляти необхідне враження на наше оточення. Воно, як і кожен образ Я, є персоніфікованим, тому створює ефект відчуження від потаємного, яке часто має неприємну (з погляду соціальності) форму.

Таким чином, користолюбність персони відповідає тому, що вона працює на основі не стільки істинності, скільки корисності. Ми є готовими розлучатися зі справжнім на користь того, що наша свідомість приймає за правильне.

Лихоліття нав'язує нам певні сценарії під впливом оточення, яке, як правило, не приймає нашу тінь, хоча не виключною буває й приймаюча позиція. У міру того, як частина нас самих заганяється в тінь, цей процес відбувається за рахунок посилення персони. Персона – це вираження того стану, коли немає часу на себе. Тому цей час на себе і є зупинка в часі, яка виражає споглядання нашого страждання. Споглядання – це і прийняття найбільш сильного рівня страждання без спроби втечі від самого себе (у тінь або в персону).

Цьому спогляданню заважає суспільство, яке постійно спонукає нас виходити зі стану цілісної свідомості в режим подвоєної свідомості. Чоловіки й жінки мають різні можливості в повноті споглядання внаслідок переважання в жінок стану роздвоєності фокусу уваги й переважання персони (відчуженого образу) над его (автентичним образом).

Східні релігії, зокрема йога, пропонують два варіанти подолання стану роздвоєної свідомості: шлях втечі й висхідний шлях. З незначної кількості людей, що стали на шлях висхідної йоги, лише одиниці можуть утриматися від гордині, в яку впадає кожен, хто йде шляхом просвітлення.

Шлях, який є доступним одиницям, є значущим для духовної еліти внаслідок слабкої доступності для масової людини, того самого стану харизми, тобто безкорисливого служіння в дусі любові й просвітленого творення добра без очікування винагороди та користі.

Але ще більшою проблемою стає подолання гордині, яка виявляється найбільшою перешкодою на шляху духовної еволюції. Дуже важливим в еволюційному векторі не переплутати (не змішувати) стан безкорисливого служіння з витонченою формою гордині, яка спонукає милуватися собою в піднесеному образі.

Чай у культурно-елітарній парадигмі його вживання розкриває потенціал споглядання, тобто безкорисливого служіння думки заради думки. Таким чином, максимальне посилення думки відповідає філософствуванню як тій формі навченого споглядання, що є загальним місцем для елітарної культури. Це є основою для суспільства, в якому незначний відсоток населення може присвятити себе духовним практикам.

Це створює передумови конструювання картини соціального світу, позбавленої утилітарної цінності. Творчість може бути змістом до цього руху.

Висновки. Чай як психоактивну речовину є сенс розглядати у двох базових моделях соціокультурної презентації, а саме: елітарній і масовій. При цьому реалізація цих моделей здійснювалася в межах трьох шкіл чаювання: класичної, романтичної й натуралістичної.

У межах першої моделі елітарного чаювання з чаю, поруч із його утилітарними фізіологічними можливостями, вилучаються також різноманітні соціокультурні ефекти, зокрема: 1) ті, що впливають із розуміння чаю як провідника в світ «думки заради думки»; 2) ефекти, пов'язані з творчістю як шляхом навчання в медитації, що надає нам змогу розкривати нашу тінь, вивільняючи нереалізовані потенціали; 3) як допоміжний інструмент, який у низці ритуалів і практик дозволяє посилити актуалізуючі потенції нашого еґо у вираженні тіні і її звільненні від «демонізму».

У межах другої моделі чай розглядають переважно в контексті його корисних психофізіологічних властивостей, які можуть бути пов'язаними з його використанням: 1) як лікувального засобу для санації організму та антибіотичного засобу очищення води від шкідливої інгредієнтури; 2) як інструменту здорового способу життя та частини валеологічних програм біополітики, які є прив'язаними до відповідних демографічних пріоритетів у сфері охорони здоров'я та регулювання тривалості життя; 3) як утилітарної складової харчової поведінки, яка виконує гедоністичну функцію як частина десертного столу.

Отже, чай у різних культурах розрахований на різноманітні програми й ефекти впливу на психіку, які залежать від технологій ферментації (методу та ступеня обробки чайного листа). При різноманітності підходів до класифікації різних сортів чаю найпоширенішою є за ступенем ферментації, тобто складного біохімічного процесу, що відбувається під впливом тем-

ператури, вологи, сонячного світла, механічного впливу кисню, ферментів, часу. Сукупність цих параметрів визначає особливості й швидкість процесу. Можна виділити повільний і прискорений способи ферментації.

Від технологій ферментації, таким чином, залежать ефекти впливу чаю, які є бажаними або небажаними в певному соціокультурному контексті. Самі програми впливу можуть бути розрахованими на: 1) підвищення висхідної психофізіологічної активації, необхідної для різноманітних видів трудової діяльності; 2) обслуговування ритуалів соціальної комунікації й групоформування еліт; 3) використання чаю як інструменту смислової комунікації, пов'язаної з терапевтичною, інтелектуально-науковою, політичною та іншими сферами, де існує потреба в аскетизмі; 4) використання чаю як інструменту структурування дозвілля без ефектів впливу алкалоїдів таніно-кофеїнової групи, чого досягають завдяки тепловій обробці чайного листа (методом прожарювання/випалювання). У цьому випадку всі складові впливу, пов'язані із соціальними ритуалами, пошуками смислів, трудової мобілізації, заміщуються гедоністичними складниками (смаковими й запаховими відчуттями). Невикористання чаю для досягнення ефектів впливу, описаних вище, є пов'язаним з роллю алкоголю в російській культурі як міцного як мобілізуючого інструменту. Водночас чай, що має величезні переваги над будь-яким алкогольним напоєм, саме завдяки його тонізуючому впливу не використовують як ейфоризуючий засіб. Вплив алкоголю (переважно міцного) пов'язаний з емоційним розвинчунням та ефектом розрядки, є деструктивним щодо організму; 5) використання для нарощування тонуусу тілесно-сексуальних і тілесно-моторних функцій; 6) використання для лікувально-медичних практик, пов'язаних, зокрема, з використанням не чайного листа, а інших чаєподібних субстанцій (фруктового листа, лікарських рослин тощо).

Список використаної літератури

1. Васильев Л. С. Культуры, религии, традиции в Китае. Москва: Наука, 1970. 480 с.
2. Васильев Л. С. Проблемы генезиса китайской цивилизации: формирование основ материальной культуры и этноса. Москва: Наука, 1976. 367 с.
3. Виноградская В. Б. Изменчивость в культуре чая и память традиции. *Человек и культура Востока. Исследования и переводы*. 2009. С. 140–152.
4. Виноградская В. Б. Страна чая или изысканность простоты. Москва: Ганга, 2008. 160 с.
5. Виноградский Б. Б. Путь чая. Москва: Гермитаж-Пресс, 2004. 111 с.
6. Виноградский Б. Б. Путь чая. Тонкости традиции. Москва: Старклайт, 2008. 109 с.
7. Колесниченко Л. В. Чай. Чайные традиции и церемонии в разных странах мира. Москва: АСТ, 2004. 92 с.
8. Лам Кам Чуэн. Путь чая. Секреты древней традиции / пер. с англ. К. Савельева. Москва: ФАИР, 2007. 144 с.
9. Малявин В. В. Сумерки Дао. Культура Китая на пороге Нового времени. Москва: Дизайн. Информация. Картография: Астрель: АСТ, 2003. 436 с.
10. Оакура К. Книга чая. Минск: Харвест, 2002. 96 с.
11. Оакура К. Его величество чай. Москва: РИПОЛ классик, 2009. 140 с.

12. Похлёбкин В. В. Чай: Его типы, свойства, употребление. 3-е изд., пер. и доп. Москва: Лёгкая и пищевая промышленность, 1981. 120 с.

13. Субботин А. П. Чай и чайная торговля в России и других государствах. Производство, потребление и распределение чая. Санкт-Петербург: Издание А. Г. Кузнецова, 1892. 691 с.

14. Plutschow H. An Anthropological Perspective on the Japanese Tea Ceremony. *Anthropoetics*. The Electronic Journal of Generative Anthropology. 1999. Vol. V. № 1. P. 1. URL: <http://www.anthropoetics.ucla.edu/ap0501/tea.htm> (date of request: 25.09.2019).

Стаття надійшла до редакції 08.10.2019.

Гром И. С. Школы чаепития в Китае и Японии: социокультурный аспект

Статья посвящена проблеме социокультурной обусловленности трех основных школ чаепития в Китае: классической, романтической и натуралистической. В результате проведенного исследования сделан вывод о том, что от технологий ферментации зависят эффекты воздействия чая, которые являются желанными либо нежелательными в определенном социокультурном контексте. Отмечено, что сами программы воздействия могут быть рассчитаны на: 1) повышение восходящей психофизиологической активации, необходимой для различных видов трудовой деятельности; 2) обслуживание ритуалов социальной коммуникации и группоформирования элит; 3) использование чая как инструмента смысловой коммуникации, связанной с терапевтической, интеллектуально-научной, политической и другими сферами, где существует потребность в аскетизме; 4) использование чая как инструмента структурирования досуга без эффектов воздействия алкалоидов танино-кофеиновой группы, что достигается за счет тепловой обработки чайных листьев (методом прокаливания / выжигания). В этом случае все составляющие влияния, связанные с социальными ритуалами, поисками смыслов, трудовой мобилизации, замещаются гедонистическими составляющими (вкусовыми и запаховыми ощущениями); 5) использование для наращивания тонуса телесно-сексуальных и телесно-моторных функций; 6) использование чая для лечебно-медицинских практик, связанных в том числе с использованием не чайного листа, а других чаеобразных субстанций (фруктовых листьев, лекарственных растений и др.).

Ключевые слова: чай, чайная культура, школы чаепития, классическая школа чаепития, романтическая школа чаепития, натуралистическая школа чаепития.

Hrom I. Tea Schools in China and Japan: the Sociocultural Aspect

The article is devoted to the problem of socio-cultural conditioning of the three main tea drinking schools in China: classical, romantic and naturalistic. As a result of the study, the author concluded that the effects of tea, which are desired or not desirable in a particular socio-cultural context, depend on the fermentation technologies. It is noted that the impact programs themselves can be designed for: 1) increase in upward psychophysiological activation necessary for various types of labor activity; 2) servicing the rituals of social communication and group formation of elites; 3) the use of tea as an instrument of semantic communication related to the therapeutic, intellectual, scientific, political and other areas where there is a need for asceticism; four); 4) the use of tea as a tool for structuring leisure without the effects of alkaloids of the tannin-caffeine group, which is achieved due to the heat treatment of tea leaves (by calcination / burning method). In this case, all the components of influence associated with social rituals, the search for meanings, labor mobilization are replaced by hedonistic components (taste and smell) 5) use to increase the tone of bodily-sexual and bodily-motor functions; 6) the use of tea for medical and medical practices, including those related to using not tea leaf, but other tea-like substances (fruit leaves, medicinal plants, etc.).

Key words: tea, tea culture, tea drinking schools, classical tea drinking school, romantic tea drinking school, naturalistic tea drinking school.

УДК 316.245

С. Л. КАТАЄВ, В. М. СЕВЕРИНЮК

СОЦІОЛОГІЧНІ ІНТЕНЦІЇ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ТІЛА

У статті розглянуто соціологічні аспекти, які розкрито в працях з феноменологічної психології та філософії. Зокрема, зосереджено увагу на проблематиці тіла, жестів, рухливості людини. Проаналізовано праці М. Гайдеггера, М. Мерло-Понті, Д. Левіна. Стверджується, що жести й рухи людини не довільні, а певною мірою зумовлені культурою, соціалізацією, прийнятими в суспільстві стандартами та нормами, тобто тими факторами, які входять до дискурсу соціології.

Ключові слова: феноменологічна психологія, соціологія тіла, жести, рухливість людини.

Людина – це складна істота, яка системно поєднує в собі фізіологічну, психологічну, соціальну складові. Ці елементи не лише значущі кожен у своїй галузі, а й тісно взаємопов'язані. Зв'язок психологічного й соціального в людині добре вивчений і становить предмет окремої наукової дисципліни – соціальної психології. Також активно вивчають взаємозв'язок фізіології та психології людини. Але соціальні аспекти фізіологічної сторони людини розглядають рідше. Тіло людини належить до природної, фізіологічної сторони людини. Екзотичною поки виглядає галузева соціологія тіла. Дуже небагато праць із соціології харчування, що теж можна зарахувати до проблеми зв'язку фізіологічного й соціального начал у людині. Зв'язок різних компонентів людського тіла вивчають з різних методологічних позицій. Однією з методологій, у межах і термінах якої розглядають зв'язок природного, психічного й соціального в людині, є феноменологія. Феноменологічна методологія передбачає тісний зв'язок філософії, психології та соціології й не ставить різкі кордони між цими науками. Отже, можна виявити у феноменологічній психології соціологічні аспекти. Вивчення певної проблеми без урахування жорстких меж між науками надає змогу комплексно, системно виявити закономірності та сутність явищ, що досліджуються.

Метою статті є виявлення соціологічних аспектів у дослідженнях з феноменологічної психології тіла.

Проблематику тіла висвітлено в працях класиків феноменологічного напрямку у філософії, психології, соціології. Перш за все, М. Гайдеггера, Е. Гуссерля, М. Левіна, М. Мерло-Понті та ін. Так, Е. Гуссерль розглядає живе тіло як область інтерсуб'єктивного розуміння. Дослідник творчості Е. Гуссерля А. Чікін зазначає: «Гуссерль говорить про подвійність живого тіла з погляду інтерсуб'єктивності та ставить його в основу двох установок: живе тіло може бути натуралізоване для об'єктивної точності й одухо-

творене для доцільної комунікації. Завдяки такому погляду на живе тіло, пояснюється свобода, яку ми бачимо в єдностях, що осмислено співвідносяться, таких як людина й суспільство» [1, с. 14]. Такими соціологічними інтенціями просякнуті твори феноменологів.

М. Мерло-Понті є беззаперечним засновником «тілесної проблематики» у феноменології. Він вважає, що має існувати розуміння «до» розуміння, і найбільш чітко цей рівень виявляється в інтерсуб'єктивних сферах поведінки: мові й статевих відносинах, трансцендентальній практиці, що дає суб'єкту доступ до особистісного та одночасно інтерсуб'єктивного змісту.

М. Гайдеггер багато уваги приділяє проблематиці тіла в своїх студіях з феноменології йі також використовує систематично поняття інтерсуб'єктивності, тобто тези соціального характеру.

Існує певна сукупність думок щодо соціальності тіла в соціології. Огляд цих думок подано у відповідних енциклопедичних словниках із соціології [2].

П. Бурдьє вказує на втілення відносин влади в тілі людини. Він стверджує, наприклад, що «протистояння між чоловіками й жінками реалізується не тільки в будь-яких соціальних діях, а й у жестах і тілесних рухах. Підпорядкування пригноблених – це не поступка грубій силі, а результат особливого способу соціалізації тіла й соматизації відносин домінування» [2].

М. Мосс слушно зауважує, що «в процесі свого розвитку індивід опановує певний набір навичок (практик), які дозволяють йому ефективно поводитися з тілом. Таким чином, будь-яка тілесна активність розглядається в рамках цього підходу як соціально сконструйована й культурно специфічна» [2].

Контроль над тілом є важливим аспектом концепцій М. Фуко, який «зазначає, що цей контроль простягається досить широко – від управління поведінкою людей в екстремальних ситуаціях (наприклад, під час епідемій) до підпорядкування пози й ходи школярів певним стандартам» [2]. М. Фуко підкреслює схожість влади лікарів над тілом і влади священників над душами. Найважливішим і часто обговорюваним питанням у соціології тіла є контроль над сексуальністю й репродуктивними функціями.

Деякі вчені вважають: «Проблема тілесності пронизує все людське знання, що є відмінною рисою сучасності» [1, с. 2]. Ця проблема розглядається в рамках філософії (дослідження з онтології й теорії пізнання), соціології, соціології медицини, робототехніці, нейрології тощо.

У західній цивілізації протягом тривалого періоду переважало натуралістичне ставлення до тіла як природної складової людської істоти. Більше того, проблема тілесності активно витіснялася з поля зору вчених, які аналізують проблеми соціального життя. Тіло в соціальних науках потрапило в центр уваги лише в ХХ ст. У 1995 р. у Великобританії створено науковий журнал «Тіло і суспільство» (Body and Society). Розвиток соціології тіла останніми роками спричинив появу відповідного курсу в навчальних

зкладах. Так, І. Ковальова викладає курс «Соціологія тіла» в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна [3].

Сформувалось тематичне та проблемне поле соціології тіла. У підручнику «Соціологія» в розділі «Людське тіло і суспільство» Е. Гідденс зазначає, що соціологія тіла «досліджує особливості того, як наші тіла схильні до впливу суспільства. Як і всі людські істоти, ми тілесні – ми всі маємо тіло. Але наше тіло не є щось, чим ми просто володіємо, що існує поза суспільством. На наші тіла глибоко впливає як соціальний досвід, так і норми й цінності тих груп населення, до яких ми належимо. Лише недавно соціологи почали помічати глибинну природу взаємозв'язків суспільного життя та тіла. Таким чином, це поле досліджень є абсолютно новим і одним з найбільш захопливих» [4].

Більш чітке визначення проблематики соціології тіла подано в словниках: «Соціологія тіла – напрям соціологічної науки, що вивчає тіло людини в контексті соціальної взаємодії, історії та культури, зокрема:

- роль тіла в процесах соціальної взаємодії (і як експресивної форми, і як об'єкта маніпуляцій, пов'язаних з утвердженням влади й авторитету);
- символічне значення тіла в культурі (яке виявляється, зокрема, у магічних і релігійних церемоніях);
- роль соціальних процесів у конструюванні тіла і втіленні в ньому системи соціальних відносин» [2].

Зокрема, Е. Гофман підкреслює, що «за допомогою тілесної активності людина виявляє свою належність до певного соціального класу, індивідуальний стиль життя з властивими йому цінностями, і, що не менш важливо, вступає у взаємодію з різними аспектами соціального оточення і змінює їх» [2].

Соціальні аспекти тілесних проявів людини не завжди вивчають прямо в рамках соціології. Іноді соціальний контекст можна виокремити в працях, які не є безпосередньо соціологічними. Зокрема, у творі сучасного англійського філософа й психолога Девіда Майкла Левіна «Спогади тіла про буття» [5]. Сам учений зараховує свою працю до феноменологічної психології та спирається на методологічні положення М. Гайдеггера і М. Мерло-Понті.

Феноменологічний аналіз жестів і рухів людини, чому присвячено дослідження Д. Левіна, в основному розкриває філософський та психологічний сенс тілесної рухливості. Але, заглиблюючись у феноменологічну сутність тілесних проявів людини, Д. Левін неодноразово торкається й соціальних аспектів рухливості, жестів, рухів.

Щодо значення рухливості для буття автор констатує: «Наша рухливість має місце в полі безлічі вимірів. Наша екзистенція, як істот обдарованих здатністю, звану нами рухливістю, є залежною від цього поля... Поле нашої рухливості є виставлення поля Буття, воно є те, як Буття виявляється, як Буття присутнє в нашій рухливості» [5, с. 25].

Розглядаючи різні аспекти феноменологічної психології тіла, Д. Левін звертає увагу й на соціальні аспекти: «Ми в жодному разі не бу-

демо ігнорувати інтерперсональний вимір рухливості: нашу рухливість в-і-як-наше буття-з-іншими. Інтерпретація рухливості в діалогах нашого інтерперсонального світу визначає завдання, яке залишається нагальним завданням нашої подальшої роботи» [5, с. 6]. Зрозуміло, що психологічний термін «інтерперсональне» є аналогом соціального. Тому всюди, де автор розглядає «інтерперсональний вимір нашої рухливості», фактично йдеться про соціальні аспекти. «На думку Гайдеггера, буття-з-іншими (інтерперсональне) характеризує сутнісний вимір нашої відкритості буття (нашого Dasein). Це наводить на думку про те, що справжній досвід вимагає розвитку здатності до «дбайливості», здійснення Турботи, структуру якої виявляє аналіз М. Гайдеггера [5, с. 8].

Термін «буття-з-іншими», який вживає М. Гайдеггер, має чітко виражену соціальну конотацію. Цим терміном автор позначає один із проявів сутності людини і її Буття, а саме її соціальність. Глибоким свідченням соціальності, на думку М. Гайдеггера, є здатність до дбайливості.

Турбота може виявлятися й у жестах. Так, мати поправляє ковдру дитини або гладить по голові. Є безліч жестів, що виражають турботу. Тому звернення уваги М. Гайдеггера на турботу як прояв соціальної сутності людини можна також трактувати в соціологічному контексті.

Буття, дбайливість і жести об'єднує в своїй праці М. Левін. «Відкритість початкової структури – Турботи (нашого інтерперсонального Буття-з-іншими), яка здійснюється в розвитку нашої здатності до дбайливості, є фундаментальний вимір цієї більш загальної відкритості до-бути. Відкриваючи себе іншим, особливо тим іншим, які потребують нас, ми відкриваємося Буттю, розвиваючи одне, ми розвиваємо інше. Співчуття, або дбайливість, по суті, включають у себе усвідомлення універсальності й цілісності: ми не самотні, і ми не є цілим без турботи про інших. Отже, тією мірою, якою ми серйозно відчуваємо глибоке співчуття й можемо відчувати жалість, завдяки міцній мотивації рухатися крізь світ заради інших, ми фактично також розкриваємо нашу більш фундаментальну здатність рухатися в поле-рухливості Буття, рухомого не енергією нашої власної волі, але скоріше, по милості енергії Буття як такого» [5, с. 48].

Відзначаючи, що «ми є істотами, для яких наше власне буття завжди під питанням», філософ розглядає рухливість і турботу як аспекти Буття: «Глибока істина предмета полягає в тому, що переплетення напруг є вже рудиментарна форма інтерперсональної дбайливості. Навколишнє поле нашої рухливості є, отже, завжди і вже трансперсональний діапазон співчуття, якщо ми готові прийняти наше народження з його розташуванням і готові рухатися так, як його домагання будуть рухати нас» [5, с. 9]. І далі на ту саму тему: «Рухатися зі співчуттям значить рухатися у відповідь на поклик – страждання й нужду – інших істот, що відчувають, але коли глибоке співчуття є мотивацією, рухатися та бути рухомим є одне й те саме» [5, с. 10].

Крім того, М. Левін звертає увагу на те, що жести та рухи людини не довільні, а певною мірою зумовлені культурою, соціалізацією, прийнятими в

суспільстві стандартами й нормами, тобто тими факторами, які входять у дискурс соціології. Цю думку він розвиває у фрагменті, присвяченому дитячому тілу: «Дитяче тіло рухливості стає, звичайно, більш соціалізованим, більш «людським». Тіло дитини набуває форми, відповідно до образу його культури, добре темперованого тіла всякого й кожного: початкові оркестровки рухливості, відкриті для нього, до-онтологічно, поступово підпадають під межі, що встановлюють життя-світ, уже впорядковані соціальними конвенціями, культурними стилями, етнічними ідентифікаціями, рольовими інтродукціями й особливо інтерперсональними зв'язками, що значущі для нас» [5, с. 68].

На соціальність тіла звертають увагу фахівці із соціології тіла.

Соціальні аспекти феноменологічної психології тіла можуть бути виявлені побічно. Так, у праці «Тіло як Вираз і Річ» М. Мерло-Понті стверджує, що «мова висуває новий сенс, якщо це справжня мова, зовсім як жест, який вперше наділяє предмет людським значенням, якщо це ініціює жест» [5, с. 10]. Але жест, який ініціює, – це завжди жест, призначений для комунікації з іншими людьми, наприклад, стискання руки. Деякі жести, що ініціюють спілкування, є реакцією на звернення до людини інших людей. Мова, як прояв соціальності людини, часто супроводжується жестами, що акцентують увагу на певні фрагменти змісту висловлення, надаючи йому потрібної інтонації. Поняття «тілесні» пов'язане з феноменологією М. Мерло-Понті, представленої, зокрема, в його «Феноменології сприйняття». Основне питання, що цікавило М. Мерло-Понті, стосувалося досвіду реальності. Він стверджував, що «дослідне осягнення світу можливо тільки через його сприйняття, а останнє передбачає володіння мовою. Людська тілесність лежить в основі процесів сприйняття й розуміння безпосередньої реальності» [6].

Для М. Мерло-Понті тіло не є об'єктом, іншим серед тих, які нас оточують. Воно є живе власне тіло, яке я знаю не розумом, але яке, навпаки, є умовою для моїх вищих функцій, мого «свідомого Я». Будучи такою умовою, саме тіло, за М. Мерло-Понті, є справжнім суб'єктом конститування. Власне тіло є в світі, як серце в організмі: воно постійно утворює з ним систему. «Згідно з Мерло-Понті, в перцептивне поле, що охоплюється тілом, включений і інший. Інтерсуб'єктивні відносини не є конфліктними, а життєвий світ – це наш спільний світ, тимчасовим розгортанням якого є історія» [6]. Як бачимо, соціальність пронизує основні постулати феноменологічної концепції тіла.

Висновки. Таким чином, феноменологічна психологія й філософія тіла, розкриваючи сутність проявів Буття в рухливості людини, у її жестах і рухах розглядає, зокрема, аспекти соціального характеру. Так, стверджується, що жести й рухи людини не довільні, а певною мірою зумовлені культурою, соціалізацією, прийнятими в суспільстві стандартами та нормами, тобто тими факторами, які входять у дискурс соціології. Увагу проблематиці тіла, жестів, рухливості людини приділено в працях М. Гайдеггера, М. Мерло-Понті, Д. Левіна. Феноменологічна методологія передбачає тісний зв'язок філософії, психології та соціології.

Список використаної літератури

1. Чикин А. А. Проблема телесности в феноменологии: Э. Гуссерль и М. Мерло-Понти: дис. ... канд. филос. наук. Москва, 2014. 28 с.
2. Фролова Ю. Г. Соціологія тела. Социология: энциклопедия / сост. А. А. Грицанов и др. Минск: Книжный Дом, 2003. С. 1070–1072.
3. Ковальова І. Д., Сорока Ю. Г. Програма та методичні матеріали з курсу «Соціологія тіла» для студентів магістратури соціологічного факультету. Харків: Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2003. 14 с.
4. Гіденс Е. Соціологія. Київ: Основи, 1999.
5. Левин Д. М. Воспоминание тела о бытии (феноменологическая психология и деконструкция нигилизма). Главы из книги / пер. с англ. С. Хрусталева. Москва, 1992.
6. Соколова Л. Ю. Феноменологическая концепция. Серия «Мыслители». История философии, культура и мировоззрение. 2000. Вып. 3. С. 164.

Стаття надійшла до редакції 08.10.2019.

Катаев С. Л., Северинюк В. М. Социологические интенции феноменологической психологии тела

В статье рассматриваются социологические аспекты, которые затрагиваются в работах по феноменологической психологии и философии. В частности акцентируется внимание на проблематике тела, жестов, подвижности человека. В этих аспектах анализируются работы М. Хайдеггера, М. Мерло-Понти, Д. Левина. Утверждается, что жесты и движения человека не произвольны, а в определенной мере обусловлены культурой, социализацией, принятыми в обществе стандартами и нормами, то есть теми факторами, которые входят в дискурс социологии.

Ключевые слова: феноменологическая психология, социология тела, жесты, подвижность человека.

Kataev S., Severyniuk V. Sociological Intentions of the Phenomenological Psychology of the Body

The article deals with the sociological aspects that affect the works on phenomenological psychology and philosophy. In particular, attention is paid to the problems of the body, gestures, mobility of the person. In these aspects the works of M. Heidegger, Merlot-Ponty, D. Levin are analyzed. It is argued that the gestures and movements of man are not arbitrary, but to a certain extent due to culture, socialization, accepted standards and norms in society, ie those factors that are included in the discourse of sociology.

It is claimed that man is a complex being that systematically combines physiological, psychological and social components. These elements are not only important to everyone in their industry, but also closely interconnected. One of the methodologies within which the connection between the natural, the mental and the social in man is phenomenology. Phenomenological methodology assumes a close connection between philosophy, psychology and sociology and does not draw sharp boundaries between these sciences.

The social aspects of the physical manifestations of man are not always studied directly within the framework of sociology. Sometimes, the social context can be distinguished in works that are not directly sociological. Such work includes the book Contemporary English philosopher and psychologist David Michael Levin's «Memories of the Body of Being.» The scientist himself refers his work to phenomenological psychology and relies on the methodological provisions of M. Heidegger and M. Merlot-Ponty.

Phenomenological analysis of gestures and movements of man, why Dmitry Levin's work is devoted, mainly reveals the philosophical and psychological meaning of physical mobility. But, delving into the phenomenological essence of the physical manifestations of man, DM Levin repeatedly touches on the social aspects of mobility, gestures, movements.

Key words: phenomenological psychology, sociology of the body, gestures, mobility of a person.

УДК 159.923.2:336.7

О. О. КОМАРОВА, Л. Є. БРАТЧЕНКО

ГРОШІ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ НА ЛЮДЕЙ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті автори розглядають гроші як специфічний товар, їх психологічні аспекти та вплив на формування особистості, поведінку окремих людей, суспільних груп та суспільства в цілому. Особливу увагу приділено соціально-психологічним ознакам грошей, які позначаються на багатьох сферах життєдіяльності суспільства. Проаналізовано фактори, що впливають на ставлення до грошей залежно від конкретних цілей їхнього використання, стимули отримання доходів з урахуванням певних соціальних стандартів, а також психологічні теорії грошей і їх вплив на формування різних типів особистості. Розглянуто типології особистості та типи економічної особистості людини, які відображають характерні особливості відносин і поведінки у фінансовій сфері.

Ключові слова: гроші, ставлення до грошей, грошові заощадження, споживання, доходи та витрачання, грошові установки, особистість, економічний тип особистості.

Гроші – це специфічний товар, спеціальна споживча вартість, яка робить його загальним еквівалентом товарів, перетворюючи на капітал. Первинно гроші є суто економічним явищем і виконують, передусім, такі економічні функції: міри вартості, обігу, платежу, нагромадження капіталів та світових грошей.

Проте, у процесі розвитку суспільства гроші дедалі більше набувають соціально-психологічних ознак, що неодмінно позначається на багатьох сферах життєдіяльності суспільства загалом та людини зокрема. Проникаючи в усі сфери життя суспільства, гроші вносять корективи та беззаперечно впливають на розвиток економіки, політики, культури, стимулюють економічний та соціальний прогрес тощо. Доведено, що гроші справляють неабиякий вплив на поведінку окремих людей, суспільних груп та суспільства в цілому. Одночасно гроші спроможні допомогти у формуванні соціально розвинутої особистості, яка розуміє свої потреби, пріоритети, інтереси, життєві цілі та мотивації, але при цьому неможливість задовольнити біологічні та фізіологічні потреби може призвести до деградації особистості. Тобто поряд з економічною складовою грошей чітко простежується їх соціально-психологічна природа. Але, попри актуальність і практичну значущість цієї тематики, психологічні аспекти грошей та їх вплив на формування особистості є недостатньо дослідженими.

Отже, висвітлення соціально-психологічних аспектів грошей та впливу на формування особистості є актуальним питанням сьогодення й становить *мету* цієї *статті*.

Спроби проаналізувати гроші в психологічному ракурсі можна знайти в класичних психологічних підходах: у психоаналізі З. Фрейда,

К. Феніхеля, С. Ференці, біхевіоризмі Е. Торндайка, Б. Скіннера, когнітивізм А. Тверскі, Д. Канемана, Р. Солсо, психології розвитку А. Строса, К. Дагцігера [1; 2; 4; 8; 9]. У західноєвропейській та американській економічній психології існує низка досліджень, які пов'язані зі ставленням людей до грошей (А. Ферн, Т. Танг), аналізом грошових типів особистості (Г. Голдберг, Р. Левіс), вивченням психічних розладів, пов'язаних із грошима (А. Фернем, С. Ференці) та ін. [1; 4; 5; 6; 7]. Так, Г. Зіммель вважав, що гроші існують не тільки для покращення ефективності функціонування економіки, а й для формування «економічної людини». Т. Парсонс стверджував, що гроші є не лише символічним вираженням власності, а й символічним посередником людських відносин [4; 7]. М. Аргайл та А. Фернам у праці «Секрети психології грошей та фінансової поведінки» (2005) аналізують взаємозв'язок грошей і стану психічного здоров'я людини. Учені підкреслюють емоційну основу грошової патології, зазначаючи, що гроші можуть символізувати дещо, що «може задовольнити психологічні потреби в безпеці, надійності, коханні й владі» [12].

Українські вчені аналізують гроші здебільшого в контексті економічної соціалізації особистості (Г. Авер'янова, І. Зубіашвілі, В. Москаленко), механізмів фінансової поведінки, психологічних особливостей розуміння власності (Н. Дембицька, В. М'яленко), ставлення людини до грошей та грошових установок і економічної поведінки (І. Зубішвілі) [1; 4; 5].

Гроші – необхідний атрибут функціонування економіки в сучасному світі. Економічна діяльність людей пов'язана з психологічним розвитком особистості. Цілком слушна думка В. Москаленко, яка стверджує, що гроші є фактором формування психіки людини в процесі виживання, існування та самореалізації [7]. До того ж, низка досліджень свідчить про наявність статевих і вікових відмінностей у ставленні до грошей. Так, жінки, люди старшого віку, а також представники нижчих соціальних верств більше стурбовані проблемою нестачі грошей, ніж усі інші. Вивчаючи особливості поведінки людей, які виявляються в ставленні до грошей, психологи зіставляють їх із цінностями, соціальними уявленнями, особистісними якостями людей. За допомогою модифікованої методики Р. Кеттела з'ясовано, що діти з високою самооцінкою надають меншого значення факторам престижу, грошам, а з низькою – ховаються за гроші, прагнуть з їхньою допомогою зміцнити своє становище хоча б у власних очах. Аналогічне явище спостерігається й у групах дорослих. Система поглядів на гроші може змінюватися з віком та зі ступенем набуття життєвого досвіду. Адже людина на своєму життєвому шляху поступово розуміє, що далеко не всі блага пов'язані з грошима та оплатою (наприклад, дружба, симпатія, любов, милосердя, доброта, самореалізація особистості), її інтерес до грошей відносно зменшується [9].

Ставлення до грошей залежить також від конкретних цілей їхнього використання. Так, Г. Катон на основі багаторічних досліджень виділив чотири основних цілі, заради яких заощаджують гроші: 1) нещасні випадки

(хвороби, безробіття); 2) старість і вихід на пенсію; 3) навчання дітей; 4) купівля житла (або інших товарів довготермінового використання). Він зазначив, що американці часто заощаджують гроші, щоб їх надалі використати або покращити якість власного життя, а також, щоб отримати додаткові доходи від банківських та інвестиційних вкладів. Українські дослідники зауважують, що на процес заощадження українців впливають такі особистісні риси, як ощадливість та самоконтроль [6]. Загалом заощадження для будь-якої нації – це важлива мета в житті. Навпаки, відсутність грошей призводить до негативних соціальних та психологічних наслідків. А. Фернам дослідив і виявив фактори, які впливають на процес заощадження, серед яких: вік, освіта та фінансове становище. До того ж існує лінійна залежність між заощадженнями та віком людини. Так, чим старша людина, тим більше її турбують власні заощадження. Люди, найбільш та найменш освічені, негативно ставляться до заощаджень, за винятком капіталовкладень [12]. Дослідники П. Лант і С. Лівінгстоун проаналізували серед 250 респондентів проблему ступеня схильності до заощадження з урахуванням економічних, демографічних та психологічних характеристик і з'ясували, що люди, які схильні заощаджувати, мають вищий рівень освіти і є оптимістичнішими щодо майбутніх власних доходів, на відміну від людей, які не заощаджують. Вони нечасто імпульсивно витрачають гроші та вважають, що контролюють власні доходи й витрати. Люди, схильні до заощаджень вважають, що причиною фінансових проблем є особиста недисциплінованість. Особи, які не схильні до заощадження, частіше втрачають контроль над власними фінансами та роблять імпульсивні покупки. Таким чином, саме від психологічних характеристик особистості, характеру й темпераменту залежить, яку частину своїх доходів та з якою частотою буде заощаджувати людина [10].

У дослідженнях українських економістів усе частіше постає питання щодо джерел отримання доходів та факторів, що стимулюють отримання грошей. Як зазначає В. Москаленко, найважливішим стимулом отримання доходів є економічний фактор у випадку нестачі фінансових ресурсів з урахуванням певних соціальних стандартів, що, у свою чергу, залежить від певного соціального статусу, який посідає людина в суспільстві. На думку науковця, витрати не завжди прямо пов'язані з прибутками, а залежать від стандартів у певному культурному середовищі [7]. Українському менталітету притаманне відносне усвідомлення свого рівня матеріального забезпечення та добробуту. Так, людина може прийняти необхідність економити гроші, відсутність грошей для задоволення навіть первинних потреб, проте не може усвідомити необхідності заробляти більше грошей та отримувати більший дохід. На рівні масової свідомості існує уявлення про утриманську позицію більшості українського населення, які визнають свою бідність. До того ж останніми роками серед українського населення поширене усвідомлення так званої суб'єктивної бідності. Адже економічна

криза, що почалася в Україні у 2014 р., призвела до того, що у 2014 р. за межею бідності перебувало 15% населення України, а у 2019 р. – 25%. Частина населення з доходом нижче від законодавчо встановленого прожиткового мінімуму у 2019 р. становила 1,3%. Про це свідчать дані вибіркового спостереження за умовами життя домогосподарств Державною службою статистики у 2019 р. [11]. Психологічна теорія грошей охоплює у своєму аналізі умовно три групи факторів. Перша група факторів пов'язана з розвитком символізму, оскільки різні культури по-різному сприймають грошові характеристики (розмір, колір, малюнок тощо) і формують свої особливі символічні значення та їх цінність, які мають зміст виключно в межах певної культури. Друга група стосується виключно самого символізму як явища. Вони виражають певне ставлення до різних характеристик: негативне, позитивне або нейтральне. Третя група факторів стосується використання грошей. Різні форми, типи грошей мають своє призначення: одні використовують для збереження, інші краще підходять для подарунків тощо. Ще одним важливим пунктом у цій концепції є заперечення економічним твердженням стосовно раціональності людини в економічній поведінці [6; 8]. Психологічна теорія грошей особливий акцент робить на символах, які відображають конкретні грошові характеристики, що виявляються в поведінці людини. Такими характеристиками є: форма вираження (кредитні картки, банкноти, чеки тощо), номінал (великі чи розмінні монети), зовнішній вигляд (чисті, потерті, нові чи старі), вага та матеріал, з якого вони виготовлені (папір, метал тощо), величина. Практика доводить, що по-різному використовують та заощаджують і різні грошові форми (готівка, векселі, облігації тощо), а також способи наявного й безготівкового розрахунку (чеки, електронні картки). Проте ці питання розглядають крізь призму культурних, соціальних та історичних умов існування людини. Адже всі умови певним чином впливають на економічні уявлення та поведінку людини. Психологи вважають, що будь-які суми грошей, представлені в тій або іншій формі, є об'єктом психологічного оцінювання, і воно впливає на функціонування цієї конкретної суми. У вітчизняній економічній психології останнім часом актуальним є питання споживання. Зокрема, Ж. Бодріяр вважає основною ознакою людського життя у ХХ ст. «фантастичну очевидність споживання й достатку», засновану на безмежному примноженні багатств, послуг, матеріальних благ, яке являє собою різновид «глибокої мутації в екології людського роду». Власне кажучи, люди в суспільстві достатку оточені не стільки іншими людьми, скільки об'єктами споживання, їхнє повсякденне спілкування полягає не в спілкуванні із собі подібними, а в отриманні найрізноманітніших споживчих благ. Нашу сучасність Ж. Бодріяр визначає як «час речей»: людина підпорядковується ритмові продукування й споживання, що доходить до утворення всеохопного навколишнього середовища. У споживацькому суспільстві в ціну товару вкладено не лише вартість виробництва, зберігання, транспортування

й роздрібну націнку. Продукція відомих брендів коштує в кілька разів дорожче, ніж аналогічні за якістю товари невідомих марок [3].

Разом з проблемою споживання в психології грошей співіснує проблема заборгованості. Так, Л. Метьюз вказує на низку можливих причин заборгованості, серед яких: економічні, соціальні та психологічні. Часто причиною боргів може стати бажання людини підвищити власну самооцінку методом купівлі великої кількості речей та витрачання великої суми грошей. Тоді ми можемо спостерігати так званий ефект Веблена, згідно з яким, споживач купує дорогі товари, тим самим демонструючи своє багатство й свої фінансові можливості. Дійсно, розвинена система кредитування робить споживання більш простим, але, купуючи товари, ми сплачуємо відсотки не тільки за наші кредити, а ще й за кредити продавців та виробників. Вони насправді вже закладені у вартість товару. А отже, ми отримуємо борги, навіть коли беремо доступні кожному споживчі кредити. Природно для багатьох людей те, що кредитні чужі гроші на картці легше витрачати, ніж готівкові власні. Так, С. Лі, П. Веблей та С. Велкер у дослідженнях проблеми заборгованості виокремили низку факторів, що впливають на поведінку, яка призводить до заборгованості [6]. Одним з таких факторів є позитивне соціальне ставлення до боргів. До речі, саме таке ставлення до боргів у значній частині українського населення. Адже низька платоспроможність населення призвела до того, що кредит вважають оптимальним засобом отримання коштів для купівлі товарів та послуг. Така модель поведінки породжує ідентичну модель поведінки в наступних поколіннях. І тоді ми можемо стверджувати як про бідність поколінь, так і про заборгованість поколінь. На процес породження заборгованості також впливає соціальне порівняння, тоді коли людина порівнює себе з невідповідною, за фінансовими можливостями, референтною групою. Варто зауважити, що, за інформацією прес-служби НБУ, обсяги кредитування населення в Україні у 2018 р. становили 31,4%. Загалом українці позичили в банківських установах понад 135 млрд грн. Ця цифра без урахування боргів перед кредитними спілками, кредитними установами-юридичними особами публічного права й ломбардами. Також у 2018 р. зросли залишки (з відсотками) за минулими кредитами в іноземній валюті (у доларовому еквіваленті) – на 6,7%. Таким чином, кожен українець (включаючи дітей та пенсіонерів) винен різним кредитним установам понад 14 тис. грн [11].

Дослідивши найбільш поширені психологічні значення грошей, а саме: безпека, влада, любов та свобода, – дослідники виокремили грошові типи особистості з певною економічною поведінкою й мисленням. Розглянемо декілька з них.

Дослідники Мерріл і Рейд розробили типологію грошового типу особистості, в основі якої лежить типологія особистості К. Юнга. Вона представлена чотирма типами, які виявляють певні психологічні особливості поведінки у фінансовій сфері:

1. «Чуттєві» (наївний тип) – особи чутливі, приємні, проте імпульсивні та недисципліновані. Вони вважають гроші нечистими та шкідливими для відносин, тому намагаються уникати їх.

2. «Особи, які думають» (аналітичний тип) – наполегливі, вимогливі, але нерішучі та ригідні. У фінансових питаннях схильні перестраховуватись і зволікати з прийняттям рішень та їхньою реалізацією; для них головне – це безпека.

3. «Особи, які сприймають» (імпульсивний тип) – реалістичні, незалежні, рішучі, однак можуть бути жорстокими та різкими. У фінансовій сфері рішучі й вимогливі, проте схильні переоцінювати власні можливості.

4. «Інтуїтивні» (експресивний тип) – честолюбні, ентузіасти, але імпульсивні та недисципліновані [5].

На думку Г. Голдберг та Р. Льюїс, людей, для яких гроші символізують безпеку, можна поділити на чотири типи:

1. «Скнари» – для них головним завданням є економія грошей; обмежуючи себе в грошових витратах, вони забезпечують собі почуття безпеки.

2. «Аскети» – бережливо ставляться до грошей, проте вони отримують задоволення від самовідрікання та показової бідності.

3. «Мисливці за знижками» – витрачають гроші на товари за заниженими цінами; головна мета – перехитрити і покупців, і людей, які купують товари за повними цінами.

4. «Фанатичні колекціонери» – витрачають кошти на колекціонування непотрібних речей, які рятують їх від самотності та гарантують їм почуття безпеки [6].

Люди, для яких гроші є символом влади, вважають, що за гроші можна купити прихильність людей та контроль над ними. Таких осіб можна поділити на три типи: «маніпулятори», «будівники імперій» та «хрещені батьки». Для «маніпуляторів» маніпулювання людьми надає змогу відчути себе менш безпорадними та фрустрованими. Вони не переживають, що обдурюють людей. «Будівники імперій», заперечуючи власну залежність від інших людей, намагаються зробити інших залежними від себе. «Хрещені батьки» використовують гроші для хабарів та контролю й так забезпечують собі отримання задоволення [6]. Гроші часто використовують для купівлі любові, відданості та самоповаги. Так, Г. Голдберг та Р. Льюїс виділили три типи людей, які вважають гроші символом любові. «Покупці любові» почувають себе обділеними любов'ю та намагаються уникнути цього почуття, демонструючи свою щедрість. «Продавці любові» обіцяють іншим любов, ласку та прив'язаність, яка імпонує їхньому самолюбству. «Викрадачі любові» прагнуть любові, проте відчувають, що не заслуговують на неї; схильні до поверхових стосунків. За словами Г. Голдберга та Р. Льюїса, існує два типи людей, які гроші розцінюють як засіб досягнення особистої автономії: «покупці свободи» та «борці за свободу». Перші вва-

жають гроші засобом звільнення від правил, обов'язків, які обмежують їхню самостійність. Другі ж відкидають гроші та інші матеріальні цінності, вважаючи їх засобами, які роблять людей рабами. Дружба для них – це головна нагорода в боротьбі проти грошей [6].

Зокрема, П. Форман досліджував грошові неврози, в основі яких лежать невирішені конфлікти, страхи та тривоги, що призводять до неадекватної поведінки особистості. Дослідник розробив таку класифікацію невротичних типів особистості: «скнара», «марнотрат», «магнат», «мисливець за знижками» та «азартний гравець». «Скнара» постійно накопичує гроші та дуже боїться їх втратити, при цьому використання грошей є малоефективним. «Марнотрат» схильний до імпульсивних покупок, залежності від психоемоційного стану. Витрати приносять йому короточасне задоволення, яке згодом перетворюється на почуття провини. Для «магната» найкращий засіб отримання влади, статусу і, як наслідок, щастя та задоволення власних амбіцій. «Мисливцю за знижками» приносять задоволення та гарний настрій вигідні покупки. Відчуття збудження й задоволення виникає при витрачанні коштів в «азартного гравця» [12].

Висновки. Гроші є важливим регулятором процесу економічної соціалізації людини. Соціальний статус людини та її можливості завжди пов'язані в людській свідомості з платоспроможністю. Гроші – це показник рівня доходів і якості життя. Саме гроші регулюють соціальні та міжособистісні відносини між людьми, зумовлюють вибір особистістю моделі економічної, політичної та моральної поведінки. Проте, розуміння змісту цього феномену неоднозначне. Проаналізувавши соціально-психологічні аспекти грошей, ставлення людей до грошей, грошові установки, питання джерел доходів і витрат та фактори, що впливають на «грошову» поведінку людей, можна дійти висновку, що гроші як економічне, так і соціально-психологічне явище можуть накопичувати негативні емоції й водночас бути вирішенням багатьох питань. Гроші й проблеми, пов'язані з ними, легко маскують конфлікти й проблеми психологічної природи. «Грошові» типи особистості виявляються в усіх сферах життєдіяльності людини. Особливо це помітно в міжособистісному спілкуванні, у сімейних стосунках, а також у взаєминах між людьми на роботі.

Тому динамічні зміни в економіці країни, нестабільність у сфері соціально-економічних відносин, специфічність людських відносин вимагають від суспільства об'єктивної необхідності вивчення та подальшого дослідження грошей крізь призму багатьох наук.

Список використаної літератури:

1. Гончаров В. В. Феномен денег в контексте социально-философского анализа проблемы методологии и возможные варианты решения. *Наука. Религия. Общество*. 2008. № 1. С. 35–41.
2. Горбачова Е. И. Отношение личности к деньгам: нравственные противоречия в оценках и ассоциациях. *Психологический журнал*. 2006. Т. 27. № 4. С. 26–37.

3. Реверчук С. К. Гроші та кредит: підручник / за ред. д-ра екон. наук, проф. С. К. Реверчука. Київ: Знання, 2011. 382 с.
4. Зиммель Г. Философия денег. Теория общества. Москва, 1999. 416 с.
5. Зубіашвілі І. Соціально-психологічна сутність грошей. *Соціальна психологія*. 2008. № 1 (27). URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=80> (дата звернення: 25.09.2019).
6. Зубіашвілі І. Теоретичні передумови становлення теорії психології грошей. *Проблеми сучасної психології: наук. зб.* 2009. Вип. 6. С. 246–254.
7. Москаленко В. В. Соціальна психологія: підручник. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 624 с.
8. Мясенко В. Соціально-психологічні механізми фінансової поведінки молоді: автореф. ... канд. психол. наук: 19.00.05. Київ: Ін-т соціальної та політичної психології АПН України, 2008. 20 с.
9. Нікітіна О. П. Психологія грошей: особистісно-віковий аспект: монографія. Харків, 2013. 233 с.
10. Позняков В. П. Психологические отношения и деловая активность субъектов экономической деятельности в условиях разных форм собственности. *Психологический журнал*. 2000. Т. 21. № 6. С. 38–50.
11. Фінансова грамотність українців. *Сайт Національного університету Державної податкової служби України*. URL: <http://asta.edu.ua/8-novini/554-finansova-gramotnist-ukrajintsiv> (дата звернення: 28.09.2019).
12. Фернам А., Аргайл М. Деньги. Психология денег и финансового поведения / пер. с англ. А. Можаяев, Л. Царук, Н. Миронов / под общей ред. А. Алексеева. Санкт-Петербург: ПРАЙМ – ЕВРОЗНАК, 2005. 352 с.

Стаття надійшла до редакції 03.02.2019.

Комарова А. А., Братченко Л. Е. Деньга как фактор социально-психологического влияния на людей в современном обществе

В статье авторы рассматривают деньги как специфический товар, их психологические аспекты и влияние на формирование личности, поведение отдельных людей, общественных групп и общества в целом. Особое внимание уделяется социально-психологическим признакам денег, которые сказываются на многих сферах жизнедеятельности общества. Анализируются факторы, которые влияют на отношение к деньгам в зависимости от конкретных целей их использования, а также стимулы получения доходов с учетом определенных социальных стандартов. Рассматриваются типологии личности и типы экономической личности человека, которые отражают характерные особенности отношений и поведения в финансовой сфере.

Ключевые слова: *деньги, отношение к деньгам, денежные сбережения, потребление, доходы и расходы, денежные установки, личность, экономический тип личности.*

Komarova O., Bratzenko L. Money as a Factor in the Social and Psychological State of People in Modern Society

In the article, the authors consider money as a specific commodity, their psychological aspects and influence on the formation of personality, behavior of individuals, social groups and society as a whole. Particular attention is paid to the authors of the socio-psychological characteristics of money, which affect many spheres of society. The factors on which the attitude to money depends on the specific purposes of their use are analyzed, as well as the incentives for income taking into account certain social standards, as well as the psychological theories of money and their influence on the formation of different types of personality. Attention is paid to the typology of personality and the types of economic

personality of a person, which show characteristic features of attitudes and behavior in the financial sphere.

Investigating the most common psychological values of money, namely security, power, love and freedom, the authors consider monetary types of personality with a certain economic behavior and thinking. The article states that the attitude to money also depends on the specific purposes of their use: 1) accidents (illness, unemployment); 2) old age and retirement; 3) teaching children; 4) purchase of housing (or other durable goods).

In addition, Americans often save money to further use or improve their quality of life, as well as to earn additional income from bank and investment deposits, and Ukrainian researchers say that the process of saving Ukrainians is influenced by such personal traits as thrift and self-control. A number of factors that influence debt behavior are highlighted. Yes, one such factor is a positive social attitude towards debt. By the way, this is the attitude towards debt in a large part of the Ukrainian population.

After all, the low solvency of the population led to the credit being considered as the optimal means of obtaining funds for the purchase of goods and services. This pattern of behavior generates an identical pattern of behavior in subsequent generations. Along with the problem of consumption, the psychology of money coexists with the problem of debt. The article presents a number of possible causes of debt, including economic, social and psychological. Often, the cause of debt can be a person's desire to increase their self-esteem by buying lots of things and spending a large sum of money.

Analyzing the socio-psychological aspects of money, people's attitude to money, monetary settings, issues of sources of income and expenses, and factors that influence the «monetary» behavior of people, the authors concluded that money, both economic and socio-psychological phenomenon can accumulate as negative emotions can be the solution to many issues. Money and the problems associated with them easily mask conflicts and problems of a psychological nature.

«Money» types of personality are manifested in all spheres of human activity. This is especially evident in interpersonal communication, family relationships, and relationships between people at work.

Key words: money, attitude to money, monetary savings, consumption, income and spending, monetary settings, personality, economic type of personality.

УДК 316.42(438)

А. С. ЛОБАНОВА, О. КУЗЬОР

ІНТЕЛІГЕНТНИЙ РОЗВИТОК І НАУКА: РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЦІННІСНО-ІНСТРУМЕНТАЛЬНОЇ ОСНОВИ, ПОЛЬСЬКОГО ДОСВІДУ ТА УКРАЇНСЬКИХ ПЕРСПЕКТИВ

У статті проаналізовано Стратегію інтелегентного розвитку європейських країн (2014–2020 рр.), Програма якої фінансується Євросоюзом і запроваджується у Польщі з 2014 р. Розкрито її головну мету, завдання. Визначено соціально-економічні умови, які сприяли її розробці, вимоги, що визначені для тих наукових і підприємницьких суб'єктів, що готові залучитися до її реалізації, а також окреслено цінності, на яких вибудовується Стратегія. Вона є наступницею доктрини сталого розвитку, а її завданнями й одночасно інструментами реалізації є розширення ділового діалогу між вченими та підприємцями, інтеграція науки й промисловості, розробка та запровадження науково-промислових проєктів і інноваційних технологій, інтелегентна спеціалізація регіонального розвитку. Описано польський досвід реалізації Стратегії й окреслено перспективи її імплементації до українських реалій.

Ключові слова: наука, промисловість, сталий розвиток, інтелегентний розвиток, європейські цінності, польський досвід, інтелегентна спеціалізація.

Поняття «інтелегентний (розумний) розвиток» в Україні практично не вживають ні в науковій літературі, ні в комерційних чи промислових колах. Між тим у Польщі й у європейських країнах воно є досить поширеним як у науковому, так і в публічному та медійному дискурсі. Оскільки інформаційний простір не має меж, а польсько-українські відносини набувають останнім часом інтенсивного розвитку, то, звісно, виникає нагальна потреба з'ясувати зміст, мету та польський досвід інтелегентного розвитку з перспективою його запровадження в Україні.

Актуальність статті зумовлена необхідністю проаналізувати зміст, цінності, мотиватори та інструменти інтелегентного розвитку, який суттєво впливає на наукову, промислову та освітню сфери життя суспільства й останніми роками став європейським трендом суспільного розвитку.

Польські вчені: економісти, соціологи, правознавці, фахівці з управління – вже декілька років поспіль детально аналізують проблемне поле та інструментальні можливості інтелегентного розвитку в польському суспільстві; проводяться урядові й наукові форуми, конференції; реалізуються наукові проєкти. Цю проблематику висвітлено в наукових працях А. Бецли (Agnieszka Becla), А. Грондзель (Anna Grądziel), І. Дженсьок (Joanna Trzęsiok), Д. Мужин (Dorota Murzyn), Д. Розмус (Dorota Rozmus), С. Чаї (Stanisław Czaja) та ін. Ці науковці виявили головні складові інтелегентного розвитку [10]; співвіднесення сталого та інтелегентного розвитку [9]; сутність понять інтелегентного й довготривалого розвитку в економічній

парадигмі [1]; стратегію інтелігентної спеціалізації через мотивацію господарчого розвитку регіонів [3].

Разом з тим у польській науці недостатньо дослідженою є проблематика впливу основних стратегічних цілей інтелігентного розвитку на сферу освіти.

Метою статті є з'ясування ціннісно-інструментальної основи інтелігентного розвитку в польських реаліях і виявлення її взаємозв'язку із сучасними цінностями освіти в європейському просторі, до якого долучилася й Україна. Для досягнення мети необхідно, насамперед, з'ясувати, що являє собою проєкт чи програма інтелігентного розвитку; які його основні цілі та завдання; які сфери суспільного життя він охоплює; які досягнення в межах його реалізації спостерігаються в Польщі, яким чином ці досягнення можна імплементувати в науково-економічне та інноваційне поле українського суспільства.

Програма Європейського Союзу «Інтелігентний розвиток» була запроваджена в Польщі в 2014 р., ставши наступницею попередньої програми «Інноваційна економіка», яка була зреалізована на кошти Євросоюзу у 2007–2014 рр. У новій перспективі Євросоюзу ця Програма мусить забезпечити фінансування спільних проєктів бізнесу і науки до 2020 р. Бюджет Програми «Інтелігентний розвиток» доволі великий і становить близько 8,6 млрд євро, що дорівнює 36 млрд злотих. На будівничо-розвиткові проєкти, які мають проводити науково-промислові підприємства й консорціуми, виділено близько 3,85 млрд євро, а на запровадження інновацій у фірмах – близько 2,2 млрд євро [4]. Звісно, що сума фінансування доволі велика. Це практично чверть Державного бюджету України на 2019 р., який становить 1.026.122.251,9 тис. грн, або приблизно 32 млрд євро [6]. Як зазначала віце-міністр інфраструктури Івона Вендель (Iwona Wendel), угода про виконання цього масштабного європейського проєкту була підписана між Міністерством інфраструктури та розвитку, Міністерством економіки і Національним центром досліджень і розробок (NCBiR) [4]. Ухвалення цієї Програми на державному рівні сприяло активізації наукових, освітніх і підприємницьких кіл до пошуку можливостей участі в ній і розробки інноваційних науково-промислових проєктів. Головним чинником, який зумовив широку залученість науковців і підприємців до участі в конкурсних проєктах, стали, безумовно, ті основоположні європейські цінності, на яких вибудовувалась ця Програма, цілі, які окреслював її зміст і складові компоненти, які стали пріоритетними в розробці інструментів її запровадження.

Європейські цінності є предметом дослідження багатьох вчених – представників суспільно-гуманітарних наук, оскільки саме вони є тією ідеальною моделлю чи зразком, на який орієнтується у своєму розвитку більшість країн світу, серед яких і Україна. До них, насамперед, належать, демократичні засади розвитку суспільства: повага до життя, здоров'я й пот-

реб людини; гарантія прав і свобод людини; рівність усіх громадян перед законом; справедливість; наявність умов для розвитку підприємницьких ініціатив і здібностей; відсутність дискримінації за будь-якою ознакою (статтю, расою, національністю, віком, віросповіданням, партійною належністю тощо). Як зазначають О. М. Сахань і Н. В. Шевчук, «ідеологічний базис європейських цінностей простежується із часів Великої французької революції. Цими цінностями були свобода, рівність та братерство. Проте основні цінності сучасного європейського світу були сформовані в часи Відродження та Реформації. Спільні цінності різних країн європейського простору сприяли їх інтеграції та просуванню цих цінностей за географічні межі Західної Європи. Для цього європейці створили організації, що покликані об'єднати європейські країни для забезпечення й втілення ідеалів і принципів, які є їх спільним надбанням, зокрема це Рада Європи (РЄ), Європейський Союз (ЄС) тощо» [12, с. 184].

У країнах Європейського Союзу ухвалена ціла низка правових і законодавчих актів, у яких прописано базові цінності й норми. До таких правових документів належать Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (1992 р.), Рамкова конвенція про захист національних меншин (1995 р.), Європейська соціальна хартія (1996 р.), Хартія основних прав Європейського Союзу (2000 р.) та ін.

У Хартії основних прав Європейського Союзу зазначено, що «народи Європи, створюючи згуртований та тісний союз, ухвалили рішення разом будувати мирне майбуття на основі спільних цінностей», а саме: гідності людини, свободі, рівності й солідарності, принципах демократії та правової держави» [13]. Цей правовий документ став основоположним у визначенні європейських цінностей, оскільки окреслив стратегічну мету Європейського Союзу – заснувати європейське громадянство, створюючи простір свободи, безпеки та правосуддя, зберігаючи й розвиваючи спільні цінності при повазі національної самобутності та культур і традицій народів Європи, враховуючи еволюцію суспільств, соціальний прогрес, розвиток науки й техніки.

Саме окреслені вище цінності і створили той базовий фундамент, на якому вибудовується стратегічна мета та пріоритети інтелектуального розвитку в Польщі. У Комунікаті Європейської комісії «Стратегія-2020» зазначено, що в умовах кризи, яка фактично руйнує результати багаторічного економічного та соціального прогресу й викриває структурні слабкі сторони європейської економіки, Європа повинна дбати про своє майбутнє, чітко визначаючи свою стратегію дій постійними змінами, що супроводжують розвиток країн. Стратегія «Європа 2020» включає три взаємопов'язані пріоритети: інтелектуальний розвиток – розвиток економіки, заснованої на знаннях та інноваціях; сталий розвиток, а саме підтримка економіки, яка є більш ресурсоефективною, більш екологічною та конкурентоспроможною;

розвиток, який забезпечується більшою суспільною залученістю, тобто підтримка економіки з високою зайнятістю, яка забезпечує соціальну та територіальну згуртованість [8]. Для реалізації визначених пріоритетів Комісія презентувала сім найважливіших проєктів, а саме: «Унія інновацій», «Молодь у дорозі», «Цифрова програма для Європи», «Європа, що ефективно використовує ресурси», «Індустріальна політика в епоху глобалізації», «Програма щодо нових умінь і робочих місць» та «Європейська програма ліквідації бідності» [8].

Звісно, що реалізація названих проєктів має чимало проблем, оскільки це пов'язано не тільки з фінансуванням, але з наявністю ефективних механізмів та інструментів для цього. І якщо стратегія сталого розвитку успішно реалізується в багатьох країнах Європи і світу, зокрема і в Польщі, і в Україні, то стратегія інтелегентного розвитку для України є недосяжною, оскільки її фінансування здійснюється виключно для країн – членів Євросоюзу. Програма інтелегентного розвитку зосереджена на проєктах, пов'язаних із побудовою економіки, заснованої на знаннях, конкурентоспроможному науковому секторі та ефективних інститутах ділового середовища, що дозволяють інтелектуально розвивати економіку країни. Її цілями є такі: а) підтримка суб'єктів господарювання в галузі інноваційної та дослідницької діяльності; б) підвищення якості наукових досліджень і розробок; в) підвищення ступеня адаптації підрозділів до умов ринкової економіки; г) посилення інтернаціоналізації наукових досліджень та розробок [7]. Проєкти, що фінансуються з Програми інтелектуального розвитку, можна поділити на дві групи. *Перша* – це ті, що сприяють, передусім, розвитку суб'єктів, які їх здійснюють. Це стосується, наприклад, підприємств, які за рахунок інвестицій, розробки та впровадження інноваційних продуктів чи послуг або співпраці з підрозділами досліджень і розробок здобувають нові ринки та вдосконалюють свою продукцію. *Друга* – проєкти, виконавці яких є лише підрядниками або посередниками в наданні конкретних рішень для вибраних груп одержувачів. Приклади включають проєкти, які реалізуються інститутами ділового середовища, що надають безкоштовні або частково фінансують консультаційні послуги, або суб'єктами, що впроваджують фінансові інструменти, надаючи підтримку у вигляді позик, гарантій або вкладення капіталу. Такі проєкти в Програмі інтелектуального розвитку спрямовані, насамперед, на мікро-, малі та середні підприємства та стартапи [11].

Польські вчені й підприємці активно залучилися до розробки проєктів, які фінансує Програма інтелегентного розвитку. Можна стверджувати, що основним механізмом та інструментальною основою реалізації Програми інтелегентного розвитку в Польщі стала розробка саме наукових проєктів, основною метою яких було запровадження інновацій у регіональний розвиток. Саме цей досвід польських учених є корисним і для промислових регіонів України. Особливо актуальною з-поміж багатьох є стратегія інтелегентної спеціалізації як стимулу економічного розвитку регіонів.

Як зауважує А. Грондзель (Anna Grądział), *концепція інтелігентної спеціалізації* – це новий підхід у політиці ЄС щодо регіонів, який уперше зустрічаємо в документі «Європа 2020» із зазначенням трьох пріоритетів: інтелігентного розвитку, сталого розвитку та розвитку, який зумовлює суспільну залученість. Національні/регіональні інноваційні стратегії щодо інтелігентної спеціалізації (стратегії RIS3) – це інтегровані програми економічної трансформації, які використовують сильні сторони регіону, його конкурентні переваги та потенціал розвитку [3]. На думку дослідниці, стратегія інтелігентної (розумної) спеціалізації зосереджена на обраних та індивідуальних регіональних пріоритетних сферах розвитку (технологічній, науковій та економічній) таким чином, щоб забезпечити конкурентну перевагу в цій галузі, і базується на припущенні, що не існує країни чи регіону, які є лідером у кожній галузі науки та інновацій. Натомість є гіпотеза про те, що існує індивідуальний потенціал певного регіону, який і необхідно використовувати для створення конкурентних переваг цього регіону в певній сфері господарювання [5].

Дійсно, якщо Криворізький залізорудний регіон спеціалізується на видобутку сировинних копалин і металургійній промисловості, то саме ці напрями господарювання потребують особливої уваги науковців та менеджерів-інноваторів для розробки науково-інноваційних проєктів для технологічного переозброєння процесів видобутку залізної руди й вироблення металу. На цьому наголошують професор Л. М. Варава та його колеги А. Р. Арутюнян і А. А. Варава: «...до стратегічних завдань забезпечення принципово нового технічного рівня розвитку підприємств гірничорудної промисловості, підвищення конкурентоспроможності сировинної продукції належать: стимулювання розробки й реалізації інвестиційних проєктів за пріоритетними напрямками модернізації технологічних процесів; упровадження високоефективного обладнання й технологій з метою підвищення ефективності використання виробничих потужностей та поліпшення якості товарної продукції; модернізація й удосконалення технічних засобів екологічного призначення, упровадження високоефективних екологічних заходів та проєктів з охорони навколишнього середовища, зниження енергоємності технологічних процесів гірничодобувного, збагачувального та огрудкувального (агломераційного) виробництв завдяки впровадженню заходів з енергозбереження» [2].

Вочевидь, виникає питання: чи може Україна долучитися до європейської Програми інтелігентного розвитку? Як стверджують експерти, може за умов наукової співпраці з європейськими, зокрема з польськими вченими й підприємцями. Саме тому дуже важливою на часі є зарубіжна співпраця українських і польських наукових кіл у науково-дослідній сфері, особливо щодо запровадження інтелігентної спеціалізації для розвитку регіонів. Для імплементації польського досвіду інтелігентного розвитку в українські реалії варто акцентувати на основних принципах стратегії інтелігентної спеціалізації, які, на думку А. Грондзель (Anna Grądział), є таки-

ми: 1) створення дослідницької та інноваційної сфери відповідного обсягу, що забезпечить можливість великій кількості організацій конкурувати між собою в європейському дослідницькому просторі (ERA12), який має інтегрований та транснаціональний характер і дозволяє вільний потік ресурсів; 2) відкритість та зосередження уваги на тих галузях науки й інновацій, які становлять соціально-економічні умови та ресурси регіону; 3) наявність так званих технологій загального призначення (general purpose technologies, GPTs)), які можуть виконувати функції додаткових, але не остаточних, умов для розвитку; 4) творчий процес, що базується на потенціалі розвитку регіону, а не на довільному рішенні державного управління [3]. І якщо Україна обрала своїм стратегічним шляхом інтеграцію до європейської інтеграції, то орієнтація на впровадження стратегії інтелектуальної спеціалізації має стати мотиватором регіонального розвитку й привести до збільшення регіонального різноманіття в Україні в галузі спеціалізації в різних галузях науки та економіки, оскільки саме на це орієнтується і Європейський Союз.

Висновки. Країни Європейського Союзу перебувають у постійному пошуку сприятливих умов для економічного й соціального розвитку з найменшим навантаженням на природні ресурси та довкілля. Цьому сприяє доктрина сталого розвитку, яка вже тривалий час (з 1980-х рр.) запроваджується в країнах світу, зокрема в ЄС. Однак, з огляду на сучасні темпи розвитку інформаційних технологій, вона потребувала нового більш ефективного підґрунтя, більш дієвих та відповідних сучасності мотиваторів і стимуляторів. Саме цим вимогам відповідає Стратегія інтелегентного розвитку, Програма якої фінансується Євросоюзом і запроваджується в Польщі з 2014 р. Термін її дії – до 2020 р.

Головною її метою є створення нових більш сприятливих умов для укорінення європейських цінностей, завдяки яким благополуччя та всебічний захист людини набувають більш реального й значущого вигляду. Завданнями та одночасно інструментами реалізації цієї Стратегії є розширення ділового діалогу між вченими й підприємцями, інтеграція науки та промисловості, розробка й запровадження науково-промислових проєктів та інноваційних технологій, інтелегентна спеціалізація регіонального розвитку. Все це, а також фінансування в значному розмірі, на думку ініціаторів та розробників Стратегії інтелегентного розвитку, стимулює наукові та підприємницькі кола до спільної науково-дослідної діяльності. Залучення Польщі до реалізації цієї стратегії сприяло накопиченню нею нового досвіду, який за сприятливих умов може бути імплементований і до українських реалій. Однак це потребує поглиблення наукових і економічних відносин, посилення міжнародних зв'язків і розширення спільних дослідницьких проєктів.

Список використаної літератури

1. Becla A., Czaja S. Inteligentny i trwały rozwój – pojęciowe i poznawcze wyzwania dla teorii ekonomii i praktyki gospodarczej. URL: http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.hdl_11320_5231 (data odwołania: 23.09.2019).

2. Варава Л. М., Арутюнян А. Р., Варава А. А. Концептуальні положення модернізаційної політики у гірничорудній підгалузі України. *Ефективна економіка*. 2014. № 1. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?o> (дата оновлення: 25.09.2019).
3. Grądział A. Strategia inteligentnej specjalizacji stymulatorem rozwoju gospodarczego regionów. URL: <https://wneiz.pl/sip/sip37-2014/SiP-37-t2-243> (дата одwołання: 22.09.2019).
4. Dwie instytucje będą odpowiadały za unijny program «Inteligentny Rozwój». URL: <http://naukawpolsce.pap.pl/aktualnosci/news%2C403114%2Cdwie-instytucje-beda-odpowiadaly-za-unijny> (дата одwołання: 28.09.2019).
5. Foray D., David P. A., Hall B. Smart Specialisation – The Concept. *Knowledge Economists Policy Brief*. 2009, №. 9. S. 1.
6. Закон України Про Державний бюджет України на 2019 рік. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2018. № 50. Ст. 400. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2629-19> (дата звернення 23.09.2019).
7. Inteligentny Rozwój. Serwis programu. URL: <https://www.poir.gov.pl> (дата одwołання: 24.09.2019).
8. EUROPA 2020 – Strategia na rzecz inteligentnego i równowazonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu data aktualizacji: 04.08.2011. URL: http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_PL_ACT_part1_v1.pdf (дата одwołання: 24.09.2019).
9. Murzyn D. Inteligentny zrównowazony i sprzyjający włączeniu społecznemu w Polsce po 2006 roku. URL: <https://multiszop.pl/kierunki-wplywu-funduszy-unii-europejskiej-na-rozwoj-inteligentny-zrownowazony-i-sprzyjajacy-wlaczaniu-spoecznemu-w-polsce-po-2006-roku-murzyn-dorota,p553038> (дата одwołання: 26.09.2019).
10. Rozmus D., Trzęsiok J. Główne składowe rozwoju inteligentnego. URL: https://katowice.stat.gov.pl/files/gfx/katowice/pl/defaultstronaopisowa/1371/1/1/1_3_drozmus_jtrzesiok_prezentacja_gus2017_201705123_handout.pdf (дата одwołання: 23.09.2019).
11. Program Inteligentny Rozwój. URL: <http://eu.ngo.pl/po-ir> (дата одwołання: 24.09.2019).
12. Сахань О. М., Шевчук Н. В. Європейські цінності як запорука процвітання суспільства: український вибір. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2018. № 2 (37). С. 177–194. URL: fil.nlu.edu.ua/article/download (дата звернення: 25.09.2019).
13. Хартія основних прав Європейського Союзу: Хартія. Міжнародний документ від 07.12.2000. № 994_524. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_524 (дата звернення: 28.09.2019).

Стаття надійшла до редакції 03.10.2019.

Лобанова А. С., Кузёр А. Интеллекнтное развитие и наука: репрезентация ценностно-инструментальной основы, польского опыта и украинских перспектив

В статье анализируется Стратегия интеллекнтного развития европейских стран (2014–2020 гг.), Программа которой финансируется Евросоюзом и реализуется в Польше с 2014 г. Раскрываются ее главная цель, задачи. Определяются социально-экономические условия, которые способствовали ее разработке; требования, определенные для тех научных и предпринимательских субъектов, которые были готовы приобщиться к ее реализации, а также обозначены ценности, на которых строится Стратегия. Она является преемницей доктрины устойчивого развития, а ее задачами и одновременно инструментами реализации является расширение делового диалога между учеными и предпринимателями, интеграция науки и промышленности, разработка и внедрение научно-промышленных проектов и инновационных технологий, интеллекнтная специализация регионального развития. Раскрывается польский опыт

реализации Стратегии и определяются перспективы ее имплементации в украинские реалии.

Ключевые слова: наука, промышленность, устойчивое развитие, интеллигентное развитие, европейские ценности, польский опыт, интеллигентная специализация.

Lobanova A., Kuzyor A. Intelligent Development and Science: Representation of Value-Instrumental Basis, Polish Experience and Ukrainian Perspectives

Countries of the European Union are on the lookout for favourable conditions for economic and social development with the least burden on natural resources and the environment. This is facilitated by the doctrine of sustainable development, which has been introduced for a long time (since the 80s of the last century) in the countries of the world, including the EU. However, given the current pace of the development of information technology, it needs new and more effective approach, as well as more effective and relevant motivators and stimulants. These same requirements are met by the Intelligent Development Strategy, the Program of which is financed by the European Union and has been introduced in Poland since 2014. It is valid up to 2020.

Its main goal is to create new and more favourable conditions for the establishment of European values through which the well-being and comprehensive protection of human beings become more realistic and meaningful. Goals and instruments for the implementation of this Strategy include expansion of business dialogue between scientists and entrepreneurs, integration of science and industry, development and implementation of scientific-industrial projects and innovative technology, intelligent specialization of regional development. According to the initiators and developers of the Intelligent Development Strategy, all the aforesaid together with funding in a significant amount shall stimulate scientific and entrepreneurial circles to joint research activities. Involvement of Poland in the implementation of this Strategy contributed to the accumulation of new experience, which, under favourable conditions, can be implemented to the Ukrainian realities, as well. However, this requires deepening scientific and economic relations, strengthening international ties and expanding joint research projects.

Key words: science, industry, sustainable development, intelligent development, European values, Polish experience, intelligent specialization.

УДК 316.77; 070

В. М. ОГАРЕНКО, А. Г. СТАДНИК

ЗАСОБИ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ ВІЙНІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД У ВИЗНАЧЕННІ АСПЕКТІВ ВПЛИВУ

У статті розглянуто проблему вивчення питання впливу засобів масової комунікації в період інформаційної війни. Проаналізовано моделі впливу засобів масової комунікації: порядок денний, який орієнтований на посилення значення проблеми, праймінг, який побудований на ефекті доступності, фреймінг, активатор поведінки, який діє через нав'язування повідомлень, які вже існують у свідомості людей.

Ключові слова: засоби масової комунікації, інформаційна війна, праймінг, фреймінг, порядок денний.

Актуальність дослідження пов'язана з тим, що ми живемо у світі, який перенасичений різноманітними комунікаціями. Інтернет створив новий інформаційний світ та побудував нові комунікації. Для значної частки населення Інтернет замінив реальне життя. І якщо раніше Інтернетом користувалася переважно молодь, то на сьогодні він охопив і доросле населення. Він несе в собі загрозу для владних структур, оскільки виступає неконтрольованим сегментом інформаційного простору, на відміну від традиційних засобів масових комунікацій (телебачення, преса, радіо тощо). Проте, і тут держава намагається контролювати ситуацію, наприклад, платити людям за «правильні» повідомлення в мережі, або закриває сайти (і це вже закріплено Законом України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» (законопроект № 2126а)), або держава вимагає в інтернет-провайдерів інформацію про користувачів. І якщо у випадку з телебаченням можна просто закрити деякі телеканали, то в Інтернеті все складніше: якщо закрити один сайт, виникне інший (і контролювати цей процес дуже складно).

Якщо раніше ми мали справу з теорією керованого хаосу (про яку писало багато науковців, зокрема: А. Дугін, С. Кургінян, Г. Малі, А. Неклеса, А. Фурсов та ін.), то сьогодні зіткнулися зі штучно створеним інформаційним руйнуванням. Варто звернути увагу на те, як, наприклад, трактують події інформаційної війни між Російською Федерацією та Україною, багато фактів замовчують, або говорять тільки про ті факти, які вигідні комунікатору, більше посилаються на емоційне забарвлення, ніж на факти тощо. У Російській Федерації головним пропагандистом став Д. Кисельов, він не подає інформацію, а пробуджує емоції в глядачів. Новий світ не хоче думати, населення повірить у новину, якщо вона їм сподобається, викличе певні емоції.

Теоретичні спроби дослідження впливу засобів масової комунікації в процесі інформаційної війни робили такі вітчизняні та українські науковці, як: Е. Афонін, Д. Богуш, М. Давидюк, І. Кононов, А. Манойло, Д. Павлов,

Н. Панарін, Г. Почепцов, В. Прокоф'єв, С. Расторгуєв, І. Рущенко, А. Соловійов, Д. Швець та ін. Однак, незважаючи на всю варіативність теоретичних напрямів дослідження ЗМК, з плином часу та появою нових методів впливу на громадську думку стан наукової розробки особливостей впливу ЗМК в процесі інформаційної війни свідчить про відсутність комплексного аналізу цього феномену.

Метою статті є з'ясування характеру та особливостей впливу засобів масової комунікації в процесі інформаційної війни.

У світі, в якому не існує більше браку інформації, а навпаки, є її надлишок, неможливо ігнорувати інформаційну війну. Адже саме через ЗМК комунікатор надає великі потоки інформації, яку споживає населення. За визначенням Г. Почепцова, інформаційна війна працює з фактами, унаслідок чого до нас потрапляють факти недостовірні або взагалі протилежні реальності [6, с. 6]. ЗМК інтерпретують інформацію та подають так, як вигідно комунікатору. Сучасні події інформаційної війни між Російською Федерацією та Україною показують, ще із часів Радянського Союзу в прагненні до панування в інформаційному просторі мало що змінилося на сьогодні. Сучасні комунікативні технології дають можливість ефективно впливати на формування громадської думки, використовуючи різноманітні технології.

Використання засобів масової комунікації в процесі інформаційної війни є м'яким варіантом війни, оскільки інформаційний вплив на громадську думку є ефективним тоді, коли непомітний. Дуже влучним, на нашу думку, є визначення інформаційної війни І. Храброва: «інформаційна війна – це і є постмодерністсько-троцькістська перманентна революція, головна практична теза якої – «ні миру, ні війни» з поправкою на конкретний історичний контекст, в якому принцип «ні миру, ні війни» провокує «війна всіх проти всіх» [6, с. 22]. Той м'який підхід, який використовують ЗМК на перших етапах, не відчутний, проте системний подібний вплив може привести від інформаційної війни до традиційної.

Розглядаючи термін «інформаційна війна», потрібно проаналізувати підходи науковців, які вивчають цю проблематику. Так, наприклад, Г. Почепцов розглядає інформаційну війну «як комунікативну технологію впливу на масову свідомість з короткочасними і довготривалими цілями» [5, с. 20]. Тобто він тлумачить її як незалежну стратегію інформаційного впливу на громадську думку, відокремлюючи від традиційної війни. За визначенням О. Марунченка, «інформаційна війна – це, перш за все, сукупність певних ідей, які руйнують національну свідомість цілого народу. Саме в цьому полягає її стратегія. В інформаційній війні, порівняно з військовою звичайною, набагато більше тактичних прийомів, способів і обману» [1, с. 10]. Водночас Д. Швець розуміє інформаційну війну «як комунікативну технологію впливу на інформацію та інформаційні системи супротивника з метою досягнення інформаційної переваги в інтересах національної стра-

тегії, при одночасному захисті власної інформації і своїх інформаційних систем» [4].

Дослідник В. Прокоф'єв розділяє поняття інформаційної війни на дві складові, а саме: інформаційно-психологічну, до якої зараховує вплив саме на свідомість населення; інформаційно-технічну війну, де він розглядає вплив саме на інформаційні системи держави. Інформаційна війна може набувати форми відкритих і прихованих, цілеспрямованих, спеціальним чином організованих інформаційних впливів соціальних, політичних та інших систем, спрямованих на здобуття інформаційної переваги над противником і завдання йому матеріального, ідеологічного або іншого збитку.

У ході аналізу цієї проблеми потрібно ще раз підкреслити, що він торкається дуже важливого аспекту проведення інформаційних війн, а саме комунікативного впливу, комунікативних технологій впливу на масову свідомість та громадську думку. Характеризуючи специфіку подібного комунікативного впливу, український науковець Г. Почепцов, який практично першим з українських учених розпочав дослідження цієї проблеми, зауважує: «Слово «комунікативний» підкреслює особливий статус аудиторії як об'єкта впливу, оскільки успішний вплив може опиратися тільки на інтереси, цінності, ідеали аудиторії, тобто йдеться про необхідність розмовляти із нею на одній мові у прямому та переносному сенсі цього слова. Цілями такого впливу на масову свідомість є внесення змін у когнітивну структуру із тим, щоб здобути відповідні зміни у структурі поведінки» [5, с. 20].

Засоби масової комунікації здатні формувати та транслювати певні події для населення з метою орієнтації громадської думки в необхідному руслі для комунікатора. Діяльність сучасних мас-медіа частіш за все орієнтована на пропозиції комунікатора, для популяризації певних новин, які, у свою чергу, здатні генерувати сприйняття реальності та формування певних моделей поведінки. Специфіка трансформації цінностей та поглядів населення в процесі ведення інформаційної війни зумовлена інформацією, трансльованою ЗМК.

Засоби масової комунікації визначають як сукупність прийомів або моделей, які використовує комунікатор у процесі інформаційного впливу на громадську думку з метою досягнення відповідних цілей. На нашу думку, розглядаючи вплив засобів масової комунікації, потрібно звернути увагу на такі її моделі, які виділяє Д. Павлов: порядок денний, праймінг, фреймінг [3].

Порядок денний орієнтований на посилення значення проблеми. Сутність цієї моделі полягає у відволіканні уваги населення від «незручних» для влади тем і запуску в інформаційний простір вигідних або зручних.

Як слушно зауважує Дж. Ван Джінекен, «порядок денний громадськості структурується порядком денним мас-медіа, а порядок денний мас-медіа – інституціоналізованими елітами. Битва за громадську думку полягає не стільки щодо того, що саме думає громадськість, а в тому, про що громадськість має думати. Хто б не мав на це вирішального значення – вже

наполовину переміг у цій битві» [3, с. 56]. Використання цієї моделі для формування громадської думки дає можливість не тільки справити пропагандистський вплив на населення, що дозволяє керувати його увагою та настановами, а й закликати громадян до конкретних дій (наприклад, вийти на майдан).

На переконання У. Ліпмана, «контроль за тим, яка інформація та які питання стають надбанням громадськості й відмінно формує громадську думку, здійснює група людей, яка контролює подачу новин для забезпечення своїх інтересів» [3, с. 57]. Подія (повідомлення) стає важливою для населення лише тоді, коли зачіпає інтереси суспільства, загрожує його моральним цінностям.

Праймінг (активація настанов) побудований на ефекті доступності (з погляду легкості відтворення в пам'яті).

За визначенням М. Ожевана, «праймінг – це комунікативна стратегія, розроблена психологами-біхевіористами, що має на меті зумисну активацію в цільовій аудиторії певних знань та навичок поведінки для маніпулятивного нав'язування цій аудиторії наперед визначених сценаріїв сприйняття та прийняття рішень. Технологічно це зводиться до застосування «праймів» – цільових стимулів, що мають викликати в певній аудиторії потрібну реакцію у відповідь на певне подразнення» [2, с. 31]. Тут доречно навести приклад про умовний рефлекс Павлова, коли на якийсь сигнал у собаки починається рефлекс. Саме праймінг використовують для інтерпретування «поганих» новин як «хороших». Зокрема, відбувається маніпулятивне керування цільовою аудиторією, її очікуваннями.

Як стверджують Д. Щофіл та Д. Тьюксбері, праймінг має місце, «коли зміст новин пропонує аудиторії використовувати певні проблеми як точки відліку для оцінювання діяльності лідерів та урядів. Роблячи деякі проблеми більш значущими у свідомості людей, мас-медіа можуть також формувати міркування, що люди беруть до уваги, коли висловлюють судження про політичних кандидатів чи проблеми» [3, с. 57]. Здійснення пропагандистського впливу на основі праймінгу в процесі інформаційної війни дає змогу фіксувати та активізувати настанови громадян, щоб оцінювати ту чи іншу подію в країні (світі).

Фреймінг (структурування) – це активатор поведінки, який діє через нав'язування повідомлень, які вже існують у свідомості людей. Фреймінг, як зауважує Д. Павлов, «є фундаментальним механізмом активізації свідомості, завдяки якому відправник повідомлення домагається від його одержувачів певного способу мислення та дій» [3, с. 58]. Зокрема, найбільшу ефективність ця модель має, якщо фрейми діють через слова, які є примітивними та зрозумілими для різних верств населення. Також зауважимо, що ефективність цієї моделі пропаганди зростає, коли населенню не доступні інші повідомлення щодо подій.

Висновки. Проте, крім проаналізованих нами механізмів впливу засобів масової комунікації (порядок денний, праймінг та фреймінг), які конструюють

інформаційне повідомлення та подають його у вигідному для комунікатора руслі, існують й інші засоби впливу на громадську думку, серед яких методи психологічного впливу, пропаганда, PR тощо. Сучасні ЗМК здатні штучно створювати інформаційну реальність, яка відповідає намірам комунікатора, з подальшою популяризацією її серед населення.

Ситуацію, яка існує сьогодні в сучасному інформаційному просторі України, ми можемо назвати інформаційним руйнуванням. Поза всіляким сумнівом, існує істотний вплив ЗМК на громадську думку в період інформаційної війни, як з боку традиційних мас-медіа (телебачення, преса, радіо тощо), так і з боку Інтернету. Опиратися подібному інформаційному впливу з боку ЗМК у період інформаційної війни населенню важко, а періодами навіть неможливо, що й спонукає нас для подальших досліджень цієї проблематики, зокрема протидії інформаційному впливу з боку ЗМК.

Список використаної літератури

1. Марунченко О. П. Інформаційна війна у сучасному політичному просторі: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2013. 18 с.
2. Ожеван М. А. Глобальна війна стратегічних наративів: виклики та ризики для України. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 4 (41). С. 30–40.
3. Павлов Д. М. Громадська думка як об'єкт політичної пропаганди. *Грані*. 2013. № 12. С. 54–60.
4. Панарин И. Н. Информационная война и геополитика. Информационная геополитика США. Москва: Поколение, 2006. URL: http://www.ereading.ws/chapter.php/123890/38/Panarin__Informacionnaya_voينا_i_geopolitika.html (дата обращения: 21.09.2019).
5. Почепцов Г. Г. Сучасні інформаційні війни. Київ: Києво-Могилянська академія, 2015. 497 с.
6. Почепцов Г. Г. Сенси і війни: України та Російська Федерація в інформаційній і смисловій війнах. Київ: Києво-Могилянська академія, 2016. 316 с.

Стаття надійшла до редакції 03.10.2019.

Огаренко В. Н., Стадник А. Г. Средства массовой коммуникации в информационной войне: социологический подход в определении аспектов влияния

В статье рассмотрена проблема изучения вопроса влияния средств массовой коммуникации в период информационной войны. Проанализированы модели влияния средств массовой коммуникации: повестка дня, которая ориентирована на усиление значения проблемы, прайминг, который построен на эффекте доступности, фрейминг, активатор поведения, который действует через навязывание сообщений, уже существующих в сознании людей.

Ключевые слова: *средства массовой коммуникации, информационная война, прайминг, фрейминг, повестка дня.*

Oharenko V., Stadnyk A. Media Communication in the Information War: a Sociological Approach to Identifying Aspects of Impact

The article deals with the problem of studying the influence of mass media during the information war. It has been determined that the use of mass media in the process of information warfare is a soft variant of war, since informational influence on public opinion is effective when invisible.

To analyze the approaches of scientists who study this problem. For example, G. Pocheptsov defines it as an independent strategy of informational influence on public

opinion, separating it from the traditional war. O. Marunchenko writes that the information war is, first of all, a set of certain ideas that destroy the national consciousness of the whole people. D. Shvets, defines information war «as a communicative technology of influencing information and information systems of the enemy in order to achieve information superiority in the interests of the national strategy, while protecting their own information and their information systems».

Models of influence of mass communication are analyzed:

– the agenda is structured on the agenda of the mass media, and the agenda is structured by institutionalized elites. The battle for public opinion is not so much about what the public has to think about, but what the public has to think about;

– priming is a communicative strategy developed by behavioral psychologists to intentionally activate specific knowledge and behaviors in the target audience to manipulate that audience with predetermined scenarios of perception and decision-making;

– framing, is a fundamental mechanism of activation of consciousness, through which the sender of the message asks its recipients a certain way of thinking and action.

Key words: *media, information warfare, priming, framing, agenda.*

УДК 316.324.8:004

Я. Б. РУГ

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ІННОВАЦІЙ НА ЕКОНОМІКУ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті обґрунтовано наукове положення про те, що економіка не може розвиватися без інновацій та інформаційних технологій, які стали базовим чинником економічного розвитку. Акцент зроблено на економіці знань як сучасному тренді модернізації економічних організацій; накопиченні людського капіталу як потенційному факторі швидкого розвитку економіки, оскільки освічені люди здатні швидше засвоювати нові методи, упроваджувати інновації й прирошувати нові знання, без яких неможливий інтелектуальний розвиток економіки в постіндустріальному суспільстві.

Ключові слова: економіка, інновації, людський капітал, організації, інформаційне суспільство.

Інновації – це фактор, який є мегаважливим для вирішення завдань майбутнього, оскільки будь-яка організація ХХІ ст. повинна бути інноваційною. Характерними рисами майбутньої організації, яка заснована на інноваційних проектах, є такі: фокусування науки на управлінні знаннями – визнання інтелектуального капіталу співробітників як найбільш важливого ресурсу; відкритість і здатність до змін, які одночасно можуть нести і загрози, і шанси; забезпеченість та задоволення потреб своїх клієнтів; умовитованість і конкурентоспроможність. Для реалізації названих рис кожній організації необхідні люди, які ефективно працюють, є професіоналами своєї справи.

Як пише П. Штомпка, «деякі соціологи визначають сучасне суспільство як суспільство організацій» [10, с. 126]. Дійсно, соціальний простір сучасних, промислово розвинених, урбанізованих ринкових товариств заповнений величезною кількістю організацій усіх видів. Унаслідок динамічного розвитку суспільства саме організації взяли на себе різні функції, які в примітивних або традиційних суспільствах виконувала община чи родова спільнота.

Тому актуальною є потреба в науковому аналізі впливу інновацій на економічні організації в інформаційному суспільстві й обґрунтування особливостей цього процесу. Саме цьому й присвячена ця стаття.

Як відомо, економіка є сферою суспільного життя, а предметом економічної соціології є господарювання як соціальний процес. У цій галузі відбувається багато важливих соціальних процесів, функціонують різні соціальні інститути, формуються основи й існують різні види діяльності, що впливають на всі площини суспільного життя. Визначальний вплив економіки на суспільство підтверджують різні соціологічні школи, аналіз яких заснований на досягнутому ними рівні економічного розвитку. Тобто йдеться про значення понять доіндустріального, індустріального та постін-

дустріального суспільств, а також про поділ на розвинені й слаборозвинені (недорозвинені) суспільства залежно від досягнутого рівня національного доходу.

Поширена думка, що величина національного доходу на душу населення в країні є показником, який узагальнює рівень розвитку головного впливу економічної сфери, тобто економіки, на соціальне життя [2, с. 9]. У більшості дій сучасних людей переважають мотиви й економічні стимули [6, с. 11–19].

Питання про вплив технічного прогресу на економічне зростання, розмір і структуру зайнятості або соціальні моделі були основними напрямками соціально-економічної думки протягом понад двохсот років. Феномен технічного прогресу є невід'ємною частиною теорії зростання й теорії структурних змін. Факт зв'язування процесів структурних змін з технічним прогресом був помічений і підкреслений Ф. Лістом. Зауважимо, що своїми міркуваннями він спрямував інших дослідників на шлях вивчення цього феномена цивілізації.

У наступні роки були спроби детально визначити й описати феномен технічного прогресу. Перш ніж критично аналізувати ці теорії, варто уявити феномен технічного прогресу, дезагрегувати й класифікувати його. Технічний прогрес загалом можна охарактеризувати як явище безлічі форм технічних і технологічних інновацій. А процес соціально-економічний суттєво залежить від змін суспільних і економічних структур. Зв'язки мають характер двобічний, оскільки, з одного боку, процеси розвитку впливають на упорядкування соціальних і господарчих (економічних) структур, а з іншого – характер цих структур впливає на напрям суспільного, зокрема економічного, розвитку, прикладом чого може бути розвиток країн Західної й Східної Європи.

Одним з основних джерел причин економічних проблем держав є структурна невідповідність, диспропорції в розвитку окремих елементів економічної структури. Однак погляд на те, що історія роздумів про структуру та її напрями змін є відносно свіжою, тобто досягнення періоду перших структурних криз минулого століття, аж ніяк не помилкова. Економічна класика Дж. Б. Сея, А. Сміта та Д. Рікардо – перших і найвидатніших економістів, визначила процвітання, економічний розвиток та становище окремих національних економік у виробництві й міжнародній торгівлі в їх структурній системі, що виявилось в поділі на сільськогосподарське виробництво, ремісництво, торгівлю та транспорт.

Фундаменти, сформовані в минулому суспільств їх культурою, є основою економічної системи, хоча вплив її на економічний розвиток неначебто видається мінімальним у високорозвинених суспільствах. «Культура – це фактор, який змушує людей бути готовими до ризиків власних досягнень, наполегливо працювати, економити гроші, вкладати кошти чи навпаки,.. люди підкоряються громадам, з якими вони живуть [...] Культура мо-

же бути пророзвитковою. Вона є найважливішим, хоча, безумовно, не єдиним чинником інновацій чи збереження традицій» [2, с. 65–66].

Цивілізації виникали, процвітали і, в більшості випадків, занепадали й гинули. Варто підкреслити, що вони занепадали тому, що в один момент їм чогось бракувало. Однак на їхньому місці, з того ж самого фундаменту, повставали нові цивілізації, що доводить думку про те, що причиною краху попередніх цивілізацій не було виснаження матеріальних ресурсів. Адже ці ресурси не відтворювали себе [7, с. 93].

Історичний та сучасний досвід підтверджують, що саме людина, а не природа, є носієм найважливіших ресурсів, і що людський інтелект є визначальним фактором економічного розвитку. Сучасне життя стає все складнішим, тому люди повинні бути більш освіченими. Світова ситуація потребує посилення зусиль у галузі освіти. Так, Е. Ф. Шумахер цитує лорда Чарльза Сноу у своїй книзі: «Ми повинні виховувати себе або померти. Твердження, що ми мусимо виховувати себе, інакше ми побачимо власне падіння протягом життя, є більш ніж правильним» [7, с. 94]. Однією з найважливіших сучасних проблем соціального розвитку та економіки є проблема людського капіталу. На практиці людський капітал цінують переважно у високорозвинених країнах. Водночас в інших країнах, включаючи Польщу, роль людського капіталу цінують, насамперед, у політичних деклараціях.

Як зазначає Т. В. Шульц, варто розглядати одночасно і людський капітал, і фізичний. Специфічною особливістю людського капіталу є те, що він утілюється в людях і є джерелом задоволення їх майбутніх потреб або майбутніх доходів, чи того й іншого одночасно. Тобто людський капітал – це ресурс, який, однак, може бути накопичений у вигляді різних видів активів, придбаних на ринку, оскільки є інвестованим у себе. Тож можна сказати, що людський капітал завжди супроводжує свого власника [5, с. 139].

Людський капітал потенційно є фактором швидкого розвитку економіки, оскільки освічені люди здатні швидше засвоювати нові методи, впроваджувати інновації і, звісно, бути більш продуктивними. Однак автоматичного зв'язку між рівнем освіти та темпами економічного розвитку не існує. Результати досліджень видатного американського економіста Р. Дж. Барро цитує Л. Бальцеревич у своїй книзі «Свобода та розвиток, вільна ринкова економіка». За його словами, це не повинно стати несподіванкою, оскільки те, як люди можуть отримати вигоду від своєї освіти, багато в чому залежить від внутрішньої економічної системи [1, с. 53–54]. Постійні глобалізаційні процеси у світі призводять до відокремлення «економіки, що поглинає знання». Вони зумовлюють розгляд знань як єдиного стратегічного ресурсу, який ніколи не виявляється в надлишку. Постійне поліпшення якості та впровадження інновацій у виробництво продукції – це мета, яка надасть змогу економікам країн досягти конкурентної переваги. Успішними будуть ті економіки, агенти яких будуть постійно вдоско-

налювати свої знання в застосуванні нових знань і використовувати їх для виробництва конкурентоспроможної продукції та послуг на ринку; інвестувати в наукові дослідження й розробки, а також у постійну освіту персоналу на вищому та середньому рівні менеджменту; забезпечувати адекватну мотивацію для талановитих людей, щоб досягти високого рівня професійної підготовки. Зрозуміло, що сектор знань, умінь, навичок, інновацій, передових технологій та інших компонентів, що виробляються людським капіталом, вимагає певної прихильності та стимулювання.

Зараз необхідно проводити інтенсивну діяльність для підвищення конкурентоспроможності підприємств на світових ринках. Це позначається на збільшенні витрат на наукові дослідження, а також на всю діяльність держави в довгостроковій перспективі. Це стосується також концептуалізації науково-технічної політики, її реалізації та оцінки, а отже, створення нових механізмів та правових норм, що сприяють розвитку фундаментальних досліджень.

Динаміка змін у світі означає, що організації повинні стати «інтелегентними» та підтримувати спрямованість на створення знань та управління ними. Збереження конкурентної переваги вимагає здатності швидко реагувати й бути активними до окремих людей та всієї організації, швидше, ніж конкуренція. Організації стають розумними, докладаючи активних зусиль для отримання знань про внутрішнє й зовнішнє середовище та відносини, що виникають між ними.

В економічно розвинених країнах знання є, перш за все, основним апаратом для досягнення найвищої сучасності та спеціальних якостей товарів, що виготовляються для збагачення спроможності поглинаючих передач телеінформаційних технологій. Інновації не залежать лише від індивідуальної діяльності компаній, університетів та науково-дослідних інститутів, а головним чином від їхньої співпраці. Уряд, наукові установи та промисловість повинні сформувати систему взаємозалежності. Необхідно створити відповідну інституційно-правову інфраструктуру. У цій ситуації розрив у технологіях може бути зменшений. Це призведе до підвищення конкурентоспроможності та прибутку, а також до швидшого розвитку науки.

Знання мають важливе значення не лише для галузей, заснованих на високих технологіях, а й для традиційних галузей економіки. Важливою стає зміна традиційних господарських операцій на виробництво більш високої вартості. Економіки, що базуються на знаннях, розвиваються в таких галузях, як мікроелектроніка, біотехніка та телекомунікації. Крім традиційних галузей економіки, існує галузь високих технологій, де знання є виробничим ресурсом, що домінує.

Дослідник Л. Бальцерович також визначав і зовнішні чинники, які часто впливають на повільні темпи розвитку держав. Діюча до недавнього часу, особливо в країнах з лівими урядами Західної Європи та Латинської

Америку, так звана теорія залежності пояснювала повільні темпи розвитку в багатьох країнах домінуванням гегемонічного капіталізму США. Ця теорія виявилася помилковою, оскільки країни, які сміливо впроваджували економічні реформи і, таким чином, змінили внутрішні умови ведення господарства, почали розвиватися набагато швидше, ніж інші.

Вирішальну роль відігравали внутрішні, а не зовнішні умови. Реальний ефект залежності виникає тоді, коли внаслідок зовнішнього панування неможливо змінити погану систему на кращу [1, с. 54–55].

Швидкий розвиток економіки значною мірою збігається з іншим важливим елементом, а саме рівними можливостями. Цей збіг зумовлений тим, що значна частина умов для швидкого розвитку збігається з умовами наближення до рівних можливостей.

Гарна універсальна система освіти надзвичайно важлива для рівних можливостей. Однак це також має важливе значення для розвитку економіки, інакше розвиток освіти в основному створює розчарування людей, які через несправну економічну систему не можуть належним чином використовувати свої знання. Вільний вхід, як правило, важливий для швидкого економічного розвитку, але також для рівних можливостей. Система, в якій прибуток залежить від доступу до політиків та чиновників, і гальмує розвиток, і збільшує нерівність можливостей з подальшим нерівністю доходів.

Термін «постіндустріальне суспільство» означає таке суспільство, в якому змістилося значення економічних секторів. Домінування сфери послуг зросло зі зменшенням значення промислового сектору та значним скороченням сільськогосподарського сектору. Важливе значення в ньому мають адміністрація, банківська справа, судова влада, торгівля, транспорт, засоби масової інформації, охорона здоров'я, освіта, наука, мистецтво та література.

Технологія, що домінує, змінилася від енергетичної до інформаційних технологій, пов'язаних з автоматизацією, роботизацією та розвитком телекомунікацій. Прогнозування та планування розвитку, а також контроль за технологіями набрали обертів. Прагматичні та технократичні критерії домінують у постіндустріальному суспільстві. У практичних цілях використовують науку, процвітання «інтелектуальної технології», корисної при будівництві нових пристроїв, технічних систем або використанні інноваційних матеріалів. Класову структуру замість буржуазії трансформували висококваліфіковані фахівці. Техніки, інженери, економісти та менеджери належать до правлячого шару [10, с. 509–510].

Наразі розвиток нових технологій є головним рушієм економічного зростання в розвинених країнах. Темп економічного зростання та продуктивності праці, а також частка країни в зовнішній торгівлі пояснюється рівнем упроваджених технологічних інновацій. Наука та технології відігра-

ють значну роль у дискурсі про економічну політику. Водночас економічний підхід має значення в науково-технічній політиці.

Наразі знання та інформацію вважають найважливішими активами корпорації. Їх використовують для побудови постійної конкурентної переваги на ринку. Предметом дослідження наук про управління та наукової інформації є важливість інформації в різних типах організацій, а також роль інформації та її значення для організації. Інформаційні засоби та засоби отримання знань в організації відмінні від інших її ресурсів – інформаційної власності, що відрізняє її від матеріальних ресурсів:

- інформація збільшує свою цінність із її поширенням та використанням;

- інформація може замінити інші ресурси, наприклад фізичні;

- її можна перенести майже відразу;

- вона впливає з організації, проникаючи через різноманітні бар'єри, включаючи системи контролю та безпеки;

- інформація як цінний ресурс організації в економічній практиці вимагає формулювання відповідної інформаційної політики і є подільна [9, с. 206–207].

Інноваційна діяльність організації охоплює всю наукову, технічну, фінансову та комерційну діяльність, яка приводить або має на меті привести до впровадження інновацій. Деякі з них самі по собі є інноваційними. Інші, однак, є новими, але необхідні для впровадження інновацій. Інноваційна діяльність включає також науково-дослідну та дослідно-конструкторську діяльність, не пов'язану безпосередньо зі створенням конкретної інновації. Витрати на інноваційну діяльність організації в галузі продуктової або технологічної інновації включають витрати на дослідження та розробки, які пов'язані з розробкою нових значно вдосконалених продуктів (продуктові інновації) і процесів (технологічних інновацій). Їх виготовляють через власні засоби розвитку або купують в інших суб'єктів. Ці видатки також включають придбання знань із зовнішніх джерел, тобто ліцензій, патентних прав тощо, придбання програмного забезпечення та встановлення обладнання, а також будівництво, розширення й модернізацію будівель, які будуть використовувати для впровадження інновацій продуктів і процесів. Запуск нового або вдосконаленого продукту та використання нового або вдосконаленого процесу у виробництві – це технологічне нововведення. Технологічні інновації виникають у результаті інноваційної діяльності, яка включає низку науково-дослідних та науково-технічних, організаційних, фінансових і комерційних заходів. Вони означають об'єктивне покращення властивостей певного продукту, процесу чи системи доставки порівняно з існуючими продуктами та процесами. Вони не є модифікаціями, які не впливають на продуктивність, властивості, витрати або витрату матеріалів, енергії та компонентів. Технологічні інновації можуть відбуватися в усіх видах діяльності організації, як у її первин-

ній, вторинній та подальшій діяльності. Вони також можуть виникати в допоміжній діяльності, яку здійснюють відділи продажів, бухгалтерського обліку або ІТ-служб у деяких видах діяльності організації, головним чином у сфері послуг, розрізняти інновації продуктів та процесів може бути дуже важко або неможливо.

Висновки. Технологічний прогрес і ринкові сили є основними елементами комунікаційної та інформаційної революції, що відбулася в сучасному світі. В інформаційному суспільстві, в якому ми живемо сьогодні, надшвидкі цифрові системи передачі даних зближують колись далекі світи ЗМІ та телекомунікацій. Вони є невід'ємним елементом ландшафту пізніших часів, коли спілкування навряд чи підлягає будь-яким часовим та географічним обмеженням.

В інформаційному суспільстві Європейський Союз встановив темпи відкриття ринків, технічні стандарти та дозволив однаково ставитися до всіх учасників ринку. Інтереси споживачів захищені, а конкурентоспроможність товарів, що надають послуги, привела до підвищення їх якості. Як приватні особи, так і організації можуть скористатися більш якісними та надійнішими послугами. Споживачі мають більше свободи у виборі пропонуваного їм послуг, а також своїх постачальників. Водночас варто підкреслити, що явища та процеси, що відбуваються в сучасній світовій економіці, доводять, що вона не здатна забезпечити економічне та соціальне благополуччя більшості суспільства. Значна ступінь бідності, зростання нерівності в розподілі багатства, нераціональне використання невідновлюваних ресурсів, масштабне виробництво антитоварів, нерегулювання виробництва та споживання до природних меж природного середовища – це факти, проти яких технологічний прогрес, комунікаційна та інформаційна революція є безпорадними. Економічні й технологічні процеси стають масштабнішими, іноді навіть у глобальному масштабі. Ця ситуація вимагає адекватного контролю, ефективного стимулювання та точної координації, чого наразі бракує.

Список використаної літератури.

1. Balcerowicz L. *Wolność i rozwój, ekonomia wolnego rynku*. Kraków: Wydawnictwo Znak, 1995.
2. Gardawski J., Gilejko L., Siewierski J., Towalski R. *Socjologia gospodarki*. Warszawa: Wydanie II, Delfin, 2008.
3. Gilejko L. *Spółeczeństwo a gospodarka. Socjologia ekonomiczna*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, 2002.
4. Krzysztofek K., Szczepański M., *Zrozumieć rozwój. Od społeczeństw tradycyjnych do informacyjnych*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2002.
5. Marciniak S. (red.), *Makro i mikroekonomia – podstawowe problemy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2001.
6. Rybak M. *Uwarunkowanie efektywności pracy w gospodarce rynkowej*. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa, 1992.
7. Schumacher E. F. *Małe jest piękne*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1981.

8. Soete L. Building the Information Society for All Us. Final Report of the High Level Expert Group. Bruksela, 1997.

9. Sosińska-Kalata B., Przystek-Samokowa M. Od informacji naukowej do technologii społeczeństwa informacyjnego. Warszawa: Wydawnictwo SBP, 2005.

10. Sztompka P. Socjologia. Analiza społeczeństwa. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2007.

Стаття надійшла до редакції 08.10.2019.

Руг Я. Б. Особенности влияния инноваций на экономику в информационном обществе

В статье обосновывается научное положение о том, что экономика не может развиваться без инноваций и информационных технологий, которые стали базовым фактором экономического развития. Акцент делается на экономике знаний как современном тренде модернизации экономических организаций; накоплении человеческого капитала как потенциальном факторе быстрого развития экономики, поскольку образованные люди способны быстрее усваивать новые методы, внедрять инновации и приращивать новые знания, без которых невозможно интеллигентное развитие экономики в постиндустриальном обществе.

Ключевые слова: экономика, инновации, человеческий капитал, организации, информационное общество.

Ruh Ya. Features of the Impact of Innovations on the Economy in the Information Society

The article substantiates the scientific opinion that the economy can not develop without innovations and information technologies that became the basic factor of economic development. The emphasis is on knowledge-based economy as a modern trend of modernization of economic organizations; the accumulation of human capital as a potential factor of a rapid development of economy and growth of new knowledge.

Technological progress and market forces are the main elements of the communication and information revolution that took place in the modern world. In the information society, in which we live today, super-fast digital systems of data transmission narrow the distance between worlds of mass media and telecommunications that used to be faraway worlds. They are an inseparable part of the landscape of future times, when communication is unlikely to be subjected to any time and geographical constraints.

In the information society, the European Union has set the pace for opening markets, safety standards and has allowed to treat equally all the market participants. The interests of consumers are protected, and the competitiveness of the goods providing services has led to their increased quality. Both individuals and organizations can take advantage of more qualitative and more reliable services. Consumers have more freedom in selection of services offered to them and in selection of their suppliers. On the other hand, it is worth to emphasize that the phenomena and processes taking place in the modern world economy show that it is unable to ensure economic and social well-being of the major part of society. A significant degree of poverty, growing inequality in the distribution of wealth, irrational use of renewable resources, a large-scale production of bads, unregulated production and consumption up to the natural limits of the environment — these are facts, against which the technological progress and information and communication revolution is helpless. Economic and technological processes are becoming more large-scaled and sometimes even global. This situation requires the adequate control, effective stimulation and precise coordination that are currently lacking.

Key words: economy, innovations, human capital, organizations, information society.

УДК 314.15(438)

Б. СКОЧИНЬСКА-ПРОКОПОВИЧ

ОБРАЗ МИГРАЦИИ В МИРОВОЗЗРЕНИИ ПОЛЬСКОЙ МОЛОДЕЖИ

В статье представлены результаты авторского исследования на тему миграции, проведенного среди молодых людей, жителей Прикарпатского Воеводства. Целью исследования было выявление образа миграции, существующего в мировоззрении людей, тесно связанных с миграционными процессами, имеющими опыт миграции в ближайшем личном или профессиональном окружении, а также обдумывающими возможности собственной миграции. На основе углубленных интервью систематизированы положительные и отрицательные аспекты миграции, которые, по мнению польской молодежи, характерны её мировоззрению.

***Ключевые слова:** миграция, миграция в Польше, миграционные планы, евроциротство, социальные последствия миграции, основания миграции.*

Изменение места жительства, вызванное интересом к миру, желание познакомиться с новыми людьми или улучшить свою жизнь – один из характерных признаков человека. Именно благодаря человеческой мобильности совершались географические открытия, передавались знания об изобретениях отдельных народов, наций или социальных групп. Однако почти всегда решение покинуть свое постоянное место жительства было связано со стремлением улучшить экономическое положение. Этому способствовали высокая адаптивность и владение эффективными методами добычи пропитания [1, с. 13]. Поэтому не удивительно, что в эпоху развитой транспортной инфраструктуры, современных возможностей для передвижения и, наконец, соглашений, связанных с ликвидацией границ внутри политических и экономических организаций, таких как Европейский Союз, люди принимают решение искать новое место работы и жительства. Десятилетиями поляки активно участвуют в трудовых миграциях в более развитые страны [2, с. 7]. Польша остается страной с преобладанием эмиграции над иммиграцией [3]. Кроме того, это страна с отрицательным миграционным сальдо. По оценкам Центрального управления статистики (ЦУС), в 2008 г. сальдо внешней миграции составляло (-)14,9 тыс. [8]. В конце 2016 г. в эмиграции находилось более 2,5 млн поляков. В Европе в 2016 г. насчитывалось около 2 214 тыс. поляков, причем подавляющее большинство – около 2 096 тыс. – в государствах – членах ЕС [4]. В последнее время особенно много молодых поляков принимают решение уехать со страны в поисках лучшей работы и места жительства. Поэтому актуальной является проблематика изучения образа миграции в сознании и мировоззрении молодых людей.

Соответственно, в общественном сознании не только допускается явление миграции, это позволяет (с психологической точки зрения) повы-

силь статус тех людей, которые приняли решение о выезде: они обеспечивают себе и своим семьям такие условия, которые будут соответствовать их ожиданиям. Эти люди подчеркивают свое удовлетворение принятым решением и с гордостью акцентируют, что они работают на законных основаниях, по трудовым договорам с полным пенсионным страхованием, страхованием здоровья, всех рисков и социальным страхованием [5, с. 269].

Молодые люди, которые находятся в начале жизненного пути, учитывают возможность эмиграции из страны (обычно сразу после окончания учебы или еще во время учебы). Причиной является то, что в Польше не хватает рабочих мест для молодежи, а даже если они есть, то денежное вознаграждение не является удовлетворительным, поэтому молодежь вынуждена нередко работать в теневом секторе, где не гарантируется социальное и/или пенсионное страхование. Работа за пределами страны дает перспективу улучшения экономических условий жизни, аренды или покупки молодой семье собственного жилья при поддержке государства, независимо от того, имеет ли она официальный брак или нет [5, с. 269].

Для изучения образа миграции в мировоззрении польских молодёжи, в Подкарпатском Воеводстве было проведено социологическое исследование, в котором методом углубленного интервью был опрошен 61 человек (45 женщин и 16 мужчин). Участниками опроса стали взрослые люди, имеющие определённый жизненный опыт и, соответственно, собственное видение влияния миграции на жизнь семей и целых сообществ. По мнению большинства опрошенных (56%), значительное влияние на миграционные движения оказывают войны, религиозные и политические преследования, захват территории, а также политические решения, направленные на экономическое развитие новых районов.

Миграция населения, как отметил каждый третий опрошенный, может приобретать разнообразный характер, который определяется обстоятельствами, в которых она происходит (добровольная или принудительная), мотивации мигрантов, а также их временем и территориальным охватом (внутренняя миграция – региональная, международная – в пределах континента, межконтинентальная миграция и т. д.). Миграции могут иметь как положительные результаты: быть своего рода предохранительным клапаном, давая возможность выезда, оттока самым радикальным и революционным группам, а также позитивно влиять на перегруженный рынок труда, так и негативные: отток молодых и наиболее динамичных и прогрессивных людей, изменение социально-профессиональной структуры населения страны, ускорение процесса старения населения, снижение рождаемости, распад семей. Общим во всех определениях является схватывание самой сути миграции.

Для большинства респондентов миграция – это, прежде всего, перемещение из мест, в которых они родились, учились, получали среднее общее образование, в поисках лучших условий жизни или, чаще, новых ис-

точников дохода и лучшей работы. Для подтверждения этих выводов приведём некоторые результаты углубленного интервью, которые раскрывают как отрицательные, так и положительные аспекты миграции.

По мнению 22-летней студентки Высшей школы права и управления в Жешуве Гражины К., «миграция – не лучшее решение. Она не приносит нашей стране много пользы. Люди учатся и уезжают за границу, чтобы работать там по профессии. К сожалению, в Польше ощущается нехватка специалистов в этих областях. Все чаще мы слышим, что молодые люди, а также люди зрелые уезжают в поисках работы. С одной стороны, я не поддерживаю миграцию, но, с другой стороны, не удивляюсь тем людям, которые эмигрируют. В Польше жить нелегко». Эти слова содержат явно отрицательное мнение о самой миграции. Респондентка также замечает, что миграция плохо влияет на страну. В то же время она утверждает, что ситуация, когда молодые, образованные люди хотят уехать за границу, где их работу и образование заметят и оценят работодатели, неудивительна.

В продолжение своего ответа респондентка заявляет, что только «улучшение экономической ситуации в стране может уменьшить масштабы миграции. В будущем Польша должна будет обеспечить молодых людей надежной работой за хорошие деньги, чтобы предотвратить массовую миграцию из Польши».

Респондентка Паулина Д. (38 лет), как и многие другие, в своих рассуждениях о миграции сосредотачивается на феномене евросиротства: «Все чаще мы слышим о так называемых евросиротах, или детях, которые воспитываются, по крайней мере, без одного родителя, который уехал за границу в поисках работы. [...] Отъезд одного или обоих родителей небезразличен ребенку. Время долгой или короткой разлуки оставляет в психике ребенка негативный след. Он связан с неудовлетворенной потребностью в любви, безопасности и близости. Отсутствие полноценной родительской опеки обычно приводит к снижению уровня родительского контроля [...]. Бывает, что осиротевшие дети предпринимают попытки суицида. Можно столкнуться также с тем, что эмиграция их родителей приводит к разводу и распаду семьи. Один из партнеров начинает новую жизнь за границей, оставляя семью в стране».

Основное внимание респондентка уделила негативным последствиям миграции в социальной плоскости. По ее словам, евросиротство несет только негативные последствия, которые в самых критических случаях могут закончиться даже попытками самоубийства. По ее мнению, миграция не относится к числу положительных феноменов, поскольку становится причиной расторжения браков и одиночества членов семьи мигрантов.

Менеджер Дорота Ж. (29 лет), высказывая свое мнение, также говорила о миграции отрицательно, особенно отмечая то, как воспринимают это явление сами евросироты: «Дети, оставшиеся в стране, называются евросиротами, поскольку отсутствие родителя приводит к нарушению ос-

новых функций семьи. У ребенка нет эмоциональной поддержки и соответствующих образцов в воспитании, со временем это может привести к ослаблению семейных связей и даже к полному распаду семьи. Ребенок, оставленный в стране одним или обоими родителями, имеет проблемы с созданием образца соответствующих семейных отношений. Кроме того, ему не хватает образцов для подражания, он несчастлив, наблюдая, как родные люди отдаляются друг от друга и семья движется к распаду».

Многие из высказываний свидетельствуют о том, что проблема евро-сиротства коснулась польских женщин лично, поэтому они знают, чем заканчивается для семьи эмиграция одного из ее членов.

Чрезвычайно важный аспект миграции в своем ответе сформулировала преподаватель университета Анна В. (28 лет) о том, что миграция часто является отражением фрустрации, вызванной социальной ситуацией в стране, в которой живет человек. Трудно не согласиться с ней. Молодые люди, глядя на перспективы, связанные с жизнью в стране, предпочитают уехать, нежели испытать разочарование, оставаясь здесь. Интересное мнение об отрицательной стороне миграции было высказано студенткой Яниной Л. (22 года), которая обратила внимание на то, что люди, выезжающие за границу, попадают к нечестным работодателям, которые используют поляков как «дешевую рабочую силу». Большинство из этих людей возвращаются в Польшу с недовольством и не хотят снова рисковать, предпочитая работать на своей родине за сущие гроши, но в окружении близких людей. Студентка отметила, что на миграции наживаются также мошенники и воры. Действительно, очень часто можно встретить нечестных работодателей и вернуться не только без денег, но и без шансов на лучшее будущее. Тем не менее, это риск, на который идет каждый, кто хочет уехать за границу в поисках лучшего заработка.

Для многих настоящим вызовом в эмиграции становится отсутствие понимания и одобрения со стороны принимающего общества. Во многих утверждениях этот аспект миграции также развивается. Следует помнить, что миграция – это сложная ситуация как для семьи мигранта, так и для него самого. Это не просто чувство тоски, как отмечает большинство опрошенных, но и чувство враждебности со стороны общества, в которое он приезжает. Эмигранты рассматриваются как угроза этнической и культурной самобытности жителей принимающей страны.

Мнение о миграции, отличное от мнений других респонденток, было выражено студенткой специальности управления по профилю «Организация социальной работы» Агнешкой К. (24 года): «Я считаю, что миграция хороша для молодых людей, которым трудно адаптироваться к реалиям польского рынка труда, для выпускников университетов, которые испытывают проблемы с поиском хорошо оплачиваемой работы в стране, и для тех, кто хочет получить дополнительный доход. Я знаю много людей, которые сделали так, уехали после учебы в университете, даже после средней

школы, а теперь живут и работают в других странах. Я часто общаюсь с ними, и они скучают по своей семье, но они прекрасно осознают, что на данный момент у них нет причин возвращаться в страну, потому что у них нет перспектив хорошей или, скорее, хоть какой-нибудь работы».

Эта студентка, в отличие от других женщин, считает миграцию положительным явлением. Она также видит ряд недостатков, таких как одиночество и отсутствие семьи, но, в принципе, сам феномен оценивает положительно. По ее мнению, миграция дает, прежде всего, шанс на развитие и самореализацию, которых молодые люди не могли бы достичь, оставаясь в Польше. Действительно, для многих молодых людей эмиграция – это не принуждение, а шанс на лучшую работу и другую жизнь. Свою позицию по вопросу миграции студентка резюмирует следующим утверждением: «После окончания учебы я также планирую отъезд за границу, по крайней мере, на какое-то время, чтобы по возвращении у меня был лучший старт в жизни».

Следующее положительное мнение о миграции высказывает водитель международных автобуса Марек Н. (28 лет): «Я считаю, что хорошая сторона миграции – это возможность развивать свои увлечения и интересы, а также строить профессиональную карьеру. Сезонные выезды, не разрушающие ритмов жизни семьи, являются наиболее положительными, в отличие от длительных выездов, от которых страдают близкие, распадаются браки, а дети остаются евросиротами».

То есть респондент выражает мнение, что отъезд из родного дома может обойтись без последствий. Люди таким образом получают шанс развивать свои увлечения и интересы, а также полностью реализовать себя на профессиональной ниве. В настоящее время соответствует действительности утверждение о том, что человек, одинокий или даже семейный, может согласовать свою жизнь в эмиграции с родственными отношениями, а также реализовать свои мечты. В любом случае, следует отметить, что миграция не обязательно должна быть постоянной, можно эмигрировать на некоторое время, а затем вернуться в свою страну.

Положительно отозвалась о миграции и медсестра Барбара К. (31 год): «К так называемым выгодам от миграции можно отнести тот факт, что временная миграция дает нашей стране возможности для развития. Только представьте себе, что в страну вернутся люди, обогащенные определенной квалификацией, что они будут создавать свои собственные предприятия на основе приобретенных навыков. Трудовая миграция равняется улучшению финансового положения семьи и реализации планов и мечтаний. Появляются новые модели поведения и новые устремления».

Совершенно очевидно, что люди, возвращающиеся из эмиграции, могут принести государству капитал не только в виде знаний и навыков, но и в виде денег. Образованные люди, у которых есть определенные

устремления и навыки, приобретенные, в том числе и за границей, – это будущее нашей родины.

Вышеупомянутое мнение разделяет и 24-летняя студентка Марта Г., которая считает, что «улучшается финансовое положение людей, эмигрирующих с целью заработка, что дополнительно приводит к снижению абсолютных показателей бедности. В несколько раз увеличиваются сбережения этих людей, растет их уровень потребления. Многие из таких людей начинают делать определенные инвестиции, часто в хозяйственную деятельность, а также инвестируют в свои домохозяйства». С ней нельзя не согласиться, поскольку, действительно, благодаря мигрантам, в Польшу поступают новые финансовые ресурсы, которые способствуют повышению уровня благосостояния семей. Эта точка зрения очень популярна среди молодых людей, которые рассматривают явление миграции главным образом через призму преимуществ для страны. Однако этот ответ выделяется, потому что студентка обращает внимание на то, как миграция влияет на развитие региона, особенно такого бедного, как Подкарпатье. Новые инвестиции из иностранных средств помогают развиваться людям, проживающим в регионе, а также повышают привлекательность воеводства для работников.

Среди ответов можно также найти и такие, в которых явление миграции принимается как неизбежное следствие европейской интеграции и открытия границ. Студентка Александра Ж. (25 лет) подчёркивает, что ужесточение миграционной политики или попытка борьбы с нею могут вызвать волну нелегальной эмиграции.

Выводы. Таким образом, углубленные интервью молодых жителей Прикарпатского Воеводства продемонстрировали различные точки зрения на миграцию молодых поляков: одни считают это явление положительным, другие – отрицательным, третьи подчеркнули свое нейтральное отношение к этому явлению, воспринимая его как обычный поворот событий, согласующийся с нынешним временем.

Когда речь идет о минусах, одним из самых больших недостатков выезда за границу, по мнению большинства опрошенных, являются отток из страны наиболее предприимчивых молодых людей, которые легко адаптивны и стремятся к высокому уровню профессионализма; распад семей; появление евросирот – детей, которые лишаются одного из родителей, что непременно приводит к росту девиаций и правонарушений в подростковой среде.

Наиболее значимыми плюсами миграции респонденты называют: более высокие, чем в Польше, заработки; открытость границ и обществ в рамках Евросоюза; преодоление собственных страхов; получение нового и ценного опыта; взаимопроникновение культур; сокращение уровня безработицы, улучшение стандартов жизни семей.

Молодые люди чувствуют себя гражданами Европы и всего мира, они смелы, они не боятся перемен, они часто знают иностранные языки,

хотят познакомиться с миром и, прежде всего, искать свое место для жизни и работы. В настоящее время материальный статус и профессиональный успех, создающий перспективу более высоких доходов, становятся все более важными в жизни человека. Обеспечение себе и детям определенного материального уровня является главной целью активности многих родителей, эта цель также может быть достигнута путем миграции.

Очевидно, что связанный с миграцией населения процесс диффузии, взаимопроникновения культур, а также технологических инноваций приносит много пользы обществу, несмотря на частые трудности адаптации. Вступление в инаковость, в современность означает, что прежняя жизнь, традиция, понимаемая как способ восприятия мира, часто заменяет рациональность. Такая модернизация меняет психологию поведения людей и ориентирует их на достижение долгосрочных целей. Общества развиваются лучше, что ведет к улучшению общего состояния здоровья, увеличению продолжительности жизни и улучшению условий жизни каждого гражданина и его семьи.

Список использованной литературы

1. Kubitsky J. Psychologia migracji. Warszawa: Difin SA, 2012. 142 s.
2. Polityka migracyjna jako instrument promocji zatrudnienia i ograniczania bezrobocia / red. P. Kaczmarczyk i M. Okyński. Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami WNE UW, 2008. 141 s.
3. Godlewska, J. Migracje i imigranci w Polsce – skala, podstawy prawne, polityka. *EAPN*. URL: <http://www.eapn.org.pl/expert/files/Migracje%20i%20imigranci%20w%20Polsce-skala,%20podstawy%20prawne,%20polityka.pdf> (date of request: 25.09.2019).
4. Rocznik demograficzny, 2009 / Gi. Urząd Statystyczny; red. gi. H. Dmochowska. Warszawa: Gi. Urząd Statystyczny, 2009. URL: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-demograficzny-2009,3,3.html> (date of request: 29.09.2019).
5. Скочинська-Прокопович Б. Социальные последствия трудовой миграции. На основании мнений жителей Подкарпатя. Минск: РИВШ, 2018. 274 с.

Стаття надійшла до редакції 03.10.2019.

Скочинська-Прокопович Б. Образ міграції в світогляді польської молоді

У статті подано результати авторського дослідження на тему міграції, проведеного серед молодих людей, мешканців Прикарпатського Воєводства. Метою дослідження було виявлення способу міграції, існуючого в системі світогляду людей, тісно пов'язаних з міграційними процесами, що мають досвід міграції в найближчому особистому або професійному оточенні, а також розмірковують над можливістю власної міграції. На основі поглиблених інтерв'ю систематизовано позитивні й негативні аспекти міграції, які, на думку польської молоді, характерні її світогляду.

Ключові слова: міграція, міграція в Польщі, міграційні плани, євросирітство, соціальні наслідки міграції, підстави міграції.

Skoczyńska-Prokopowicz B. The Image of Migration in the Worldview of Polish Youth

The article presents the results of a study on migration conducted among young people, residents of the Subcarpathian Voivodeship.

The aim of the study was to identify the image of migration that exists in the world view of people who are closely associated with migration processes that have experience of

migration in their immediate personal or professional environment, as well as consider the possibilities of their own migration.

Based on in-depth interviews with 61 respondents, the positive and negative aspects of migration are systematised, which, in the opinion of Polish youth, are characteristic of their world view.

In-depth interviews of young residents of the Subcarpathian Voivodeship showed different points of view on the migration of young Poles: some consider this phenomenon positive, others as negative, whereas another group emphasised their neutral attitude to this phenomenon, perceiving it as an ordinary turn of events, consistent with the current times.

When it comes to arguments against it, one of the biggest drawbacks of travelling abroad for commercial reasons, according to most respondents, is the outflow from the country of the most enterprising young people who are easily adaptive and strive for a high level of professionalism; family breakdown; the emergence of orphans - children who are deprived of one of their parents, which in turn will certainly lead to an increase in deviations and offences among young adolescents.

The most significant advantages of migration according to the respondents include: higher earnings than in Poland; open borders and societies within the framework of the European Union; overcoming one's own fears; gaining new and valuable experience; interpenetration of cultures; reduction of unemployment, and improvement of family living standards.

Young people feel they are citizens of Europe and the whole world, they are brave, they are not afraid of changes, they often know foreign languages, they want to get to know the world and, above all, look for their place to live and work. Currently, material status and professional success, creating the prospect of higher incomes, are becoming increasingly important in human life. Providing yourself and children with a certain material level is the main goal of the activity of many parents, this goal can also be achieved through migration.

It is obvious that the process of diffusion, interpenetration of cultures, as well as technological innovations associated with population migration, bring many benefits to society, despite the frequent difficulties of adaptation. Entering something new, modern means that old life, tradition understood as a way of perceiving the world, often replaces rationality. Such modernisation changes the psychology of people's behaviour and focuses them on achieving long-term goals. Societies are developing better, which leads to an improvement in overall health, an increase in life expectancy, and an improvement in the living conditions of every citizen and his family.

Key words: migration, migration in Poland, migration plans, European orphanhood, social consequences of migration, reasons for migration.

УДК 316.324.6

Л. М. ХИЖНЯК, К. В. ХИЖНЯК

ГРОШОВА КУЛЬТУРА У ВЗАЄМОДІЇ «СУСПІЛЬСТВО – ІНФОРМАЦІЯ – ПРИРОДА»

У статті розглянуто грошову культуру як форму зв'язку індивіда (групи, спільноти) з Природою. Розкрито роль таких принципів ставлення до Природи в умовах грошової культури, як: прагматизм, ринкова корисність, максимізація прибутку, економізація у використанні природних ресурсів, калькуляція та мінімізація витрат на екологічну безпеку. Компенсаторним механізмом виступає екологічне волонтерство. Показано, що саме в контексті грошової культури має відбуватися пошук механізмів, інструментів, способів інформаційного, в тому числі соціологічного, супроводу контактів між різними суб'єктами з питань Природи, Людини й Суспільства.

Ключові слова: грошова культура, інформація, комунікація, природа, екологічна свідомість, екологічна поведінка, екологічна політика, культура споживання.

Екологічна модернізація в сучасному українському суспільстві відбувається на тлі палаючих смітників і нестійкої та багатоваріантної екологічної свідомості: відзначається суперечність між гостротою екологічних проблем і низькою проблематизованістю проблеми взаємодії Суспільства й Природи. Усвідомлення екологічної небезпеки та необхідності управління екологічними ризиками має зазвичай локальний і фрагментарний характер; в інформаційному просторі циркулює багато екологічної інформації та мало екологічного знання, яке ще й соціально розподілено. При цьому ставлення до Природи багатоаспектне, воно формує світогляд, створює норми й стереотипи екологічної поведінки. Гостро відзначається також дефіцит управлінських технологій вирішення екологічних проблем. У сучасному світі відбувається перехід від вивчення різних аспектів взаємодії Природи, Людини й Суспільства в умовах ринку до технологізації цієї взаємодії за участю грошей. Приклад технологізація ставлення до грошей продемонстрував У. Берг, який змодельював процес створення банками грошей, щоб розкрити, з одного боку, принципи функціонування фінансової системи в сучасному ринковому суспільстві, а з іншого – показати, що трактування сутності грошей і процес їх створення все більше стає не стільки економічним, скільки політичним [1]. На питання: «Як у сучасному суспільстві робляться гроші?» – спробував відповісти Н. Фергюсон [18]. Зауважимо, що технологічне знання про розвиток системи «Природа – Людина – Суспільство» все ще затребуване переважно в межах громадянського суспільства, і практично не виказують зацікавленість у ньому політики, чиновники й бізнесмени. При цьому останні в межах соціально відповідального бізнесу активно декларують свою екологічно відповідальну поведінку. Цінність Природи стає феноменом масової свідомості, але в різних соціальних середовищах і культурах розуміється по-різному, що актуалізує пошук ме-

ханізмів, інструментів, способів інформаційного, зокрема соціологічного, супроводу комунікацій між різними суб'єктами з питань Природи, Людини й Суспільства. Одним із таких механізмів та одночасно регуляторів виступає грошова культура.

Основні лінії впливу грошової культури на особистість і суспільство визначив Г. Зіммель [5]. Науковці вказують на амбівалентність уявлень про гроші, їх універсальність і силу перетворення [11]. Концептуальне осмислення множинності грошей, здійснене В. Зелізер, дозволило розкрити їх різні можливості [6]. Важко переоцінити соціокультурний контекст грошей [4]. Так, Ю Зубок і В. Чупров провели порівняльні оцінки ступеня зв'язку загроз природно-екологічної, техногенної, інформаційної, соціокультурної безпеки із соціальними ризиками й з'ясували, «яким чином природні, техногенні, інформаційні, соціокультурні загрози в середовищі існування перетворюються в соціальні ризики, виражені в зниженні якості життя, зростанні соціальної напруженості, вимушеної міграції, соціальної невизначеності» [7, с. 57].

Автор О. Яницький навіть запропонував почати розробку нової галузі науково-практичного знання – міждисциплінарного вивчення критичних станів соціобіотехнічного середовища проживання. Виділений цим ученим предмет дослідження включає також соціологічне знання, а саме: «сили, що генерують подібні ситуації; їх диспозиція, ресурси і політична міць; ціннісні орієнтації, стратегія, тактика і репертуар дій акторів; ступінь і форми зміни цього середовища та його мешканців; вивчення посткритичних станів місцевих громад і політика їх реабілітації» [22, с. 145]. Варто погодитися з О. Яницьким щодо чинників успішності запропонованого ним проекту, серед яких «постійна взаємодія представників природничих і гуманітарних дисциплін, тісний контакт держави і громадянського суспільства; здатність міждисциплінарних колективів поперемінно грати роль інсайдера і аутсайдера щодо конкретної критичної ситуації; тривалий перманентний моніторинг її еволюції» [Там само]. Виділену предметну область ми пропонуємо доповнити грошовою культурою, яка на особистісному та інституційному рівнях багато в чому визначає стан соціобіотехнічного середовища проживання.

Продовжимо розгляд факторів актуалізації теми цієї статті. Практики екологічної освіти та екологічного виховання до цього часу не враховують фактора грошової культури у сфері екології, свідченням чого є те, що в навчальній літературі цей аспект екологічної проблеми все ще не висвітлюють [2]. Види соціальної поведінки, що опосередковані грошима, активно вивчають науковці. Проте відсутнє розуміння механізмів, через які екологічна поведінка потрапляє в тенета грошової культури і як захищається від неї.

Мета статті – розкрити роль грошової культури як регулятора взаємодії «Суспільство – Інформація – Природа».

Функціонал грошей умовно поділяють на три групи, а саме: економічні, соціальні та культурні функції, – які історично й ситуативно зумовлені низкою чинників (передусім економічними, соціальними та культурними). Разом з тим походження грошей, їх вплив на розвиток ринкової економіки й ринкового суспільства наразі піддаються переоцінці. Показовою в цьому аспекті є стаття Г. Шотаєвича під назвою «Чому гроші – це більше, ніж засіб обігу?» [21]. Гроші вмонтувалися в культуру, самі сформували власну культуру, заповнили сучасний комунікативний простір, під впливом новітніх інформаційно-комунікативних технологій набули форми віртуальних грошей.

Грошова культура виступає способом нормативно-ціннісного освоєння дійсності, що опосередкований грішми як соціальним інститутом і відображає характерний для індивіда, групи, спільноти, суспільства в цілому спосіб думок і спосіб дій у межах ринкової економічної культури. Щодо співвідношення грошової культури й економічної культури, то ми виходимо з того, що «грошова культура стає невід'ємною частиною економічної культури країн з ринковою економікою, але при цьому зберігає свою своєрідність у кожному суспільстві і являє собою відкриту і відносно автономну, своєрідну систему. Ця своєрідність може базуватися як на різних рівнях економічного розвитку країн, типах ринкової економіки, так і на особливостях менталітету населення, а також на національно-державній специфіці окремих суспільств» [18].

Людство зіткнулося з експансією грошової культури. Нами узагальнені риси цієї експансії на пострадянському просторі, а саме: «недостатня відкритість теми грошей на рівні суспільної свідомості за наявності в людей вираженої символічної жаги грошей за мети задоволення своїх численних потреб; обмеженість грошового регулювання з боку легальних соціальних та економічних інститутів; недостатній досвід основної маси населення соціального спілкування на ринковій основі шляхом застосування грошових коштів, низький рівень знань законів обігу грошей; структурування цінностей праці навколо питань грошової винагороди; зумовленість соціальних настроїв стабільністю грошового благополуччя родини (окремого індивіда); формування в значній частини населення за рахунок реклами штучних потреб, задоволення яких провокує жагу грошей, наживи; різноманітність грошових типів особистостей, що в умовах грошової культури прямо не детерміновано рівнем благополуччя, статусом особистості, а виступає результатом впливу чисельних чинників у процесі соціалізації індивіда та його повсякденного існування у світі грошей; сприйняття грошової культури має особливості переважно в гендерному аспекті й передачі досвіду між поколіннями» [19].

У структурі грошової культури умовно виділяють «заощаджувальну, споживацьку, дохідну, нагромаджувальну, кредитну, інвестиційну, страхову, добродійну та фіскальну культури» [10, с. 2]. Однак кумулятивний

ефект грошової культури складається не тільки з її впливу на різні види економічної поведінки, а також з поєднання екологічної свідомості та екологічної поведінки. Нищівний вплив на Природу має культура споживання, в яку не закладено ресурсозбережувального ставлення до природних ресурсів. Особливо це стосується демонстративного споживання, у якому функціональність задоволення потреб відходить на другий план. Серед множини функцій грошової культури наразі актуалізуються інформаційна та комунікативна, завдяки яким діалог у системі «Суспільство – Інформація – Природа» може стати проривом у вирішенні екологічних проблем сучасності як на глобальному, так і на локальному рівнях.

У контексті грошової культури можна пояснювати низку явищ у взаємодії «Суспільство – Природа», що наразі описуються такими поняттями, як: екологічний ризик, екологічна безпека, екологічна криза, екологічна загроза, екологічна катастрофа, екологічна модернізація, екологічна експертиза. Справа не тільки в тому, що гроші виступають ресурсом вирішення екологічних проблем, а їх відсутність часто обмежує можливості профілактики кризових екологічних станів. Визначивши предметне поле соціології грошей, О. Лимаренко дійшов такого висновку: «Гроші не можуть повністю витіснити такі найважливіші соціальні регулятори, що забезпечують відтворення громадського порядку, як мораль, право, традиція. Але і закрити очі на претензії «великих грошей» монополю панувати в системі владних відносин і визначення мети, на агресивне вторгнення грошей і грошових відносин в соціокультурний простір не можна, а отже, не можна обмежуватися лише економічним аналізом ролі грошей у соціальній історії суспільства» [9, с. 4]. Однак економічне в грошовій культурі в сучасному ринковому суспільстві все ще домінує й виявляється в низці принципів ставлення до Природи.

Зауважимо, що в умовах грошової культури, як правило, домінують прояви економізму в різних сферах суспільного життя (у тому числі екологічній), а саме: прагматизм, ринкова корисність, максимізація прибутку, економізація у використанні природних ресурсів; калькуляція та мінімізація витрат на екологічну безпеку. Прагматизм включає орієнтацію на ефективність екологічної дії, одержання від неї позитивного результату. Ринкова корисність акцентує увагу на прибутковості екологічної діяльності. Максимізація прибутку має на меті таку екологічну діяльність, що дозволяє раціонально розподілити ресурси за економічними критеріями. Економізація у використанні природних ресурсів включає насамперед оцінювання природокористування з точки зору економічних критеріїв. Калькуляція та мінімізація витрат на екологічну безпеку включає розрахунок витрат на екологічні заходи шляхом їх мінімізації. Доречним є таке зауваження: «Гроші, які використовуються для раціональних інструментальних актів обміну, не вільні від соціальних обмежень» [12, с. 55]. І це знаходить своє підтвердження на практиці. Наразі відбулося визнання того, що економіза-

ція природокористування має межі. Це втілюється в концепції, яка поєднує економізацію природоохоронної діяльності та екологізацію економіки. Більше того, науковці вважають, що економізація ставлення до природи й екологізація економіки мають стати основою еколого-економічної політики сучасної держави, яка зорієнтована на сталий розвиток [14].

При цьому виникає питання: що протистоїть руйнівному впливу грошової культури на природокористування та екологічну ситуацію? Відповідь на це питання вже дала соціальна практика у вигляді волонтерських екологічних ініціатив, волонтерської активності у сфері природоохоронної діяльності. Екологічний волонтер за своєю роллю й значущістю є важливим актором в екологічній сфері життя, особливо в збереженні навколишнього середовища [15].

В одному з найбільш ґрунтовних навчальних видань, призначених для підготовки сучасних волонтерів для участі у вирішенні актуальних проблем у різних сферах (у тому числі екологічній), проведено аналіз українського законодавства, що регулює волонтерську діяльність. Автори підкреслюють, що суттєвими ознаками волонтерської діяльності відповідно до Закону України «Про волонтерську діяльність», є безоплатність (безкорисливість), добровільність, соціальна спрямованість [20, с. 41]. Зокрема, О. Уманська обґрунтовано доводить, що волонтерська діяльність у сучасному українському суспільстві має низку особливостей, серед яких значущими є такі: «високий рівень ініціативності та незалежності діяльності волонтерських структур; становлення волонтерських структур як організацій громадянського суспільства, що професійно задовольняють певні потреби; прихід багатьох волонтерів не з структур громадянського суспільства, а з різних сфер професійної діяльності, зокрема, ІТ-технологій, підприємництва тощо; певна «вимушеність» волонтерських ініціатив – наслідок недостатньої ефективності державних інститутів або обмеженості ресурсів держави» [16].

Окреслимо деякі проблемні поля в соціологічному вивченні впливу грошової культури на Природу.

1. Екологічна соціологічна експертиза в умовах грошової культури. Сучасну екологічну ситуацію дослідники характеризують як глобальну антропогенну екологічну кризу. Передбачити й запобігти її негативним соціальним наслідкам можуть екологічно грамотні управлінські рішення, які базуються на експертному науковому знанні, зокрема соціологічному. Взаємодія між Суспільством і Природою концентрується навколо екологічної модернізації, що лежить в основі державної політики та ідеології екологічного руху в західних країнах (є набір інструментів розв'язання екологічних проблем, розроблені принципи взаємодії різних учасників, програми державної екологічної політики, методи промислового екоменеджменту тощо). Разом з тим зауважимо, що грошова культура актуалізувала економізацію через інструментальне ставлення до будь-якої людської діяльності. Справедливим видається висновок О. Ільїна: «Сьогодні наука стала ми-

слитися не як експертна область накладення заборон на ту чи іншу діяльність і попередження про наслідки, а як інструмент збільшення благ, які потрібно збільшувати слідом за зростаючими потребами» [8, с. 139].

2. *Грошова культура й охорона навколишнього середовища*. Зокрема, О. Ільїн вказує на актуалізацію трьох взаємопов'язаних проблем сьогодення, а саме: «1) екологічна ситуація, що пов'язана з колосальним забрудненням природного середовища; 2) кінечність природних ресурсів; 3) марнотратство, властиве культурі споживання» [8, с. 140–141]. Лунає заклик використати екологічні норми (разом з іншими нормами) як запобіжник негативного впливу людини на Природу. Так, А. Овруцький серед шести основних напрямів антиспоживчої практики виділяє обмеження споживання екологічними, інвайронменталістськими суспільними нормами (практика підтримки здорового навколишнього середовища, здорового харчування, безпеки утилізації речовин і товарів) [13].

3. *Грошова культура й екоментальність*. Панування економізму в грошовій культурі вплинуло на економічну й екологічну масову свідомість, воно має багатогранні наслідки. Влучно про це написав О. Ільїн: «Проективно-конструктивне ставлення до світу, втілене в спробі контролю людиною навколишнього її середовища, його перетворення, привело не тільки до звільнення людини від природи, а й до виникнення антагонізму «антропність – природність». Людина як частина природи протистоїть природі, обравши саму себе як мірк всіх речей. Сьогодні людська діяльність з перетворення природи перейшла допустимі для природи межі» [8, с. 137].

4. *Грошова культура й екотуризм («зелений туризм»)*. Екотуризм як нова форма подорожі на природу, з одного боку, формує відповідну екоментальність, зорієнтовану на екологічну відповідальність людини, збереження та відтворення Природи, а з іншого – певним чином руйнує економізм грошової культури внаслідок відмови від виключно прагматичного ставлення до Природи.

5. *Соціологічний супровід впровадження в соціальну практику екологічної етики*. Наразі зберігається актуальність розробки та впровадження в соціальну практику екологічної етики, подолання суперечностей між біоцентризмом і антропоцентризмом. Серед стратегій подолання антропоцентризму виділяють такі, як: патоцентризм, біоцентризм, радикальний фізіоцентризм [3]. Соціальна ціна грошової культури визначається готовністю суб'єктів екологічних відносин до діяльності в умовах етичних принципів цієї культури. Демонстрація екологічної культури виключно на економетричних принципах, тобто без етичної складової, визнається антигуманною, руйнівною як для суспільства, так і для Природи. Нові моделі екологічної поведінки в умовах цифрового суспільства також зазнають впливу грошової культури, зокрема через інституціоналізацію електронних грошей у віртуальному комунікативному просторі. Дотримання в конкретному суспі-

льстві в конкретному часопросторі відповідних етичних норм здатне унеможливити негативний вплив на екологічну поведінку комерціалізації природокористування на шкоду відтворення Природи.

Висновки. Культуроперетворювальний вплив людини на Природу здійснюється через грошову культуру, що стала важливим соціальним регулятором суспільних відносин у різних сферах. Наразі спостерігається збереження основних ліній впливу грошової культури на особистість і суспільство (за Г. Зіммеlem). Разом з тим підвищилася роль таких принципів ставлення до Природи в умовах грошової культури, як: прагматизм, ринкова корисність, максимізація прибутку, економізація у використанні природних ресурсів; калькуляція та мінімізація витрат на екологічну безпеку. Руйнівному впливу на систему відносин «Суспільство – Інформація – Природа» з боку економізму грошової культури може, на наш погляд, у наші дні протистояти лише популяризація екологічного волонтерства. Адже волонтерські програми базуються на безоплатній діяльності й мають виражену соціальну спрямованість. У сучасному світі проблеми взаємодії в системі «Суспільство – Інформація – Природа» не можна розглядати поза експансії грошової культури. При цьому кумулятивний ефект впливу грошової культури виявляється через екологічну свідомість та екологічну поведінку, а також екологічну політику. Саме в контексті грошової культури має відбуватися пошук механізмів, інструментів, способів інформаційного, зокрема соціологічного, супроводу контактів між різними суб'єктами з питань Природи, Людини й Суспільства. Урахування грошової культури як соціального регулятора допоможе й у подоланні дефіциту управлінських технологій вирішення екологічних проблем сучасності.

Подальші наукові розвідки мають зосередити увагу на вивченні співвідношення глобального й локального у взаємодії Грошової культури, Природи, Інформації та Суспільства.

Список використаної літератури

1. Берг У. Как делаются деньги? Философия посткредитного капитализма. Москва: AdMarginem Press, 2018. 312 с.
2. Брик Я. А., Говорун Н. В., Дементьев В. В., Лащук О. М., Мельник О. В. Школа волонтерів: навч. посіб. / за заг. ред. Г. С. Скитьової. Київ, 2016. 166 с.
3. Дубовий В. І., Дубовий О. В. Екологічна культура: навч. посіб. Херсон: Грінь Д. С., 2016. 256 с.
4. Єрмоленко А. М. Соціальна етика та екологія: монографія. Київ: Лібра, 2010, 416 с.
5. Зарубина Н. Н. Деньги как социокультурный феномен. Москва: Анкил, 2011. 200 с.
6. Зиммель Г. Философия денег. *Теория общества. Сборник*. Москва: КАНОН-пресс-Ц: Кучково поле, 1999. С. 309–383.
7. Зелизер В. Социальное значение денег. Деньги на булавки, чеки, пособие по бедности и другие денежные единицы. Москва: ГУ ВШЭ, 2004. 284 с.
8. Зубок Ю. А., Чупров В. И. Угрозы в трансформирующейся среде обитания как фактор социальных рисков: прогнозирование и регулирование. *Социологические исследования*. 2017. № 5. С. 57–67.
9. Ильин А. Н. Культура общества массового потребления. Критическое осмысление: монография. Омск: Изд-во ОмГУПУ, 2014. 208 с.

10. Лимаренко А. П. Социология денег. Минск: Изд-во БГУ, 2014. 208 с.
11. Мельниченко А., Киричок А. Грошова культура населения в контексті дослідження соціальних комунікацій. *Вісник Книжкової палати*. 2013. № 2. С. 1–2.
12. Никитин А. П. Божественное и дьявольское в деньгах. *Вестник Томского государственного университета Философия. Социология. Политология*. 2014. № 2 (26). С. 105–113.
13. Никитин А. П. Значение денег в традиционном типе общества: социокультурный аспект. *Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия «Гуманитарные и социальные науки»*. 2014. № 3. С. 51–57.
14. Овруцкий А. В. Морфология антиконсюмеристских движений: источники, направления, практики. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2011. Т. XIV. № 5 (58). С. 89–98.
15. Поплавська Ж., Поплавський В. Економічні аспекти екологізації. *Вісник НАН України*. 2005. С. 26–34.
16. Сивцева В. М. Роль экологического волонтерства в сохранении окружающей среды. *Концепции фундаментальных и прикладных научных исследований*: сб. статей по итогам Международной научно-практической конференции. Уфа: Агентство международных исследований, 2017. С. 175–178. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=32169916> (дата обращения: 22.09.2019).
17. Уманська О. Волонтерство в Україні. URL: <http://uwcfoundation.com/ua/blagotvoritelnost-v-ukraine/volonterstvo-v-ukraini> (дата звернення: 21.09.2019).
18. Фергюсон Н. Восхождение денег. Москва: Астрель, 2010. 431 с.
19. Хижняк Л. М. «Грошова культура» в соціологічному вимірі. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: зб. наук. праць. Харків: Вид. центр Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна, 2002. С. 350–352.
20. Хижняк Л. М. Экспансия денежной культуры в постсоветском обществе. *Российское общество и социология в XXI веке: социальные вызовы и альтернативы*: тезисы докладов и выступлений на II Всерос. социологическом конгрессе: в 3 т. Москва: Альфа-М, 2003. Т. 1. С. 505–506.
21. Шотаевич Г. Д. Почему деньги – это больше, чем средство обращения. *Общественные науки и современность*. 2017. № 6. С. 147–157.
22. Яницкий О. Н. Критические состояния среды обитания: методологические и теоретические проблемы. *Полис. Политические исследования*. 2015. № 5. С. 145–159.

Стаття надійшла до редакції 03.10.2019.

Хижняк Л. М., Хижняк К. В. Денежная культура во взаимодействии «Общество – Информация – Природа»

В статье денежная культура рассматривается как форма связи индивида (группы, сообщества) с Природой. Раскрыта роль таких принципов отношения к Природе в условиях денежной культуры, как: прагматизм, рыночная полезность, максимизация прибыли, экономизация в использовании природных ресурсов; калькуляция и минимизация расходов на экологическую безопасность. Компенсаторным механизмом выступает экологическое волонтерство. Показано, что именно в контексте денежной культуры должен происходить поиск механизмов, инструментов, способов информационного, в том числе социологического, сопровождения контактов между различными субъектами по вопросам Природы, Человека и Общества.

Ключевые слова: денежная культура, информация, коммуникация, природа, экологическое сознание, экологическая поведение, экологическая политика, культура потребления.

Khyzhniak L., Khyzhniak K. Monetary Culture in Interaction «Society-Information-Nature»

In the article monetary culture is considered as a form of connection of an individual (group, society) with Nature. It is shown how the cultural influence of man on Nature is carried out through the money culture, which has become an important social regulator of social relations in different spheres. The authors proposed in the context of monetary culture to explain a number of phenomena in their interaction «Society - Nature» in a complex and systematic way, which are now described by such concepts as: environmental risk, environmental security, environmental crisis, environmental threat, environmental catastrophe, environmental modernization, environmental expertise. The article focuses on the preservation of the main lines of influence of monetary culture on the individual and society (for G. Simmel). At the same time, the role of such principles of attitude to Nature in the conditions of monetary culture as pragmatism, market utility, profit maximization, economization in the use of natural resources; calculation and minimization of costs for environmental safety has increased. New models of environmental behavior in a digital society are also affected by the monetary culture, in particular through the institutionalization of electronic money in the virtual communication space. The social price of monetary culture is determined by the readiness of the subjects of ecological relations to work in the conditions of this culture. It is proved that in the modern world the problems of interaction in the system «Society-Information-Nature» can not be considered outside the expansion of monetary culture. In this case, the cumulative effect of the influence of monetary culture is manifested through environmental consciousness, environmental behavior, and environmental policy. It is in the context of monetary culture that the search for mechanisms, tools, ways of informational, including sociological, support of contacts between different subjects on issues of Nature, Man and Society should take place. Taking into account the monetary culture as a social regulator will help in overcoming the deficit of management technologies for solving environmental problems of our time. The authors identified the following up-to-date topics of sociological research: monetary culture and environmental protection; monetary culture and ecotourism (green tourism); ecological sociological expertise in the conditions of monetary culture; sociological support of introduction of ecological ethics into social practice.

Key words: *monetary culture, information, communication, nature, ecological consciousness, ecological behavior, ecological policy, culture of consumption.*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.35:39

Т. Г. КАМЕНСЬКА

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ БІЛІНГВІЗМ НА ПРИКЛАДІ ОДЕСЬКОГО РЕГІОНУ

Особливий вплив на сильну позицію російської мови в Одесі мав процес поселення в місті після відставки сімей офіцерів Радянської армії. Введення в експлуатацію гіганта хімічної промисловості Одеського припортового заводу також сприяло приїзду до міста великої кількості провідних фахівців з Росії та Білорусі, які, природно, розмовляли російською. Навіть велике підприємство Чорноморське морське пароплавство з усіма його інфраструктурними підрозділами залучало до Одеси російськомовних радянських співвітчизників, при тому що управління ним здійснювалось, минаючи український республіканській центр. Завдяки цьому заохочувалось знання тільки російської та іноземних мов.

Українська та російська – це близькі, споріднені мови, які мають велику частку подібностей у лексиці і граматиці. З тієї ж причини сьогодні немає особливих заперечень у російськомовного населення на вимоги впровадження української мови. За допомогою сучасних комп'ютерних програм сьогодні офіційне діловодство здійснюється українською мовою без особливих труднощів.

Ключові слова: мовна політика, реалізація мовної політики, білінгвізм.

У такому складному геополітичному «розвороті», який змушена робити сучасна Україна, постає необхідність розривати старі зв'язки й створювати нові, з іншими політичними суб'єктами та організаціями. Аналогічні перетворення проходили пострадянські країни Балтії, проходять і інші країни. А Україна зараз перебуває в активній фазі, коли нам потрібно (образно кажучи) «розтиснути руку, відпустити старі поручні і водночас схопитися за нові», не впавши у прірву. І, здавалося б, все, що зараз потрібно, це мати силу в руках. Із силою зазвичай асоціюються економіка, військова потужність, влада, яка домінує, що дозволяє тимчасові жорсткості в ім'я майбутніх цілей. Іншими словами, у силовому блоці сконцентровано природно-технологічні, фінансові, законодавчі та адміністративні ресурси держави. Але, як почали стверджувати феноменологи, людина лише частково є природною, а частково – це духовна істота. І якщо припускаємо, що наше українське суспільство побудоване на відносно високому духовному, моральному та інтелектуальному підґрунті, ми повинні визнати: для сучасного геополітичного розвороту країни недостатньо забезпечувати лише силовий ресурс. Досить значними є й духовно-культурні цінності громадян нашої держави. Серед останніх особливе місце посідає культурно-мовна сфера суспільства, яка, на жаль, в Україні є постійно проблемною та неви-

рішальною. Безпосередньо сфера зіткнення сучасного стану функціонування мови в суспільстві, державного управління цим станом та політичних технологій навколо мови в Україні є найактуальнішою для нашого суспільства.

Метою статті є виявлення особливостей формування білінгвізму в умовах сучасної мовної політики в українському суспільстві в специфічному місті Одеса та Одеському регіоні.

Доволі складно зробити аналіз навіть виключно соціологічних досліджень мовних питань у сучасній Україні, не кажучи вже про розповсюджений міждисциплінарний підхід між науковими галузями: соціологією з історією та філософією мови, політологією, соціолінгвістикою тощо. Усі роки становлення сучасної української держави політичні сили «докидають пальне в топку» культурно-мовного розвитку суспільства. Особливо напередодні виборів соціологи в більшості своїй досліджували та продовжують досліджувати (тобто постійно роблять моніторинги) цю проблему. Відповідно до поставленої мети, проаналізуємо матеріали соціологічних опитувань щорічного моніторингу «Становище української мови в Україні» руху «Простір Свободи», дослідження КМІС за анкетною ZN.UA. А для вторинного аналізу та інтерпретування кількісних даних використаємо класичні праці з питань білінгвізму Л. В. Щерби, а також досвід роботи автора цієї статті в дослідницькій лабораторії Одеського національного (в минулому «державного») університету імені І. І. Мечникова «НДЛ – 18» за господарсько-договірною темою з Одеським припортовим заводом у 1985–1990 рр.

У цілому в розгляді мовної політики будь-якої держави можна відокремити три напрями:

- 1) мовна структура суспільства;
- 2) нормативно-правова база функціонування мов на території держави та етнонаціональна державна політика;
- 3) історія розвитку міждержавних та міжетнічних відносин у суспільстві й прикордонних зонах, які суттєво впливають на мову населення (зокрема населення України).

За **першим напрямом**, за даними щорічного моніторингу «Становище української мови в Україні за 2016–2018 роки», оприлюдненого громадським рухом «Простір Свободи», було зафіксовано розподіл мов як «рідних» серед населення України (на жаль, громадський рух «Простір Свободи» посилається на дані різних років за різними дослідницькими службами) [2; 3].

Таблиця 1

Відповіді респондентів про рідну мову, %

Рідна мова	2016 р.	2017 р.
Рідна мова українська	60	68
Рідна мова російська	15	14
Рідна мова і українська, і російська	22	17
Рідні інші мови	2	1

Таблиця 2

Відповіді респондентів про мову спілкування, %

Мова спілкування	2016 р.	2017 р.
Завжди чи переважно українською	50	49,6
Завжди чи переважно російською	24	25
Іноді українською, іноді російською	25	23,7
Іншими мовами	1,4	0,9

Безумовно, надається ще й специфіка розподілу за географічним положенням (Захід, Центр, Південь, Схід, Донбас) з відповідними перевагами української мови на «Заході» та в «Центрі» й збільшенням російськомовного населення на «Півдні», «Сході» та «Донбасі».

У 2018 р. моніторинг не здійснювали за вказаними категоріями, а лише підготовлено аналітичну довідку: «У 2018 р. позиції української мови зміцнилися насамперед на радіо й телебаченні, а також в галузі освіти. Проте в інших сферах суспільного життя, у тому числі сфері послуг (включно з інтернет-послугами), друкованих медіа тощо, позиції української мови значно слабші» [4].

Другий напрям, відокремлений нами як «нормативно-правова база функціонування мов на території держави та етнонаціональна державна політика», забезпечується ст. 10 Конституції України, де закріплено, що «державною мовою в Україні є українська мова». Однак 7 лютого 2012 р. було винесено на розгляд законопроект двома депутатами В. Колесніченком і С. Ківаловим, який було проголосовано більшістю Верховної Ради, і 5 червня того ж року був підписаний президентом В. Януковичем закон, який «істотно розширював використання регіональних мов, якщо кількість носіїв цих мов складала не менше 10% від населення певного регіону, а в окремих випадках і менше 10%». Знову обраний у 2014 р. президент і парламент України доклали багато зусиль, щоб скасувати цей закон, і 28 лютого 2018 р. Конституційний Суд України визнав Закон В. Колесніченка і С. Ківалова неконституційним та таким, що втратив силу.

У сфері етнонаціональної політики України більшістю депутатів у парламенті та зусиллями президента України обрано курс на дерусифікацію, оскільки, за даними моніторингу «Простір Свободи», складною була позиція української мови в таких сферах [4]:

– підраховано, що преса лишається переважно російськомовною (українською мовою у 2016 р. друкувалися 34,1% газет; російською – 61,5%, іншими – 4,4%. У 2018 р. українською мовою було видано лише на 1–2% більше від минулорічних показників);

– встановлена законом частка 75% україномовного ефіру – не досягається, канали порушують закон;

– за підсумками того ж моніторингу кав'ярень і ресторанів у 26 обласних центрах (крім окупованих), а також Кривому Розі, Маріуполі, Краматорську та Северодонецьку, лише 40% закладів харчування мають

українську вивіску, до цього числа також зараховані назви, які однаково читаються українською й російською мовами. У 25% закладів україномовного меню немає (це стосується закладів Маріуполя, Северодонецька, Кривого Рогу та Запоріжжя). Залишилися випадки в містах Сходу та Півдня, коли персонал спілкувався винятково російською мовою, незважаючи на українську мову клієнта. Дослідники звертають увагу на стрімку латинізацію вивісок. До цього неможливо не додати результати спостережень за розмовами студентів вишів в Одесі з питань української мови. Усе частіше можна почути висловлювання приблизно такого змісту: «Краще покласти зусилля на вивчення англійської, ніж української»;

– мова українського сегмента Інтернету – переважно російська. «За даними socialblade.com, серед 250 найпопулярніших українських YouTube-каналів україномовними є лише 7,2%. Російськомовні канали становлять 65,2%. Двомовні – 16,4%, англomовні – 11,2%. За даними charts.youtube.com, серед 100 найпопулярніших пісень, музичних відео та виконавців домінує російськомовний продукт. Він складає 74%, 70% та 62% відповідно. Україномовні пісні складають 6%, 8% та 7%» [4].

Третій напрям мовної політики – історія розвитку міждержавних та міжетнічних відносин у суспільстві й прикордонних зонах. Історія України продовжує підпадати під кардинальні перегляди та нові інтерпретації, але безумовним фактом є багатолітня та тотальна інтегрованість України в минулому в радянський простір, із чого будуються до сьогодення всі перелічені сучасні стани: у структурі мови, у культурній спадщині, у родинних зв'язках громадян України та Росії, у трудовій міграції.

Стосовно трудової міграції. За анкетною ZN.UA, дослідження проводилось Київським міжнародним інститутом соціології з 21 листопада по 15 січня 2017 р. Польовий етап був з 1 по 14 грудня 2017 р. Опитування пройшло в 110 населених пунктах по всіх областях України, крім території Криму. У Донецькій та Луганській областях опитування проведено лише на територіях, підконтрольних Україні. (У результаті польового етапу отримано 2039 анкет). «Більше ніж третиною опитуваних Росія сприймається як потенціальна ворожа територія. Але 63% респондентів все ж таки вважають працевлаштування українців в Росії можливим» [5].

Захід став відкритим для українців, але він є настільки більш розвинутим, що до нього треба йти після виправлення станів у багатьох сферах, перш за все в економіці. Дослідження показує, як люди відчують на собі примус економічних проблем і розуміють, що економічні зв'язки між Україною та Росією не дозволяють нам роз'єднатися. А що при цьому мова?

Особливості мовної політики безпосередньо в Одесі та Одеській області. Нормативно-правова база функціонування мови в Одесі та Одеській області нічим не відрізняється від інших регіонів України. Особливо після скасування закону В. Колесніченка і С. Ківалова. Специфічні умови, які впливають на домінування російської мови в м. Одесі та Одеському ре-

гіоні, лежать в історії розвитку краю, яку можна вивчати з різної глибини ретроспекції, наприклад, починаючи з XVII ст. Але ми зупинимося на періоді розпаду Радянської держави.

У контексті загальноукраїнської мовної політики Одесу й область характеризували й зараз характеризують як регіон з високим відсотком російськомовних громадян. З початку XXI ст. після Криму й Донецької та Луганської областей Одеська область поряд з Харківською й Миколаївською була російськомовною (безумовно, за рахунок міського населення Одеси, при тому, що сільське населення в більшості залишалось україномовним).

**«Зеркало недели. Украина» Опрос КМИС 2003 г.
«Русский язык как используемый язык» 2003 г. [6]**

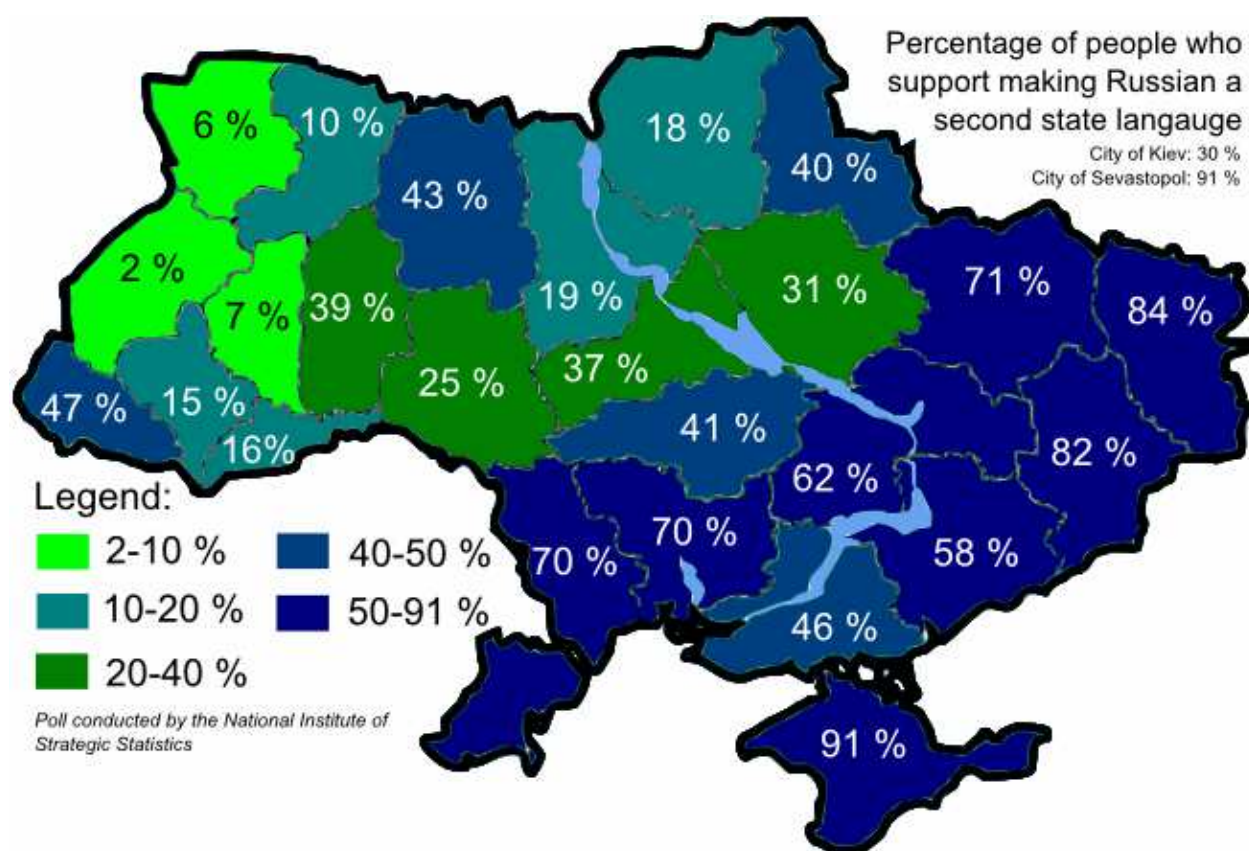

Рис. 1. «Percentage of people who support making Russian a second state language»
(відсоткове співвідношення людей, які підтримують надання російській мови статусу другої державної мови)

Однією з причин русифікації жителів Одеси напередодні розпаду СРСР була політика держави стосовно воєнних офіцерів-відставників. За законом, воєнні офіцери, уходячи у відставку, мали право вибирати собі місто постійного проживання. Заборонено було лише поселення в столиці (Москві) та Ленінграді (Санкт-Петербурзі). Одеса для відставників була одним з найпривабливіших міст, де поселялось багато офіцерських сімей.

Тому в нашому місті збереглися поряд з російською мовою значні симпатії до радянської та російської історії, культури, літератури.

Ще один фактор – це вплив на статус російської мови в Одесі високорозвинутого в радянські часи Чорноморського морського пароплавства. Ця галузь перебувала в прямому підпорядкуванні міністерств та відомств усесоюзного значення (керувалась з Москви) в обхід республіканських київських структур. До цієї галузі входили вищі навчальні заклади, училища, мережі магазинів, відомчі санаторії тощо. Крім самої морської галузі, в Одесі була розвинута інфраструктура морського порту (також відомчі підприємства, валютні магазини, дитячі садки тощо). Усі вони з великою кількістю співробітників функціонували без усякої потреби в українській мові, оскільки цілком керувались безпосередньо з Москви.

Зміцненню позицій російської мови в Одесі сприяв і Одеський припортовий завод. Для цього великого підприємства були необхідні висококваліфіковані спеціалісти (інженери, хіміки), яких не готували українські виші і яких запрошували до Одеси з Білорусі та Росії.

Перелічені категорії спеціалістів (воєнні офіцери, робітники порту й Чорноморського морського пароплавства, інженери Припортового заводу), у тому числі члени їх сімей, становили широкий прошарок інтелектуально освічених громадян. У цьому контексті російська мова ставала престижною, асоціювалась з високою культурою настільки, що україномовне населення із сільської місцевості (як правило, студенти вищих навчальних закладів) добровільно, практично цілком за рік-півтора включалось у комунікацію мовою міста, тобто російською мовою.

Варто окремо зупинитися на специфіці українсько-російського білінгвізму. Як відомо, до складу радянської держави входили різні етнонаціональні групи. Щоб об'єднати їх в одному підпорядкуванні з єдиного центру, необхідно було організовувати вивчення російської мови в усіх кутках великої держави. Із цією метою в Радянському Союзі проводили багато досліджень з удосконалення білінгвізму. Відомий радянський філолог Л. В. Щерба підкреслив, що в процесі навчання чужої мови «ведеться постійна неусипна боротьба з рідною мовою» [1, с. 8] у формі активного заглушення мовної свідомості рідною мовою; виникає своєрідне «розхитування» мовної установки, особливо в дітей та підлітків зі слабо сформованими вербальними навичками.

Узагалі вивчення другої мови викликає велике навантаження на психіку людини, потребує багато зусиль. Однак в україно-російському білінгвізмі вдається уникнути цих проблем завдяки великій схожості: звучання слів, граматичної структури мов, стилістики, практично єдиного алфавіту, у цілому мовних культур. У результаті навіть примусовий процес вивчення українцями російської мови, як і росіянами української, здійснюється без особливої напруги, не супроводжується втратами для рідної мови. Більше того, сучасна комп'ютеризація діловодства та всіх комунікативних проце-

сів надає змогу бути успішним активним користувачем української мови без особливих зусиль. Навіть ЗНО через тести (для вступу до вищих навчальних закладів) знижує відповідальне ставлення до вивчення української мови. Спрацьовує принцип: те, що легко дається, не дуже цінується. Інша ситуація, коли російськомовним громадянам необхідно вивчати неспоріднені мови, наприклад, молдавську, естонську чи грузинську. У цих випадках виникає внутрішній супротив, а часто й зовнішній протест. Схожість слов'янських мов не сприяє зростанню напруженості взагалі навколо україно-російських відносин, а навпаки, переводить їх до формування толерантності.

Висновки. Підсумовуючи, можна сказати, що українсько-російський білінгвізм зберігається в конкретному Одеському регіоні досить довго, перш за все, з двох основних причин. Перша – історична багатогранна інтегрованість Одеси в радянський простір. Друга – значна схожість української та російської мов.

З виділених нами трьох напрямів мовної політики (мовна структура суспільства; нормативно-правова база функціонування мов на території держави; історія розвитку міждержавних і міжетнічних відносин у суспільстві й прикордонних зонах) найбільш впливовим для Одеси є третій – історичні наслідки південного, портового, культурно-промислового центру колишньої радянської держави. Нормативно-правові зусилля державної мовної політики в такому регіоні, як Одеса та Одеська область, здійснюються сьогодні в умовах, де ще сильно відчуваються наслідки радянської організаційної політики в різних секторах. Особливий вплив на сильну позицію російської мови в Одесі мав процес поселення в нашому місті після відставки сімей офіцерів радянської армії. Введення в експлуатацію гіганта хімічної промисловості Одеського припортового заводу також сприяло приїзду до міста великої кількості провідних фахівців з Росії та Білорусі, які, природно, розмовляли російською. Навіть велике підприємство Чорноморське морське пароплавство з усіма його інфраструктурними підрозділами залучало до Одеси російськомовних радянських співвітчизників, при тому що управління ним здійснювалось, минаючи український республіканський центр. Завдяки цьому заохочувалось знання тільки російської та іноземних мов.

Високий рівень освіти зазначених категорій фахівців дав російській мові високий статус, і сільське населення зовсім добровільно визнавало її значення й популярність. Особливого роздратування російською мовою серед сільського україномовного населення не було, тому що вивчати її було не дуже важко. Українська та російська мови – це близькі, споріднені мови, які мають велику частку подібностей у лексиці й граматиці. З тієї ж причини сьогодні немає особливих заперечень у російськомовного населення на вимоги впровадження української мови. За допомогою сучасних комп'ютерних програм офіційне діловодство здійснюється українською

мовою без особливих труднощів. Негативно ж оцінювати громадяни Одеси можуть лише цілеспрямовану ізоляція українських учнів та студентів від досягнень російськомовної літератури й кіномистецтва. Об'єктивно виникає загроза, що ми вільно розмовлятимемо російською мовою, але складні її граматики, правопис і пунктуація правильно застосовуватимуться лише за допомогою комп'ютерних програм.

З погляду соціологічної методології, мовне питання в Україні (поки що політично нестабільної держави) використовується в період виборчих перегонів як провокативна соціоінженерна технологія.

Список використаної літератури

1. Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Львов, 1958. Т. 1. С. 172.
2. Шамайда Т. Стан української мови. Щорічний моніторинг: Російська домінує в медіа та сфері послуг, українська – в освіті й кінопрокаті. URL: <http://litakcent.com/2016/11/09/taras-shamajda-stan-ukrajinskoji-movy-shhorichnyj-monitorynh-rosijska-dominuje-v-media-ta-sferi-posluh-ukrajinska-v-osviti-j-kinoprokati-teksty-org-ua/> (дата звернення: 25.09.2019).
3. Становище української мови за рік поліпшилося. URL: <https://novy-parnia.com/2017/11/09/stanovishhe-ukrayinskoji-movi-za-rik-polipshilosya-infografika-dosvyata/> (дата звернення: 22.09.2019).
4. Стан української мови в Україні: що змінилося за 2018 рік. URL: <https://uk.etcetera.media/stan-ukrayinskoji-movi-v-ukrayini-shho-zminilosya-za-2018-rik.html> (дата звернення: 21.09.2019).
5. «Головними гальмами» розвитку України українці вважають олігархів і владу. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/480473.html> (дата звернення: 25.09.2019).
6. Зеркало недели. Украина. URL: <https://www.google.com/search?q=«Зеркало+недели.+Украина»+Опрос+КМИС+2003+г.+русский+язык+как+используемый+язык+2003> (дата звернення: 30.09.2019).

Стаття надійшла до редакції 06.10.2019.

Каменская Т. Г. Украинско-русский билингвизм на примере Одессы и Одесского региона

Особое влияние на сильную позицию русского языка в г. Одесса и в Одесской области имело поселение после отставки семей офицеров Советской армии. Введение в эксплуатацию гиганта химической промышленности Одесского припортового завода также способствовало приезду на постоянное место жительства большого числа высококвалифицированных специалистов из России и Беларуси, которые, естественно, говорили на русском языке. В том числе и крупное Черноморское морское пароходство со всеми его инфраструктурными подразделениями привлекало в Одессу соотечественников, которым проще было говорить на русском языке, а не на украинском. ЧМП имело общесоюзное подчинение, минуя украинский республиканский центр. Все это требовало общения на русском языке и на иностранных языках.

Украинский и русский – это родственные языки, близкие по многим лексическим и грамматическим параметрам. Поэтому сегодня русскоговорящее население реагирует на активное внедрение украинского языка вполне спокойно. А вся деятельность с официальной документацией легко осуществляется с помощью современных компьютерных программ.

Ключевые слова: языковая политика, реализация языковой политики, билингвизм.

Kamenska T. Ukrainian-Russian Bilingualism: The Case of Odessa and Odessa Region

The present article aims to reveal special aspects of the current language policy implementation in Odessa city and region.

When we examine national language policy we distinguish three courses:

- 1) language structure of society;*
- 2) legal and regulatory framework for language functioning on the state territory, and national ethnic social policy;*
- 3) historical evolution of international and interethnic relations within the society and frontier zone that significantly affect the language of Ukrainian people.*

Legal and regulatory framework of language functioning in the city of Odessa and Odessa region does not differ from any other region of Ukraine. Some specific provisions that service Russian language prevalence in Odessa city and region originate from the territory historical background.

Official regulatory efforts of the state language policy in such area as Odessa city and region are carried out along with strongly experienced consequences of the soviet administrative politics in various fields. Strong stand of Russian language was significantly affected by the fact that a lot of Soviet officers settled down in our city with their families after military discharge. The launch of a chemical industrial giant such as Odessa Portside Plant also attracted into the city a considerable body of experts from Russia and Belarus who naturally spoke Russian. Another even bigger enterprise, the Black Sea Shipping Corporation with its entire infrastructure, invited the Russian speaking compatriots to join its ranks and drove the employees out of republican subordination encouraging the knowledge of Russian and foreign languages.

High educational level of the experts mentioned above gave priority to Russian language, and the countrymen from the region quite willingly acknowledged its significance and image. Ukrainian speaking countryside didn't feel some special annoyance about Russian since there was no challenge to learn it. Ukrainian and Russian are cognate languages and have a wide range of similarities in dictionary and grammar. Due to the same reason there are no distinctive negative voices on the part of Russian speaking population against Ukrainian language implementation. Modern computer programs help to carry out official workflow management and communication in Ukrainian without specific difficulties. Odessa citizens adversely react on purposeful isolation of the Ukrainian school students from the masterpieces of Russian literature and art.

Key words: *language policy, language policy implementation, bilingualism.*

УДК 316.4

Л. А. ЛЯПІНА

МІЖЕТНІЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

У статті обґрунтовано актуальність дослідження проблеми міжетнічної толерантності. Викладено результати емпіричного соціологічного дослідження, проведеного в грудні 2018 р. – січні 2019 р. з використанням методу анкетного опитування в трьох містах України: Миколаєві, Одесі та Херсоні. Визначено основні показники міжетнічної толерантності міського населення Південного регіону України. Аналіз результатів дослідження показав певний рівень національної відокремленості містян.

Ключові слова: толерантність, міжетнічна толерантність, соціальна дистанція, індекс соціальної дистанції, національна меншина, етнос, культура, соціокультурна безпека.

Сучасна світова спільнота, яка представлена великою кількістю історично детермінованих культур, етносів, конфесій, мов, дедалі стає все більш мультикультурною. Питання полікультурних суспільств (культурна ідентифікація та розмаїття, релігійна поліфонія, етнокультурна інтеграція тощо) набувають не лише позитивного сенсу, а й наповнюються тривожними явищами, зокрема, нетерпимістю та ксенофобією, міжконфесійними й міжнаціональними конфліктами, відчуттям соціальної винятковості. І тут своєрідним імперативом часу, тактики й стратегії міжнаціональних, міжнародних, а також міжособистісних і міжгрупових відносин постає толерантність, ґрунтована етно- та соціокультурною неоднорідністю, бажанням мати стабільний соціум. Толерантність як повага до різних культур, релігій та етносів постає основною передумовою розвитку сучасного світу.

Проблема толерантності є актуальною на сучасному етапі й для українського суспільства. Процеси державо- та націєтворення, національного відродження, демократизації разом зі збагаченням культур та можливостями діалогу зумовили значну кількість проблем, які виникли на ґрунті нетерпимості, у тому числі у сфері міжетнічних відносин. Розмаїття етносів, мультикультурність постають, з одного боку, як важливі характеристики полікультурного суспільства, а з іншого – як фактор, що може призвести до деконсолідації суспільства, провокувати міжетнічну напругу, конфронтацію між етноспільнотами. Виразніше стала виявлятися тенденція нетерпимості. Невизначена можливість підвищення рівня життя, безробіття, суперечливість модернізації України, зростання кількості переселенців та інші явища сприяють формуванню в українців нетолерантних форм поведінки. Ця небезпека, на жаль, посилюється втратою солідарності, зростанням ксенофобських настроїв. У нас бракує розуміння, що успіх усіх перетворень в Україні, її приєднання до європейської та світової спільноти можливі лише за побудови «зони цінностей», однією з яких є толерантність.

Рівень толерантності – це найважливіший соціальний індикатор, що торкається мотиваційної сфери свідомості й виявляється у формуванні мотиву тієї чи іншої поведінки. Нетерпимість же суспільства – це нетерпимість його громадян. Фанатизм, етнічні стереотипи, образи чи жарти з приводу расових відмінностей – це конкретні приклади вираження нетерпимості, які щодня мають місце в житті людей. Нетерпимість призводить тільки до зворотної нетерпимості.

Як основний показник етнічної толерантності дуже часто використовують результати тесту соціальної дистанції Богардуса. У цьому випадку соціальна дистанція характеризує близькість/відчуженість етнічних спільнот, груп, індивідів. За допомогою шкали соціальної дистанції оцінюють ступінь соціально-психологічного прийняття людьми один одного, у нашому випадку – представників різних етносів. Максимальна соціальна дистанція означає, що людина або етнічна група тримається автономно (орієнтуючись на поверхневу, формальну комунікацію); мінімальна соціальна дистанція означає близькі зв'язки, прийняття індивідуальності іншого. Чим менше показник за шкалою, тим ближче відчуває себе респондент до представників інших національностей, тим більше він толерантний.

За допомогою шкали Богардуса кафедрою соціології Чорноморського національного університету імені Петра Могили в межах грантового проєкту «Ефективне функціонування та розвиток регіонального соціокультурного середовища в умовах децентралізації як запорука національної безпеки України» у грудні 2018 р. – січні 2019 р. був визначений рівень толерантності жителів трьох міст південного регіону України: Миколаєва, Одеси та Херсону.

Етнонаціональний склад населення Миколаєва, Херсону та Одеси є досить різноманітним. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., тут проживають представники 133 національностей. Так, на Миколаївщині найбільш чисельними є українці, які становлять 81,9% від загальної кількості населення області, росіяни – 14,1%, молдавани – 1%, білоруси – 0,7%, болгары – 0,4%, вірмени – 0,3%, євреї – 0,3%, корейці, азербайджанці, роми, поляки, татари, німці – по 0,1% та інші (0,7%). В Одеському регіоні частка українців становить 62,3% від загальної кількості населення області, росіян – 20,7%, болгар – 6,1%, молдаван – 5%, гагаузів – 1,1%; євреїв – 0,6%, вірменів – 0,3%, ромів – 0,2% та ін. На Херсонщині найчисленнішими є такі етнічні спільноти, як: українці – 82,9% від загальної кількості населення області, росіяни – 14,1%, білоруси – 0,7%, татари – 0,5%, вірмени – 0,4%, молдавани – 0,4%, турки – 0,3%, кримські татари – 0,2%, роми – 0,1% та ін. [4].

Для дослідження ставлення містян до представників певних національностей, які традиційно проживають в обласних центрах Південного регіону України, було застосовано шкалу соціальної дистанції Богардуса в інтерпретації В. Паніотто [3]. Респондентам було запропоновано перелік з

11 національностей, які традиційно проживають у Південному регіоні, а саме: українці, росіяни, молдавани, білоруси, болгары, вірмени, євреї, поляки, азербайджанці, роми, татари, кримські татари (національності обрані за статистичними даними населення областей). До речі, термін «національність» у контексті цього опитування для простоти розуміння ми використовували як показник належності до певної етнічної спільності. Респондент повинен був визначитися, наскільки близько в повсякденному житті він згоден підпустити представника кожної з перелічених національностей: як членів родини, як близьких друзів, як сусідів, колег по роботі, як громадян країни, як туристів, чи взагалі не пускати до країни.

Обчислений середній бал отриманих відповідей показує соціальну дистанцію по відношенню до певної етнічної групи, і чим більше дистанція, тим гірше ставляться респонденти до об'єкта дослідження.

Отримані дані дозволили визначити декілька показників, основним з яких є індекс національної дистанції. Для трактування результатів було обрано інтерпретацію Н. Паниної: толерантність – відокремленість – ізолюваність – ксенофобія [1, с. 30].

Отже, першим показником є інтегральний індекс національної дистанції (ІНД), який являє собою середнє значення для всіх респондентів і становить 4,56 балу. Згідно із запропонованою шкалою, цей показник відповідає позиції «національна відокремленість» – значення ІНД від 4 до 5 балів. Таким чином, на сьогодні не можна говорити про відкритість громади трьох міст Півдня України. Проте це не свідчить про повну ізолюваність або настрої ксенофобського характеру. До інших національностей більшість населення ставиться дещо відсторонено, про агресію в цьому випадку не йдеться.

Для більш повного аналізу пропонуємо додатково розглянути всеукраїнські показники ІНД за даними моніторингових досліджень минулих років. На цей момент можна простежити динаміку зміни всеукраїнських індексів з 1992 р. до 2012 р. (за дослідженнями Н. Паниної) [2]. У запропонованому моніторинговому дослідженні ІНД – це усереднене значення щодо всіх національностей, за винятком українців та росіян. Як зазначає Н. Панина, результати моніторингу показують, що спочатку досить високий (у 1992 р.) рівень національної дистанційованості українського населення мав тенденцію до наростання національного ізоляціонізму та підвищення поширеності ксенофобних установок (на основі показників ІНД для обраних 10 національностей). У 1992 р. ІНД становив 4,6 і протягом десяти років збільшився лише до 4,7. У 2002 р. відбувся якісний стрибок у збільшенні національної дистанційованості практично від усіх національностей, показник зріс до 5,5. На початку 2005 р. відбулося деякий невелике зниження поширеності ізоляційних установок щодо більшості національностей. ІНД становив 5,4. У наступні роки тенденція знижувалась, і в 2008–2012 рр. індекс зберігався на позначці 5,2.

Отже, якщо допустити, що ІНД мешканців трьох міст Південного регіону на 2012 р. був аналогічним, то на сьогодні він має тенденцію до зниження (на 0,64 балу), що спричинено таким: в ІНД враховано росіян, які проживають на півдні (без росіян ІНД становить 4,79), крім того, історичне минуле міст (суднобудівна галузь), географічні (наявність моря, річок, сприятливих для навігації, торгівлі) та кліматичні умови (сільськогосподарська діяльність) створили відповідні умови для високої міграції на територію міст. З огляду на це, Миколаїв, Одеса та Херсон розвивалися як міста без вибухів конфліктів на фоні національних і культурних питань.

Про відсутність підстав для таких конфліктів свідчать і самі містяни. За даними проведеного цьогорічного опитування, на думку миколаївців, херсонців та одеситів, українці здебільшого позитивно ставляться до представників інших національностей – 46,2%, нейтральну позицію займають 31,2% співвітчизників, і лише 17,6% здебільшого негативно. Якщо подивитися на розподіл відповідей окремо по кожному місту, то саме одесити вважають українців більш толерантно налаштованими щодо представників інших національностей. Так думають 47,1% респондентів з Одеси. Такі дані свідчать про те, що мультикультурне місто, яке склалося історично, довготривале співжиття різноманітних міжетнічних спільнот допомагають краще розуміти відмінності, робить людей більш відкритими до сприйняття іншого. Серед респондентів з Херсону 45,9% мають думку про позитивне ставлення українців до представників інших національностей. І найменший показник толерантності ми маємо в Миколаєві – 44,6%.

Вище ми розглянули думки жителів Південного регіону щодо ставлення до представників інших етносів. Але ставлення та поведінка можуть по-різному виявлятися в реальній ситуації. Тому ми спробували також виміряти соціальні установки респондентів щодо різних етнічних груп. До анкети було включене питання: «Чи доводилось Вам бути свідком негативного ставлення до представників національних меншин?»

Відповіді респондентів перевершили попередні показники. Так, найтолерантнішим містом виявився Херсон, де 87,9% сказали, що не були свідками негативного ставлення до представників інших національностей, і лише 5,7% дали позитивну відповідь (табл. 2). Що стосується жителів Миколаєва та Одеси, то, відповідно, 65,3% та 64,7% вказали, що не бачили прикладів негативної поведінки. Водночас 26,3% та 29,5% відповідно дали позитивну відповідь. Тобто кожен четвертий дорослий мешканець міста Миколаєва та майже кожен третій житель міста Одеси на власні очі спостерігали ситуації нетолерантного ставлення до інших етноспільнот.

Ще одним показником є індекс національної дистанційованості щодо кожної з вищеназваних національностей (ІНД-11) (табл. 1), який був врахований у цілому по Південному регіону на основі середніх значень ІНД по кожному місту окремо, суттєвих відмінностей між якими не виявилось.

Таблиця 1

Національна дистанційованість населення Південного регіону від...	ІНД-11
Росіян	2,56
Білорусів	3,88
Молдаван	3,33
Болгар	4,25
Вірмен	4,92
Євреїв	4,83
Поляків	5,05
Азербайджанців	5,28
Кримських татар	5,33
Татар	5,53
Ромів	6,00

Таким чином, найбільш відкритим (значення ІНД не перевищує 4 бали) населення Миколаєва, Одеси та Херсону є до росіян, білорусів та молдаван. За статистикою, представників саме цих національностей найбільше проживає в Південному регіоні. Відповідно, можна говорити про більш тісне переплетення зв'язків між народами і, зрозуміло, більшу лояльність. Крім того, Н. Паніна вказує на таке поняття, як «східнослов'янська відокремленість», яка зумовлена спорідненістю культури. Вона зазначає, що в масовій міжнаціональній свідомості дорослого населення України все ще продовжує зберігатися, незважаючи на п'ятирічну війну на Сході, високий рівень східнослов'янської відокремленості, де як «своїх» населення України сприймає переважно етнічних українців, росіян і білорусів. Тут, до речі, одним з аргументів пояснення цього явища може бути те, що українці навчилися розділяти політичну владу та народ, який у РФ є заручником своєї влади. Щодо представників молдовської національності, які потрапили до групи «толерантність», то тут потрібно, насамперед, враховувати близькість кордону з Молдовою.

Всеукраїнські індекси (1992–2005 рр.) мають такі показники за всіма трьома національностями (табл. 2).

Таблиця 2

ІНД щодо...	Україна			Південний регіон (Миколаїв, Одеса, Херсон)
	1992	2002	2005	2019
Росіян	2,5	3,3	3,1	2,6
Білорусів	2,9	4,2	3,9	3,3
Молдован	4,6 (1994р.)	5,3	5,1	3,9

Наступне групування стосується параметра «Національна відокремленість. Значення ІНД від 4 до 5 балів». До цієї групи увійшли представ-

ники таких національностей: болгари – 4,25, вірмени – 4,92, євреї – 4,83. Показник болгар можна пояснити певним відокремленням самої групи від населення, про що свідчить традиційне достатньо компактне проживання (наприклад, на Миколаївщині – поселення Тернівка, на Одещині – Татарбунарський, Тарутинський та декілька інших районів), вірмени традиційно мають міцні зв'язки всередині своєї діаспори та не завжди схильні до тісних контактів з представниками іншої культури. Можна допустити, що достатньо високий показник серед євреїв пояснюється стійкою присутністю стереотипізації, яка має доволі глибокі історичні корені. Проте, варто зауважити, що з огляду на статистичні показники початку минулого століття, де, наприклад, тільки в Миколаєві, не кажучи вже про Одесу, кожен четвертий мешканець міста був євреєм за національністю, у містах культура єврейського народу представлена не на дуже високому рівні.

Дослідження Н. Паніної не містять інформації про вірмен та болгар, тому нижче представлений індекс щодо представників тільки єврейської діаспори (табл. 3).

Таблиця 3

ІНД щодо...	Україна			Південний регіон (Миколаїв, Одеса, Херсон)
	1992	2002	2005	2019
Євреїв	4,2	5,1	5,0	4,83

До групи «Національна ізолюваність. Значення ІНД від 5 до 6 балів» потрапили поляки – 5,05, азербайджанці – 5,28, кримські татари – 5,33, татари – 5,53 (табл. 4). Інтерпретувати ізолюване ставлення громади до представників цих спільнот можна, виходячи з особливостей самих діаспор, які є також достатньо закритими (азербайджанці) та традиційно зайняті в окремих сферах ринку праці.

Таблиця 4

ІНД щодо...	Україна			Південний регіон (Миколаїв, Одеса, Херсон)
	1992	2002	2005	2019
Поляків	4,4	5,2	5,1	5,05
Азербайджанців	–	5,8	5,7	5,28

І, нарешті, до групи «Ксенофобія. Значення ІНД вище від 6 балів» потрапили роми – 6,0. Варто зауважити, що цей показник поточного року в трьох містах Південного регіону цілком збігається з усеукраїнським індексом за минулі роки (табл. 5).

Таблиця 5

ІНД щодо...	Україна			Південний регіон (Миколаїв, Одеса, Херсон)
	1992	2002	2005	2019
Ромів	5,6	6,0	6,0	6,0

Пояснити таку ситуацію можна вкрай замкнутим способом життя, традиціями, які історично склалися в цього народу, з огляду на це високим рівнем стереотипізації в суспільстві щодо представників цієї національності. Загалом, проаналізувавши результати дослідження в трьох містах Південного регіону України (Миколаїв, Одеса, Херсон), можна погодитися з висновками Н. Паніної стосовно того, що в суспільстві все ж таки домінують традиційні погляди.

Все вищезазначене підтверджує гіпотезу, яка була покладена в основу дослідження: чим ближчі культури представників різних етносів, тим менша дистанція між ними й тим вищий рівень толерантності.

Висновки. Отже, за результатами опитування, показник середнього індексу соціальної дистанції свідчить про національну відокремленість жителів Південного регіону України: миколаївців, одеситів та херсонців (згідно з інтерпретацією шкали). На сьогодні не можна говорити про абсолютну відкритість населення, проте це не свідчить і про повну ізольованість або агресивні настрої.

Список використаної літератури

1. Паніна Н. В. Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженнях національної толерантності в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2003. № 4. С. 21–43.
2. Панина Н. В. Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2005. № 4. С. 26–45.
3. Паніотто В. Динаміка ксенофобії й антисемітизму в Україні (1994–2007). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг: науково-теоретичний часопис*. 2008. № 1. С. 197–214.
4. Перепис населення України 2001 року. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua> (дата звернення: 28.09.2019).

Стаття надійшла до редакції 03.10.2019.

Ляпина Л. А. Межэтническая толерантность на Юге Украины

В статье обоснована актуальность исследования проблемы межэтнической толерантности. Изложены результаты эмпирического социологического исследования, проведенного в декабре 2018 – январе 2019 г. с использованием метода анкетного опроса в трех городах Украины: Николаеве, Одессе и Херсоне. Определены основные показатели межэтнической толерантности городского населения Южного региона Украины. Анализ результатов исследования показал определенный уровень национальной обособленности горожан.

Ключевые слова: толерантность, межэтническая толерантность, социальная дистанция, индекс социальной дистанции, национальное меньшинство, этнос, культура, социокультурная безопасность.

Lyapina L. Interethnic Tolerance in the South of Ukraine

The relevance of research into the problem of interethnic tolerance is substantiated. It is stated that in the conditions of aggression and widespread use of violence in solving ethnic problems, the desire to spread a new philosophy of tolerance, aimed at justifying another system of priorities and values of life, to perceive others as they are, to interact with them, to interact with them based on consent and dialogue.

The results of the empirical sociological survey, which was conducted in December 2018 - January 2019 using the questionnaire survey method, are presented; Respondents were residents of three cities of Ukraine: Mykolaiv, Odessa and Kherson. The main indicators of the interethnic tolerance of the urban population of the southern region of Ukraine, as well as its attitude towards immigrant foreigners, are determined.

The main indicator of ethnic tolerance was the Bogardus social distance test. In this case, social distance characterizes the closeness/alienation of ethnic communities, groups, individuals. The scale of social distance assesses the degree of social and psychological acceptance by people of each other, in our case - representatives of different ethnic groups. The maximum social distance means that a person or an ethnic group is held autonomously (focusing on formal communication). Minimal social distance means close relationships, accepting the personality of another. The smaller the scale, the closer the respondent feels to representatives of other nationalities, the more tolerant he is.

The analysis of the results of the study showed a certain level of national isolation of the inhabitants of the southern region of Ukraine - Mykolaiv, Odessa and Kherson (according to the interpretation of the Bogardus scale). This does not indicate the complete isolation or aggressive sentiment of the townspeople, but one cannot speak of their absolute openness.

Key words: *tolerance, interethnic tolerance, social distance, social distance index, national minority, ethnicity, culture, socio-cultural security.*

УДК316.647.8(163.2)(477.74)

Н. О. НІКОН

ПРОЯВИ ПОЗИТИВНОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ В МУЛЬТИКУЛЬТУРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ (НА ПРИКЛАДІ БОЛГАРО-РОМСЬКИХ ВІДНОСИН НА ОДЕЩИНІ)

Стаття присвячена аналізу етнокультурних суперечностей в умовах мультикультуралізму (на прикладі відносин болгар та ромів Одещини), а також аналізу міжетнічної толерантності як концептуальної основи мультикультуралізму. Важливим елементом мультикультуралізму є просування та підтримання етнонаціональної рівності. Недосконалість та прогалини мультикультуралізму породжують такі процеси, як руйнування культурних засад, толерантність та позитивна дискримінація.

Результати дослідження болгаро-ромських відносин на Одещині підтверджують, що конфлікт між ними не є випадковим, ставлення болгар до ромів склалося з упереджень, стереотипів, з власного досвіду та досвіду близьких людей. Саме тому болгари визначають ромів як об'єкт етнічної антипатії. Вивчення складових міжетнічних відносин надає змогу прогнозувати тенденції їх подальшого розвитку, розробляти соціальні технології регулювання вже сформованих відносини.

Ключові слова: мультикультуралізм, позитивна дискримінація, поліетнічний склад населення, етнонаціональна рівність, толерантність, гетеростереотипи, етнічне напруження та конфлікт.

Прояви мультикультуралізму відображають зміни сучасного світу, в якому мобільність і міграції сприяють «відкритості», культурному різноманіттю більшості країн світу. Це вимагає взаємодії, розуміння й поваги до культурної ідентичності людей, що проживають на одній території. При прояві доброзичливості всіх представників суспільства один до одного спостерігаються зближення культурних кодів, наявність або виникнення загальної ментальності, проникнення в систему цінностей тієї чи іншої культури, повага до них, подолання стереотипів, синтез самотнього і інонаціонального.

Міжкультурне спілкування розширює джерела соціальної й культурної інформації, тим самим виступає важливим чинником у подоланні стереотипізованого мислення й цим сприяє взаємозбагаченню культур. При постійній взаємодії в одному соціокультурному просторі неминучим є вплив одна на одну різних культур (етнічних і конфесійних), що видається як процес світової інтеграції. Можна вважати, що мультикультуралізм – це спосіб соціокультурної інтеграції, а не асиміляції інокультурних груп та включення цих груп до соціальної й політичної системи громадянського суспільства без обов'язкового визначення культурної ідентичності більшості [8, с. 73]. Для мультикультуралізму характерне шанобливе ставлення більшості населення до меншин, однаковий статус різних культурних традицій, право індивіда на вибір своєї ідентичності, у мультикультурному суспільстві людина зберігає свою ідентичність попри впливи інших куль-

тур [4, с. 97]. Виходячи із цього, мультикультуралізм можна розглядати як необхідну умову мирного міжкультурного співіснування. Однак, захоплення ідеями мультикультуралізму може призвести до втрати самотності культур, а наслідком ігнорування культурних відмінностей у соціальному житті є виникнення непорозумінь, що часто переростають у конфлікти. Таким чином, мультикультуралізм приводить не до інтеграції суспільства, а до посилення в ньому сегрегації.

Мультикультуралізм і взаємодію культур у своїх працях розглядали Ч. Тейлор та У. Кімлі, М. Уолцер та Дж. Ролз, Ю. Хабермас, Ч. Кукатас, С. Бенхабіб, С. Жижек, С. Хантінгтон, Е. Гідденс, У. Бек, А. Уледов, В. Федотова, В. Малахов, А. Куропятник, В. Тішков, Л. Дробіжева. Мультикультуралізм українського суспільства вивчають Б. Лаврій, С. Дрожжина, В. Євтух, Л. Ляпіна, Н. Паніна, С. Сержан та інші, знаходячи свою ланку цього питання. Дослідження з приводу взаємодії культур проводять різні центри, наприклад Інститут соціології НАН України.

Отже, проблемна ситуація полягає в існуванні суперечності між ідеологічною основою мультикультуралізму та тенденцією його прояву – соціальна суперечність та конфлікти замінюються етнокультурними й конфесійними суперечностями та конфліктами.

Метою розгляду є вивчення етнокультурних суперечностей в умовах мультикультуралізму (на прикладі відносин болгар та ромів Одещини). Істотними завданнями дослідження стали: аналіз сутності феномена мультикультуралізму; виявлення причин нетерпимості, напруги та конфліктів заснованих на культурних відмінностях (етнічних, конфесійних); аналіз етнічної структури українського суспільства, зокрема на Одещині; аналіз міжетнічної толерантності як концептуальної основи мультикультуралізму; визначення гетеростереотипів у формуванні міжетнічних відносин болгар та ромів Одещини.

Аналіз сучасної ситуації, пов'язаний з відмінністю культур в умовах мультикультуралізму, показує, що як усередині держав, так і на міжнародному рівні існують реальні проблеми зіткнення цих культур, їх наслідком є нетерпимість, напруга і конфлікти. Саме це спостерігається в сучасних державах. По-перше, «старі» народи зіткнулися між собою, і ці зіткнення пояснюються суперечностями національного характеру. По-друге, історично сформовані національні держави в сучасних умовах масової міграції з слаборозвинених країн зіткнулися не просто з різними етнічними або конфесійними культурами, а культурами різного типу: культури епохи постмодерну й культури, які мають традиційний характер, це багато в чому визначає гостроту зіткнень цих культур, перешкоджаючи їх взаєморозумінню. По-третє, необхідність формування рівностей (етнонаціональних) та толерантності в суспільстві спричиняють зворотний ефект – *позитивну дискримінацію*. Позитивно її вважають тому, що дискримінувати, тобто обмежувати в рівних правах, пропонують більшість, надаючи ширші права

та можливості меншості. Для забезпечення етнонаціональної рівності та толерантності створено безліч політичних і соціальних програм. Так, наприклад, у ліберально-демократичних країнах використовують позитивну дискримінацію як ефективну форму соціального захисту меншин. Теорія позитивної дискримінації є однією з найпопулярніших, її використовують більше як прикладну, це породжує дискусії як у науковому середовищі, так і серед політиків та державних діячів. Однак, проблеми позитивної дискримінації не досліджені та не висвітлені у вітчизняній науці, крім окремих аспектів трудових відносин, проблем сексуальних меншин, фрагментарного висвітлення проблеми деяких етнічних меншин. Під поняттям позитивної дискримінації зазвичай мають на увазі комплекс заходів з надання особливих привілеїв менш захищеним групам населення – інвалідам, представникам національних, конфесійних і сексуальних меншин, малозабезпеченим, біженцям, ветеранам війни, колишнім в'язням, жінкам. Основне завдання позитивної дискримінації – зрівняти в правах усі соціальні прошарки. Теорія позитивної дискримінації здобула як прихильників, так і противників. Прихильники позитивної дискримінації вважають, що вона допомагає збільшити до межі переваги права раніше дискримінованих меншин, а також компенсувати шкоду, заподіяну в минулому. Основна ідея позитивної дискримінації полягає в тому, що суспільство, яке допустило або допускає дискримінацію окремих соціальних, етнічних та інших меншин, має компенсувати завдану в такий спосіб шкоду шляхом урізання прав більшості. На противагу цьому, противники позитивної дискримінації заявляють, що вона знижує цінність досягнень особистості, оцінюючи її за принципом належності до певної соціальної групи, а не за мірками кваліфікації. Так, наприклад, досягнення представників меншин в очах суспільства стають незначущими, їх сприймають як результат не їхніх власних зусиль, а лише наданих переваг, а в самих представників меншин знижується мотивація й виявляється схильність до утриманства [9]. Неоднозначність визначень цього явища, різні підходи, політика держав, зумовлена національним досвідом вирішення проблем меншин – усе це в результаті зачіпає глобальну проблему співіснування величезної кількості культур, націй, народів, етносів.

Якщо звернути увагу на Західну Європу, то можна спостерігати, як мігрантам-мусульманам було дозволено оселятись у Європі, їм надавали пільги, але, оселившись вони принесли із собою чужі для Європи релігійні та культурні цінності. Весь час рівність та толерантність була однією з головних цінностей мультикультурної Європи, але останнім часом вони втрачають своє значення, навіть у Нідерландах, що вважають найтолерантнішою країною, відчувається напруга та конфлікти на етнічному рівні. Усе частіше в розвинутих державах спостерігаються напруги, зокрема латентні, засновані на культурних відмінностях, а також зіткнення та конфлікти (етнічні, конфесійні). Прикладом такого зіткнення є Чехія, Угорщина,

Румунія, Португалія, Франція, Словаччина, Болгарія, не оминуло це також і Україну. Сучасну ситуацію в Україні характеризують як кризову, наслідки якої спостерігаються на всіх рівнях суспільного життя. Це вимагає від суспільства зміни усталеної поведінки та соціальних норм у всіх прошарках населення держави, що призводить до напруженості та конфліктів, які більш за все помітні на міжетнічному рівні, саме тому досвід цих країн актуалізується для України. Оскільки в умовах єдиного соціального простору проживають різні культурні та етнічні групи, їх взаємодію необхідно контролювати й регулювати.

Українське суспільство можна вважати мультикультурним, оскільки Україна не є моноетнічною й визначена як країна з *поліетнічним складом населення*, етнічні меншини прагнуть до збереження та відтворення своєї ідентичності через активне функціонування створених асоціацій і своїх культурних центрів. На законодавчому рівні регулюють права людей, незалежно від їх етнічної або релігійної належності. Згідно з Конституцією, усі народності в Україні мають рівні права й можливості розвивати культуру та освіту рідною мовою [11]. У преамбулі Конституції України, прийнятої в 1996 р., зазначено, що українське державотворення, яке має багатовікову історію, відбувається на основі здійснення права на самовизначення не тільки української нації, а й громадян України всіх національностей. Ішлося про формування держави-нації, політичної нації співгромадян [1]. Умови розвитку України сприяли формуванню багатоетнічного складу її населення. Люди, які населяють територію України, об'єднують близько 134 національностей [10]. Однак це не означає, що в Україні існує така кількість етнічних груп, тим паче народів, оскільки більшість етносів репрезентована поодинокими представниками або родинами, які мають власні національні держави. Корінне населення України – українці. Їх частка в національному складі – 77,8% всього населення. Традиційні етнічні меншини: росіяни (17,3%) і білоруси (0,4%), молдавани (0,5%), кримські татари (0,5%), болгары (0,4%), угорці (0,3%), румуни (0,3%), поляки (0,3%), євреї (0,2%), вірмени (0,2%), греки (0,2%), німці (0,1%). Інші народи представлені в Україні меншими групами (крім ромів – 47 тис., азербайджанців – 45 тис., грузин – 34 тис.) чи поодинокими респондентами [7]. Найбільш різноманітний національний склад населення у промислових регіонах і великих містах.

Одеська область є однією з найбільш заселених представниками етнічних груп, вона є зоною контакту різних цивілізацій, етносів, культур і релігій, за даними останнього перепису населення, етнічна структура області представлена так: українці (62,8%), росіяни (20,7%), болгары (6,1%), молдовани (5,0%), гагаузи (1,1%), євреї (0,5%), білоруси (0,5%), вірмени (0,3%), роми (0,2% від усього населення області) [3]. Незважаючи на те, що вона є однією з найтолерантніших в Україні, наприкінці серпня 2016 р. в селі Лощинівка Ізмайльського району Одеської області виник конфлікт між

місцевим населенням та ромами. Лощинівку вважають болгарським селом, тому конфлікт фактично відбувся між двома етнічними меншинами. Випадок кримінального характеру призвів до масових безпорядків і вимог місцевого населення про негайне виселення ромів з території села, ці вимоги були підтримані органами районної й обласної адміністрації.

Цей конфлікт був прокоментований директором Бюро Організації з безпеки та співпраці в Європі (ОБСЄ) з демократичних інститутів та прав людини (БДПЛ) Майклом Георгом Линком, який закликав українську владу негайно припинити міжетнічну напругу та відновити повагу до верховенства права [2].

Якщо аналізувати цей випадок, то його корені полягають значно глибше, ніж кримінальна складова, і для початку необхідно зазначити, що болгари здавна живуть на Одещині, зберігають до сьогоднішнього часу архаїчний стан болгарської мови, побут, народні звичаї, традиції, фольклор та інше. Для болгар характерне компактне проживання, вони беруть активну участь у формуванні та підтримці толерантних відносин у сучасних умовах, заснованих на спільній взаємодії, взаємоповазі, прояві терпимості до інших етнічних груп і окремих людей. Роми також проживають на території України ще з XV ст., їм властивий кочовий та напівкочовий спосіб життя [6], що пояснює мозаїчний характер розселення. Роми дотримуються деяких кочових звичок, більшість з них безробітні, а від так їх утриманням повинна займатися держава, таким чином, роми отримують допомогу за різними соціальними програмами, при цьому не сплачуючи податків, але ще одним та основним джерелом їх доходу є злочинність, яка для ромів є способом життя. Зазвичай роми живуть цілими сім'ями, їм властивий маргінальний спосіб життя з проявами делінквентної поведінки.

Учені зауважують, що одним із шляхів подолання напруги на підставі зіткнення культур у полікультурних країнах та варіантів активізації процесу демократизації є мультикультуралізм, який «розуміють не тільки як терпимість стосовно культурного розмаїття, але і як вимогу законодавчого визнання прав расових, релігійних і культурних груп» [12].

Як було зазначено вище, мультикультуралізм – це спосіб соціокультурної інтеграції, важливим елементом інтеграційних процесів є просування та підтримання етнонаціональної рівності, а умовою рівності є *толерантність*. Але необхідно зауважити, що при формуванні толерантного суспільства виникає ефект позитивної дискримінації. Спроба інтегрувати етнічну меншину ромів у господарське та суспільне життя країни, сприяння зростанню їх соціальної активності, надання їм на пільгових і пріоритетних умовах робочих місць, житла, виплата соціальної допомоги й компенсації привели до виникнення почуття несправедливості, незахищеності, загрози в етносу, що домінує. Це підсилює напруженість у міжетнічних відносинах, яка постійно виявляється в різних конфліктах.

Соціологічні дослідження постійно виявляють стійке упередження, антипатію та небажання спільного існування щодо ромів. Однією з причин

такого ставлення є історично сформовані міжетнічні стереотипи (*гетеростереотипи*).

Для вивчення толерантного ставлення болгар до ромської меншини на півдні України було проведено дослідження, побудоване на квотній вибірці з урахуванням статі, віку, національності та місця проживання респондентів. Обсяг вибірки – 622 особи, при цьому похибка дорівнює 4%. За допомогою шкали «соціальної дистанції» Е. Богардуса відображено ступінь близькості, для вивчення гетеростереотипів використано «біполярну шкалу» або, як її ще називають, *метод полярного профілю*, для узагальнення отриманих даних застосовано процедуру контент-аналізу.

Стосовно ступеня близькості болгар до ромів спостерігається віддалення ромів від «своєї» – болгарської етнічної групи. Так, 0,2% респондентів бачать ромів як сусіда та колег по роботі, 23,6% респондентів – як жителів України, 15,1% – як туристів, 60,9% – не допустили би в країну. Таким чином, роми були визначені як об'єкт етнічної антипатії, тобто ставлення до них гірше, ніж до інших етнічних груп. За відповідями респондентів, таке ставлення сформувалось на підставі власного досвіду – 15,4%, враження друзів, знайомих – 5,6%, із засобів масової інформації – 2,1%, на підставі того, що людей цієї національності традиційно не люблять у їхньому національному оточенні, – 2,1% респондентів.

Одним із чинників, який формував ставлення болгар до ромів, є закріплення в свідомості болгар узгоджених, виразних та емоційно насичених уявлень або етнічних стереотипів, що впливають на характер етнічних контактів. Етнічний стереотип містить у собі стійке ядро, певний комплекс уявлень про зовнішній вигляд представників цього народу, про його історичне минуле, особливості способу життя й трудові навички. Іншою частиною етнічного стереотипу, крім ядра, є низка мінливих суджень щодо комунікативних і моральних якостей цього народу. У контексті міжетнічних відносин стереотипізація виступає як один із центральних соціально-перцептивних процесів, що регулюють сприйняття й поведінку представників груп, що контактують. У проведеному дослідженні респондентами стосовно ромів відмічена тільки одна *позитивна* якість – волелюбність (20,4%), і це засвідчує, що роми не увійшли до списку привабливості. Серед *негативних* якостей – задрість (6,5%), хитрість (22,2%), зарозумілість (14,5%), лицемірство (17,2%), лінь (11,9%), жадібність (19,3%), нахабність (14,1%), підступництво (45,1%), боягузтво (15,8%), брехливість (35,5%).

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що антипатія стосовно ромів не абстрактна, в її основі лежать цілком конкретні уявлення негативних рис (моральних і поведінкових), властивих цьому етносу. Це ставлення склалося історично, з упереджень, стереотипів, які передавалися з покоління в покоління, з власного досвіду та досвіду близьких людей. Загалом кожен з представників етнічної меншини, як і кожен представник етносу, що домінує, майже завжди може розраховувати на підтримку, при-

наймні, частини представників свого етносу, незалежно від того, що він зробив. Повертаючись до ситуації, яка сталася в селі Лощинівка, зауважимо, що конфлікт між болгарами та ромами не є випадковим, і це підтверджують результати дослідження.

Отримані результати допомагають зрозуміти проблеми міжкультурних відносин болгар з ромами як етнічних груп України. В оцінці якостей якої-небудь етнічної групи завжди явно або приховано присутнє його порівняння, приписування рангу в певному ряді інших етносів. А самі етнічні стереотипи закріплюються традиціями, стають для етносу своєрідною ідеологією, провідником і обґрунтуванням дії представників етносу щодо представників різних соціальних груп та етносів.

Тому вивчення складових міжетнічних відносин має значення не тільки для характеристики їхнього актуального стану, а й надає змогу прогнозувати тенденції їхнього подальшого розвитку, розробляти соціальні технології регулювання вже сформованих відносини, у цьому й полягає подальша перспектива вивчення складових міжетнічних відносин.

Мультикультуралізм – це стан, процеси, погляди, політика культурно неоднорідного суспільства, орієнтовані на свободу вираження культурного досвіду, визнання культурного розмаїття; культурний, політичний, ідеологічний, релігійний плюралізм, визнання прав меншин як на суспільному, так і на державному рівні [5, с. 94]. Мультикультуралізм ґрунтується на принципах свободи від етнічних забобонів і стереотипів, виховання поваги й терпимості між різними етнічними групами та меншинами, відмови від ксенофобії й шовінізму, пошуку способу інтеграції та включення в суспільство, а не виключення з нього. Українське суспільство як мультикультурне декларує рівність і толерантність як першочергові цінності й чесноти. Україна завжди приділяла значну увагу питанню забезпечення рівності прав та ліквідації всіх форм дискримінації, як правова держава, гарантує й підтримує розвиток усіх етнічних меншин, що проживають на її території.

Декларуючи рівність і толерантність, необхідно враховувати й наслідки, до яких може призвести мультикультуралізм, критично ставитися до мультикультуралізму, звертати увагу на його недосконалість і прогалини, зворотні процеси, такі як руйнування культурних засад і розвинених культурних традицій, позитивна дискримінація, яка порушує питання соціальної справедливості.

Список використаної літератури

1. Антонюк О. Етнополітичний чинник державотворчих процесів в Україні. *Міжнаціональні відносини і національні меншини*. Київ, 2004. С. 232.
2. Выселение цыган из Лощиновки после убийства 9-летней девочки нарушает права человека – ОБСЕ. *«Независимое Бюро Новостей»*. URL: <http://nbnews.com.ua/ru/news/188151/> (дата обращения: 21.09.2019).
3. Державний комітет статистики України (Держкомстат України). URL: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/odesa> (дата звернення: 18.09.2019).

4. Дрожжина С. В. Культурна політика сучасної полікультурної України: соціально-філософський та правовий аспекти: монографія. Донецьк: ДонДУЕТ, 2005. 196 с.
5. Дрожжина С. Мультикультуралізм: теоретичні і практичні аспекти. *Політичний менеджмент*. 2008. № 3. С. 96–106. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/72295/09-Drozzhina.pdf?sequence=1> (дата звернення: 28.09.2019).
6. Зіневич Н. О. Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан. *Український історичний журнал*. 2001. № 1. С. 40–52.
7. Калакура О. Я. Мультикультуралізм: сутність і перспективи для України. *Чорноморський літопис*. 2010. Вип. 2. С. 19–25.
8. Ляпіна Л. До проблеми типологізації концепцій мультикультуралізму. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2015. № 1. С. 69–81. URL: <http://www.i-soc.com.ua/files/2015-1u/7.pdf> (дата звернення: 23.09.2019).
9. Майданюк В. «Позитивна» дискримінація більшості. *Вголос*. URL: http://vgolos.com.ua/articles/pozytyvna_dyskryminatsiya_bilshosti_198123.html (дата звернення: 22.09.2019).
10. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. / за ред. О. Г. Осауленка. Київ: Держкомстат, 2003. 245 с.
11. Сукачева Т. 23 карти допомагаючих понять України. Спецпроект НВ ко Дню Независимости. *Новое время*. 27 августа, 2014. URL: <http://nv.ua/publications/23-karty-ukrainy-sпецпроект-nv-ko-dnyu-nezavisimosti-8167.html> (дата обращения: 27.09.2019).
12. Фукуяма Ф. Идентичность и миграция. URL: www.n-europe.eu (дата обращения: 29.09.2019).

Стаття надійшла до редакції 09.10.2019.

Никон Н. О. Проявления позитивной дискриминации в мультикультурном обществе (на примере болгаро-ромских отношений в Одесской области)

Статья посвящена анализу этнокультурных противоречий в условиях мультикультурализма (на примере взаимоотношений болгар и ромов Одесской области), а также анализу межэтнической толерантности как концептуальной основы мультикультурализма. Важным элементом мультикультурализма является продвижение и поддержание этнонационального равенства. Несовершенство и пробелы мультикультурализма порождают такие процессы, как разрушение культурных основ, толерантность и позитивная дискриминация.

Результаты исследования болгаро-ромских отношений в Одесской области подтверждают, что конфликт между болгарам и ромами Одесской области не случайный, отношение болгар к ромам сложилось из предубеждений, стереотипов, основанных на собственном опыте и опыте близких людей. Именно поэтому болгары определяют ромов как объект этнической антипатии. Изучение составляющих межэтнических отношений позволяет прогнозировать тенденции их дальнейшего развития, разрабатывать социальные технологии регулирования уже сложившихся отношений.

Ключевые слова: мультикультурализм, позитивная дискриминация, полиэтнический состав населения, этнонациональное равенство, толерантность, гетеростереотипы, этническое напряжение и конфликт.

Nikon N. Manifestations of Positive Discrimination in A Multicultural Society (on the Example of Bulgarian-Roma Relations in Odesa Region)

The article analyzes ethnocultural contradictions under the conditions of multiculturalism (on the example of Bulgarian-Roma relations in Odesa region), interethnic tolerance as a conceptual basis of multiculturalism and determines heterostereotypes in the formation of ethnic relations between the Bulgarians and the Roma in Odesa region.

Multiculturalism implies a state, processes, attitudes, policies of a culturally heterogeneous society, focused on the free expression of cultural experience, recognition of cultural diversity, as well as cultural, political, ideological, religious pluralism and recognition of minority rights, both at the public and state levels. Multiculturalism is based on the principles of freedom from ethnic prejudices and stereotypes, the cultivation of respect and tolerance between different ethnic groups and minorities, the rejection of xenophobia and chauvinism and, finally, the striving for integration and inclusion in society rather than exclusion from it.

An important element of multiculturalism is the promotion and support of ethnonational equality. Tolerance is a condition of such equality. Promoting equality and tolerance as paramount values of a multicultural society must take into account the consequences it can bring. Shortcomings and gaps of multiculturalism give rise to such processes as the destruction of cultural foundations, tolerance and, as a result, positive discrimination. Positive discrimination is usually seen as a set of measures for granting special privileges to less protected groups, namely representatives of ethnic and religious minorities. The main goal of positive discrimination is to equalize the rights of all social strata. The proponents of positive discrimination believe that it helps to maximize the benefits of the rights of previously discriminated minorities and compensate for the harm done in the past. The basic idea of positive discrimination lies in the fact that a society allowing or discriminating against certain social, ethnic and other minorities must compensate for the harm done in this way by reducing the rights of the majority. In contrast, the opponents of positive discrimination claim that it reduces the value of the individual's achievement by evaluating it based on belonging to a particular social group.

Disclosing the problem of Bulgarian-Roma relations in the south of Ukraine, a survey was conducted based on the quota sample taking into account gender, age, nationality and place of residence of the respondents. The survey sample comprised 622 respondents, with an error equal to 4%. The degree of social proximity of ethnic minorities was determined with the help of the Bogardus social distance scale. The method of the polar profile was used to study heterostereotypes. The content analysis was employed to summarize the obtained data.

The findings confirm that the Bulgarians have a biased attitude towards the Roma. The conflict between the Bulgarians and the Roma in Odesa region is not accidental, giving wider rights and opportunities to the Roma as a less socially protected group, restricting the rights of a more independent group, thereby discriminating against it. It is also related to the historically formed attitude, which has originated as a result of prejudices, stereotypes, one's own experience and the experience of family members. Therefore, the Bulgarians define the Roma as an object of ethnic dislike.

The study on the components of interethnic relations is important not only for the description of the current state of such relations. It also makes it possible to predict the trends in their further development and develop social technologies for regulating the already established relations.

Key words: *multiculturalism, positive discrimination, multi-ethnic population composition, ethnonational equality, tolerance, heterostereotypes, ethnic tension and conflict.*

УДК 316.346.32-053.6:[314.15:37](477:1-87)

А. М. ФЕСЕНКО, В. О. ЧОРНА, Є. М. ОСИПОВА

ОСВІТНЯ МІГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ ЗА КОРДОМ ЯК АКТУАЛЬНА ПРОБЛЕМА СЬОГОДЕННЯ

У статті порушено актуальну проблему закордонної освітньої міграції української молоді, що має значне поширення за сучасних соціально-економічних та політичних умов.

Як основний фактологічний матеріал наведено дані останніх аналітичних досліджень щодо кількості українських студентів, що навчаються за кордоном у вишах, пріоритетні для навчання країни, настрої та наміри сучасної української молоді щодо здійснення або продовження навчання за кордоном.

В аналітичному плані акцентовано увагу на факторах, що сприяють зовнішній міграції, розглянуто її позитивні й негативні наслідки для українського суспільства, зокрема під кутом зору проблеми «вимивання» інтелектуального та трудового потенціалу з України.

Ключові слова: освіта, навчання, міграція, освітня міграція, освітня мобільність, молодь.

Соціальні практики навчання за кордоном поширені в усьому сучасному глобалізованому світі.

Українська молодь не відстає від світових тенденцій, активно й у все більших масштабах беручи участь в освітньо- та трудовіграційних процесах, географія яких простирається від східних сусідів України (на кшталт Польщі або Чехії) до далеких Сполучених Штатів Америки на заході та Китаю – на сході.

За таких умов актуалізується потреба в комплексному соціологічному аналізі як самих освітньоміграційних процесів, так і їхніх наслідків для українського соціуму. Також становить інтерес бачення безпосередньо самою молоддю свого місця в цих процесах, її відповідних настроїв та намірів, що надасть змогу оцінити її освітньоміграційний потенціал.

Проблеми освітньої міграції молоді сьогодні вивчають О. А. Болотська, Т. О. Гнатюк, І. В. Кравченко, В. М. Філатов, В. М. Черба та ін. Дослідження особливостей поширення, наслідків та аспектів цього процесу в українському суспільстві перебуває в колі наукових інтересів таких українських дослідників, як: О. А. Малиновська, О. С. Слободян та ін. Праці цих та інших науковців заклали міцний фундамент для подальших наукових і моніторингових досліджень.

Проте ця тематика ще не є достатньою мірою опрацьованою в українській соціологічній науці, причому з огляду на брак статистичного матеріалу на загальнонаціональному рівні, українські фахівці вивчають освітню міграцію молоді здебільшого на локальному матеріалі.

Метою статті є комплексна характеристика та визначення особливостей участі української молоді в освітніх зовнішньоміграційних процесах.

Значна кількість дослідників процесів соціальної мобільності сходяться на тому, що в її основі нині лежать такі компоненти, як кар'єрні можливості, рівень доходу, якість життя та освіта, причому остання виступає немаловажним фактором стосовно перших трьох. Звичайно, в умовах ринкових перетворень в Україні, коли багатство та пов'язані з ним життєві можливості й перспективи стали загальноновизнаним критерієм соціального успіху в масовій свідомості, особливо серед підростаючого покоління, роль і значення освіти в системі цінностей кардинально змінилися: нині освіту сприймають не стільки як можливість отримати знання та здобути певний професійний статус, а і як ключовий економічний фактор висхідної соціальної мобільності.

Освітня (або навчальна) мобільність – доволі містке поняття, яким описують такі типові переміщення в освітньому просторі, як додаткова освіта, стажування, підвищення кваліфікації, перекваліфікація тощо. Під кутом зору теорії соціальної мобільності, освіта та освітня мобільність – це не лише оволодіння знаннями та фахом, а, насамперед, ті можливості, що відкриваються перед людиною в плані підвищення свого соціального статусу та пов'язаного з ним престижу, сходження кар'єрними сходами, одержання різноманітних зисків.

У сучасному глобалізованому світі освіта стає транснаціональним та транскордонним явищем, що й зумовлює існування явища закордонної освітньої (навчальної) міграції, яке можна розглядати як самостійний вимір освітньої мобільності. Освітня міграція є чітко зорієнтованою: її головною метою є здобуття освіти та/або кваліфікації для подальшого просування сходишками трудової (ділової) кар'єри. Як правило, освітня міграція за критерієм терміну є тимчасовою, адже передбачає визначений час для навчання у відповідному закладі освіти.

Загалом за останні три роки кількість охочих навчатись у провідних світових вишах зросла щонайменше на 10%. Завдяки популярним навчальним програмам (Erasmus Mundus, Fulbright Program, Muskie і UGRAD) щороку за кордон виїжджає близько 20 тис. українців. За даними МІОК (Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою), до 2025 р. здобувати закордонну освіту будуть близько 8 млн молодих людей. Так, 50% студентів обирають країни, де є можливість залишитися принаймні на 1–2 роки для роботи після закінчення навчання [6, с. 129].

Зростання значення такої міграції зумовлено задоволенням потреб у здобутті тієї освіти, яка підвищить рівень конкурентоспроможності її носія як на національному, так і на міжнародному ринку праці.

Усі вищеперелічені аспекти добре розуміє сучасна, вельми прагматична молодь, яка й виступає основним учасником та рушійною силою сучасних освітньоміграційних процесів. Особливо активна в цьому плані саме освічена молодь, котра має базову фахову освіту та прагне до професійного зростання, самовдосконалення й самореалізації, прагне поповнити

свій культурний багаж та знайти нові соціальні можливості. Основними факторами, якими керується молодь, обираючи програми навчання за кордоном, виступають, престижність, висока (нерідко вища, ніж на батьківщині) якість освіти та кращі умови навчання, у тому числі фінансові, а також набуття більшого пріоритету при влаштуванні на роботу на батьківщині, оскільки вітчизняний роботодавець розглядає закордонну освіту як конкурентну перевагу.

У сучасному українському суспільстві здобуття закордонної освіти набуває все більшої популярності: зростає кількість українських студентів, що навчаються в закордонних вишах, розширюються можливості їхнього доступу до такої освіти, все частіше на вітчизняний ринок праці виходять ті, хто мають закордонні дипломи про вищу освіту.

Цьому сприяє й державна освітня політика, що нині проводиться в Україні. Так, у Законі України «Про вищу освіту» прописане поняття «академічна мобільність», яка тлумачиться як можливість учасників освітнього процесу навчатися, викладати, стажуватися чи проводити наукову діяльність в іншому закладі вищої освіти (науковій установі) на території України чи поза її межами. У ст. 3 цього ж Закону прямо вказано, що державна політика сприяє міжнародній інтеграції та інтеграції освіти у Європейський простір [7].

Сьогоднішні реалії є непростими для українців. Бідність, безробіття, низькі заробітні плати, криза в медичній сфері – все це є основними проблемами, з якими стикається народ України. Не оминула криза й систему освіти, особливо вищої: низький рівень професійних знань, застарілий матеріал, який подається студенту, корумпованість викладачів, висока вартість навчання – це лише невеликий перелік негативних аспектів української сфери освіти. Не дивно, що несправдження очікувань української молоді на батьківщині наштовхує їх на певні розгляди варіантів подальшого навчання та професійної самореалізації за кордоном.

Важливими факторами впливу на вибір молоді на користь навчання за кордоном є відсутність корупції, вища компетентність викладачів, можливість вивчення мов, нові методики навчання та постійне оновлення навчальних матеріалів в університетах. У пошуках «кращої долі» українська молодь обирає не тільки територіально близькі до батьківщини закордонні ЗВО, але й відносно далекі в географічному плані країни: сам фактор відстані відходить на другий план порівняно із зисками, що їх несе у собі навчання в обраній із цією метою конкретній країні або конкретному навчальному закладі. Для прагматичної молоді, яка мислить реаліями ринкового суспільства, основним є здобуття якісної освіти, що надала б той багаж професійних знань, який би перетворив її на конкурентоспроможний людський ресурс. Як уже було зазначено вище, навіть саме здобуття престижної закордонної освіти в разі подальшого повернення на батьківщину позитивно вплине на подальше працевлаштування: сьогодні в Україні спеціа-

ліст, котрий навчався та практикувався за кордоном, має більший пріоритет у вітчизняного роботодавця. Це стосується не тільки володіння більш глибокими професійними знаннями, а й знання іноземної мови, вміння адаптуватися до іншої культури, суспільства, комунікацій.

Наочним доказом того, що тренд закордонної освіти для молодих українців стає актуальним, можна вважати результати опитування в рамках проекту «Міський омнібус», яке було проведено дослідницькою компанією Active Group у серпні-вересні 2017 р. Респондентами цього опитування стала молодь з найбільших міст України: Києва, Харкова, Львова, Одеси та Дніпра. За його результатами, 35,6% респондентів переконані, що українці віддають перевагу навчанню в країнах «західного світу» через те, що там якісніша освіта. Ще 35,1% респондентів стверджують, що навчання за кордоном – можливість залишитись на постійне місце проживання. Тобто цінністю в такому разі є не здобуті знання, а комфортне довкілля та можливість у майбутньому легше знайти роботу. В аналітиці також було зазначено досить невтішні статистичні дані, адже щороку близько 60 тис. українських студентів виїжджають на навчання до Польщі, і це без урахування кількості освітніх українських мігрантів в інших країнах світу. Основною причиною такої ситуації є не тільки отримання якісних знань, а й покращення умов життя, можливість мати чудову роботу, гідне медичне обслуговування тощо [2].

У 2017 р., за результатами модульного вибіркового обстеження населення, що проводила Державна служба статистики України, з'ясувалося, що 100 тис. молодих українців віком від 15 до 24 років готові виїхати за кордон з метою навчання. Для детального розгляду результатів обрано категорію людей від 14 до 35 років, яку офіційно вважають молоддю (рис. 1):

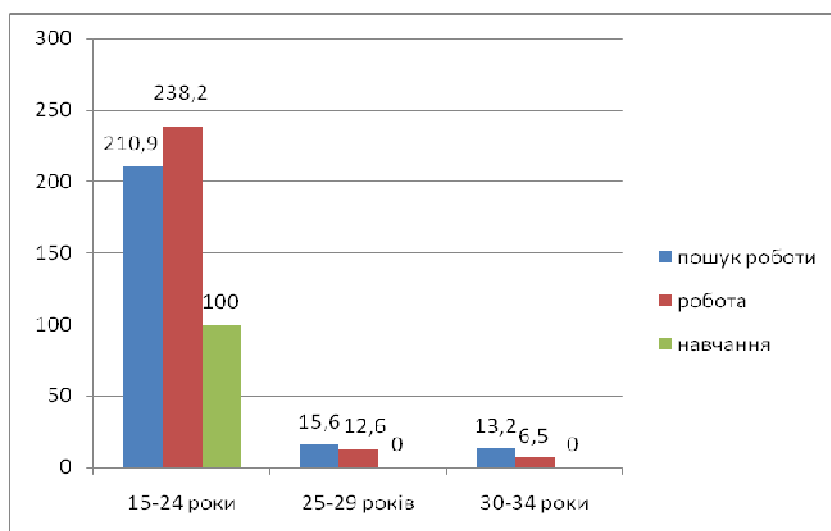

Рис. 1. Громадяни України у віці 15–34 років, які планували виїзд за кордон (II пол. 2017 р., у тис. осіб) [1]

Із цієї діаграми чітко видно, що найбільші показники належать молоді віком 15–24 роки. Цю категорію становлять переважно школярі, студенти та молодь, яка нещодавно закінчила навчання або планує його продовжувати. Така категорія населення є найбільш вразливою в плані соціальних можливостей і найближчих перспектив, адже в Україні їх потреби та плани далеко не завжди задовольняються, а тому вони й прагнуть до виїзду з країни. Нерідко молодь приймає рішення про міграцію, вже набувши певного, часто негативного досвіду перебування на ринку праці в Україні. Будучи молодими, енергійними та відкритими до нового, молоді люди з легкістю засвоюють нові знання й уміння, мову, культуру, відтак, мають великі шанси на побудову трудової кар'єри, сімейне життя та побут за кордоном.

У цьому ж 2017 р. В. М. Черба, Г. Д. Тоболь, Д. В. Мушкатьорова провели локальне соціологічне опитування, у якому взяли участь 200 осіб, серед яких були як студенти, так і учні старших класів шкіл віком від 13 до 25 років. Результати показали, що з 200 опитаних 35,5% планують навчання за кордоном, 39,5% – мають бажання навчатися за кордоном, але не мають можливості, і лише 25% опитаних не мають такого бажання (табл. 1).

Таблиця 1

**Відсоткове співвідношення відповідей респондентів
на питання про наміри здобути освіту за кордоном**

Вікова категорія	Планують навчання за кордоном,%	Хочуть навчатися за кордоном, але не мають можливості,%	Не мають бажання навчатися за кордоном,%
13-15	35,7	57,2	7,1
16-18	40,4	39,4	20,2
19-21	28,8	34,8	36,4
22-25	27,3	45,4	27,3
Разом	35,5	39,5	25

Джерело: [10, с. 69].

Бачимо також, що найбільша кількість опитаних, яка планує навчатися в закордонних вишах, належить до вікової групи 16–18-річних. І ще одна знакова цифра: 94% з тих опитаних, які мають бажання здобути вищу освіту за кордоном (у тому числі ті, хто хотів би, але не має можливості), хотіли би проходити практику за кордоном.

З респондентів, що планують або мають бажання, але не мають можливості навчатися за кордоном (кількість яких становить 150 осіб), лише 35,3% бажають повернутися до України після навчання, натомість майже половина (48,7%) опитаних мають бажання в майбутньому залишитися жити за кордоном [10, с. 69]. Найбільш поширеними причинами від'їзду за кордон на навчання серед респондентів виявилися такі, як: а) престижний диплом та шанси отримати в перспективі високооплачувану роботу після навчання в закордонному ЗВО (62,7%); б) вищий рівень освіти за кордо-

ном (56,7%). Лише 9,3% з опитаних респондентів влаштовує рівень освіти в Україні (табл. 2).

Таблиця 2

**Фактори, що впливають на вибір навчання
української молоді за кордоном**

Фактори	%
Престижний диплом та шанси отримати в перспективі високооплачувану роботу після навчання в закордонному ЗВО	62,7
Вищий рівень освіти за кордоном	56,7
Планую в майбутньому залишитися жити за кордоном	48,7
Сучасна система освіти в зарубіжних ЗВО	40
Низький рівень політичної стабільності в українському суспільстві	33,3
Низький рівень освіти в Україні	32
Високий рівень корупції в ЗВО України	30,7
Високий конкурс на навчання в Україні	11,3

Джерело: [10, с. 70].

Пріоритетними країнами для здобуття вищої освіти респонденти визнали Німеччину та США (по 36,7%). Також серед рейтингових опинилися такі країни, як Польща, Канада, Велика Британія та Чехія, які одержали від 22 до 28% голосів респондентів.

Важливими факторами, які зумовили вибір респондентами вишів саме цих країн, стали: а) репутація, престиж освіти та науки в цих країнах (60%); б) можливість додаткового заробітку (52%); в) можливість подальшого працевлаштування в цих країнах (48,7%) (табл. 3).

Таблиця 3

**Країни, ЗВО яких є бажаними для закордонного
навчання для української молоді**

№	Країни	%
1	Німеччина	36,7
2	США	36,7
3	Польща	28
4	Канада	26,7
5	Велика Британія	25,3
6	Чехія	22
7	Франція	15,3
8	Італія	14
9	Австралія	13,3
10	Іспанія	12,7

Джерело: [10, с. 70].

Бачимо, що для молодих українців серед найбільш бажаних для навчання країн фігурують такі країни ЄС, як Польща, Німеччина, Італія, Чехія, Іспанія, Австрія, Франція та Угорщина, а серед неєвропейських – США та Канада.

За результатами проведеного аналітичним центром CEDOS дослідження (2016 р.), вибір українськими студентів здобуття освіти в країнах ЄС має такий розподіл (рис. 2).

Рис. 2. Кількість українських студентів, які навчаються у ЗВО країн Європейського Союзу (станом на 2016 р.) [9]

Нарешті, за результатами опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) з 3 по 20 квітня 2018 р., 7% повнолітніх українців збираються конкретно вже в найближчі півроку виїхати за кордон з метою тривалого перебування, роботи, навчання чи еміграції (щоправда, приблизно третина з них ще не робила для цього якихось кроків). Країна, найбільш популярна серед охочих виїхати з України, – Польща [4].

У сюжеті новинного порталу «Правда ТУТ» від 25 липня 2018 р. також наголошено, що більшість молодих українців обирають для навчання ЗВО сусідньої Польщі, адже рівень освіти там відповідає західноєвропейському, а вартість навчання подекуди є нижчою від українських ЗВО. Загалом, починаючи з 2016 р., понад 70 тис. українців виїхали на навчання за кордон, з них 30 тис. – саме до Польщі [3].

Республіка Польща нині є єдиною країною, де українські громадяни становлять найчисленнішу групу серед усіх іноземних студентів – 37%. Протягом останніх років польські університети неабияк активізували свою роботу на українському освітньому ринку; значний приплив українських студентів був забезпечений і широкою рекламною кампанією, яка ще більше захопила Центр та Схід України й була націлена одразу на випускників шкіл, а не лише бакалаврів. Різноманіття стипендіальних програм, право безкоштовного навчання людям із польським корінням, лояльні умови вступу (визнання атестату) та прийнятні ціни вже декілька років схилили українців на користь польських вишів [8, с. 32].

Навчання у Федеративній Республіці Німеччина також приваблює для української молоді з низки причин. По-перше, якість німецької освіти одна з найвищих у світі, а особливо в галузі техніки, економіки та природничих наук. Дипломи міжнародних відділень німецьких ЗВО високо цінують роботодавці багатьох країн Європи й США. По-друге, у Німеччині університет – це великий інфраструктурний комплекс, що включає мультимедійні класи, оцифровані бібліотеки, міжнародні культурні центри, спортивне обладнання та сучасні гуртожитки. По-третє, законодавство Німеччини дає змогу іноземним студентам влаштуватися на рівних правах з німцями на роботу, отже, мінімізувати витрати на проживання. Студенти мають змогу працювати на підприємствах, де потрібні різноробочі або персонал з невисокою кваліфікацією. Також студент має можливість влаштуватися на оплачувану трудову практику за фахом [8, с. 33].

За статистичними даними 2016 р., з 2,8 млн студентів, що навчаються в Німеччині, кожен восьмий – це іноземець. Найбільше навчатися в цій країні прагнуть студенти з Індії, України та Росії [9].

Отже, українська молодь є активно залученою до зовнішньоміграційних процесів: щорічно за межі України виїжджає велика кількість молоді. Виявляється, що за кордоном можна здобути гарну освіту та влаштуватися на роботу, яка буде приносити бажаний дохід, а Україна не може надати ті соціальні можливості, які є необхідними для сучасної молоді.

На перший погляд, сучасні освітні міграції можна розглядати як позитивне соціальне явище: по-перше, у ролі освітніх мігрантів виступають молоді та ініціативні люди, які відрізняються відкритістю й готовністю сприймати нові знання та технології, які здобувають національну освіту й кваліфікацію, пристосовані до місцевого ринку праці, адаптовані до мовного та культурного середовища; по-друге, для країн-учасників (вони поділяються на країни-донори та країни-реципієнти) освітня міграція – засіб зміцнення інтелектуальної складової людського капіталу, що є фактором прискорення економічного й науково-технічного розвитку [5, с. 123–124]. Навчання за кордоном за умови повернення мігранта на батьківщину має позитивний ефект для його країни (країни-донора): вона отримує більш підготовленого спеціаліста, що володіє специфічними навичками, а також іноземною мовою (мовами); відтак, отриманий за роки навчання соціальний і культурний потенціал надає йому кращих адаптаційно-мобільних властивостей та кар'єрних можливостей і на батьківщині. Навчання за кордоном за програмами обміну або програмами, що фінансуються урядами розвинутих країн у межах політики сприяння, також створює певну економію у підготовці кваліфікованих кадрів для країни-донора.

І все ж таки освітня міграція є неоднозначним за своїми наслідками процесом, особливо для країн-донорів, які, як правило, є менш розвиненими порівняно з країнами-реципієнтами.

Для слабо- та середньо розвинених країн, до яких нині належить Україна, зовнішньоміграційні процеси, зокрема освітні, стають джерелом

чималих ризиків, серед яких основним стає «відтік» освіченої та перспективної молоді. Річ у тім, що, навчаючись у більш розвинених і благополучних країнах, молодь має змогу не тільки отримувати якісні професійні знання та навички: вона небезпідставно сподівається на те, що для неї в подальшому знайдеться робота й загалом така «життєва ніша», що буде відповідати її вимогам та очікуванням щодо рівня і якості життя, бажаного соціального статусу та соціальних можливостей. Це означає, що, починаючись як освітня, зовнішня міграція має потенціал перетворення на трудову й далі – на безповоротну (тобто еміграцію).

Так, найбільш небезпечним для країни-донора постає ризик безповоротної втрати інтелектуального потенціалу освіченої, високомобільної молоді, яка, налаштовуючись на зовнішню освітню (та й трудову) міграцію, не прагне повертатися на батьківщину, а зорієнтована на розбудову своєї подальшої кар'єри та реалізації життєвих планів у більш привабливій країні, зокрема й там, де здобули освіту (базову чи додаткову), яка й стає вирішальним мотивом на подальше працевлаштування. Отже, окреслений «відтік», зрозуміло, тягне за собою величезні демоекономічні втрати – руйнування демографічного та професійного потенціалу країни, що стає в сучасну добу головною перешкодою для її успішної розбудови та конкурентоспроможності на світовій арені.

Висновки. Освітня міграція стає трендом для сучасної молоді. Освічена молодь, маючи певні сформовані життєві плани, бажає реалізувати себе як професіонала, досягнути бажаного матеріального становища, володіти певним соціальним престижем. Стикаючись з проблемами реалізації цих параметрів у національному просторі, молодь приймає рішення мігрувати до більш успішних країн, де сподівається на кращі можливості для реалізації своїх життєвих планів, стратегій.

Звичайно, що виїзд освіченої української молоді за кордон не може позначати лише негативну тенденцію «витікання розумового потенціалу». Інший вимір цього процесу, який потрібно розцінювати як позитив, – молодь, яка повернулася з навчання або роботи із-за кордону, може реалізувати отримані професійні знання та навички вже в нашій країні, а закордонні технології зможуть наближати нашу країну до високорозвинених держав, підвищувати виробництво, змінювати економічний стан країни взагалі. Але все це матиме місце лише за умов того, що зовнішня міграція освіченої молоді не стане безповотною, тобто не перетвориться на еміграцію.

Поки що констатуємо той факт, що Україна здебільшого виконує роль постачальника освітніх мігрантів, а також втрачає низку позитивів, які отримують країни, що приймають таких мігрантів до себе на навчання, серед яких такі економічні зиски, як валютні надходження у вигляді плати за навчання та налаштування системи освітніх послуг вітчизняних вишів під вищі стандарти.

До того ж із лібералізацією режиму зовнішніх міграцій, що стався між Україною та країнами ЄС останніми роками та ще більшого «відкриття кордонів», освітня (а також і трудова) міграція стала більш доступною, що є ще одним фактором активізації виїзду активної української молоді, формування й зміцнення в неї відповідних намірів.

Проблема втрати інтелектуального потенціалу України зумовлена багатьма чинниками, серед яких: зростання попиту на інтелектуальні кадри на світовому ринку й несприятлива економічна та соціально-політична ситуація на території України, низький рівень освіти, що змушують українську молодь здобувати вищу освіту за кордоном, а також залишатися там жити.

Список використаної літератури

1. Державна служба статистики України. Статистична інформація «Зовнішня трудова міграція населення України». URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 27.09.2019).
2. Для понад третини українців освіта на заході – спроба залишитись на постійне місце проживання. *Аналітичний центр Active group*. 2017. URL: <http://new.activegroup.com.ua/?p=3435> (дата звернення: 20.09.2019).
3. За два роки понад 30 тисяч українських студентів виїхали навчатися до Польщі. *Правда ТУТ mediagroup*. 2018. URL: <https://journal.diplom.ru/how-to/kak-oformit-ssylku-v-spiske-literatury/> (дата звернення: 22.09.2019).
4. Міграційні настрої населення України у квітні 2018 р. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=765&page=1> (дата звернення: 22.09.2019).
5. Митин Д. Н. Образовательная (учебная) миграция: понятие, проблемы и пути решения. *Вестник РУДН. Серия: Политология*. 2010. № 3. С. 123–133.
6. Назарко С. О., Іноземцева А. Е. Освітня міграція та її вплив на національний інтелектуальний капітал. *Економіка та держава*. 2014. № 6. С. 128–130.
7. Про вищу освіту: Закон України № 1556-VII від 1 січня 2019 р. на підставі 2443-VIII, 2300-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 28.09.2019).
8. Сандугей В. В. Освітня міграція в контексті євроінтеграції вітчизняної економіки *Східна Європа: Економіка, бізнес та управління*. 2018. № 4. URL: http://www.easterneurope-ebm.in.ua/journal/15_2018/06.pdf (дата звернення: 25.09.2019).
9. Слободян О., Стадний Є. Українські студенти за кордоном: скільки та чому. *CEDOS аналітичний центр*. 2016. URL: <http://www.cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-#studenty#za#kordonom#skilky#ta#chomu> (дата звернення: 26.09.2019).
10. Черба В. М., Тоболь Г. Д., Мушкатьорова Д. В. Причини освітніх міграцій українських студентів за кордон. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/12_2017/14.pdf (дата звернення: 28.09.2019).

Стаття надійшла до редакції 08.10.2019.

Фесенко А. М., Чорна В. О., Осипова Є. М. Образовательная миграция украинской молодежи за рубеж как актуальная проблема сегодняшнего дня

В статье поднимается актуальная тема зарубежной образовательной миграции украинской молодежи, широко распространенной в современных социально-экономических и политических условиях.

В качестве основного фактологического материала приведены данные и результаты последних аналитических исследований по количеству украинских студен-

тов, навчаючихся за рубежом в вузах, пріоритетные для обучения страны, настроєния и намерєния современной украинской молодежи в осуществлєнии или продолжєнии учебы за рубежом.

В аналитическом плане акцентировано внимание на факторах, способствующих этому виду внешней миграции, рассмотрєны ее положительные и отрицательные последствия для украинского общества, в том числе с точки зрения проблемы «вымывания» интеллектуального и трудового потенциала Украины.

Ключевые слова: образование, обучение, миграция, образовательная миграция, образовательная мобильность, молодежь.

Fesenko A., Chorna V., Osipova E. Educational Migration of Ukrainian Youth Abroad as a Topical Problem of Today

Within this article the current topic of foreign educational migration of Ukrainian youth is raised, which is widespread in the current socio-economic and political context.

It is emphasized that educational migration is becoming a trend for modern youth, because such young people, having certain life plans, want to realize themselves as a professional, to achieve the desired financial status, to have a certain social prestige. Accordingly, facing the challenges of implementing these parameters in the national space, young people make the decision to migrate to more successful countries, where they hope for better opportunities to implement their life plans and strategies.

The main factual material is the data and results of recent analytical studies on the number of Ukrainian students studying abroad in universities, priorities for the country's study, moods and intentions of modern Ukrainian youth to pursue or continue their studies abroad.

The analytical plan focuses on the factors contributing to this type of external migration, examines its positive and negative consequences for Ukrainian society, including from the perspective of the problem of «leaching» of intellectual and labor potential from Ukraine.

The fact is that when studying in more developed and prosperous countries, young people have the opportunity not only to acquire high-quality professional knowledge and skills: she has good reason to hope that for her in the future there will be a job, and in general, such a «niche», which will meet its requirements and expectations regarding the standard and quality of life, desired social status and social opportunities. This means that, starting as an educational one, external migration has the potential to be transformed into work and further into irreversible (ie, emigration).

Key words: education, training, migration, educational migration, educational mobility, young.

УДК 316.33

С. С. ЩЕРБИНА

СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті розглянуто теоретичні підходи до розуміння структури політичної еліти як пострадянських країн, так і сучасного українського суспільства. Розкрито основні визначення таких понять, як: «еліта», «політична еліта» та «контреліта». Подано сформовану структуру політичної еліти українського суспільства.

Ключові слова: еліта, політична еліта, контреліта, сучасне українське суспільство, демократія, олігархічні сили.

Процес розвитку демократії в Україні зумовлює формування та розвиток політичної еліти. Демократичне суспільство, відтворюючи еліту як свій продукт, має одночасно брати на себе відповідальність за її дії та створювати соціальні інститути, що обмежують її свавілля. При цьому політична еліта виступає основним суб'єктом політичного процесу, через що її вчинки стають одним із вирішальних факторів, що впливає на розвиток усієї політичної системи сучасного суспільства. У такому контексті постає основна проблема розбудови демократичного суспільства. Це особливо актуально в умовах трансформаційних суспільств, де ще не відбулася повноцінна розбудова соціальних інститутів контролю за діяльністю політичних еліт, що зумовлює проблемність регулювання впливу останніх на процеси демократичних перетворень у державі. Така ситуація є цілком справедливою й для України на сучасному етапі її розвитку.

Різні аспекти процесу політичної елітаризації в Україні досліджувало широке коло відомих вітчизняних філософів, істориків та соціологів, серед яких необхідно виділити В. Андрущенко, В. Бакірова, С. Барматову, Є. Головаху, О. Дергачова, Б. Кухту, О. Кучеренка, О. Куценко, О. Лазоренко, В. Литвина, М. Михальченка, В. Пилипенка, В. Полторака, А. Ручку, В. Сурміна, Д. Табачника, В. Танчера, М. Шульгу та ін. Праці саме цих науковців були покладені в основу досліджень генези політичних еліт в Україні. Однак, незважаючи на широке коло розглянутих наукових проблем, саме проблема структури політичної еліти та її становлення в Україні на сьогодні не здобула повного вирішення, що й зумовило вибір теми дослідження.

Мета статті – розглянути та проаналізувати структуру політичної еліти в сучасному українському суспільстві.

Під елітою на сьогодні ми розуміємо соціальний шар, що виробляє й демонструє зразки мислення та поведінки, прийняті соціальною групою або суспільством як нормативні. Інакше кажучи, це група людей, що краще, ніж будь-яка інша, справляється з виконанням певних соціальних фун-

кцій, таких як пізнання природного й соціального світу; державне управління та безпека; економіка й бізнес; кваліфіковане виконання роботи зі спеціальності.

Перехід від простої структури (єдина панівна еліта) до ускладнення структури еліт, більше того, до елітного плюралізму в сучасних пострадянських демократичних суспільствах безсумнівний. Навіть радянська еліта не була монолітом, у ній можна було розрізнити функціональні еліти, наприклад, технократичну, культурну, а також у самій політичній еліті були різні клієнтарні угруповання. Але при цьому радянська еліта відрізнялася:

– високим рівнем згуртованості і єдності, насамперед ідеологічної, а також організаційної;

– твердою дисципліною;

– високим мобілізаційним потенціалом [1, с. 448–449].

Наслідком високого рівня згуртованості була відносна її закритість, що виявилось в процесі формування політичної еліти незалежної України, яка базувалася на радянській політичній еліті.

При цьому пострадянська еліта має більш складну структуру, вона плюралістична, інтереси її структурних елементів можуть суттєво відрізнятися, часом відцентрові сили всередині неї перевершують доцентрові, хоча при цьому можлива наявність спільних інтересів, що її об'єднують. Ці інтереси, як правило, пов'язані зі стабілізацією соціально-політичної системи та свого становища в ній.

Структура пострадянських еліт у цьому плані наближається до структури еліт розвинутих демократичних країн, що включають політичну еліту (правлячу й опозиційну), економічну, культурну та ін. Але є й істотна відмінність між цими структурами. У пострадянських державах абсолютне верховенство, як і раніше, належить політико-адміністративній еліті, вона посідає провідні управлінські позиції. Наприклад, за обсягом владних повноважень і масштабами діяльності вона поділяється на політичних лідерів і політичних виконавців; вищу – загальнодержавну, обласну (регіональну), нижчу – районну, міську. Можна говорити про еліту маргінальних шарів і соціально хитливих структур. Усі вони пов'язані між собою по вертикалі. Еліта в цілому утворює своєрідну ієрархію.

До правлячої еліти зараховують вищих політичних керівників, лідерів політичних партій, керівників промисловості й фінансів, власників засобів масових комунікацій, тих, хто розподіляє цінності в суспільстві. У цьому випадку використовують альтиметричний критерій віднесення до еліти [2, с. 146]. Дискусійність такого підходу була розглянута вище, однак потрібно розуміти, що на сьогодні більшість керівників промисловості або сфери фінансів має визначений політичний статус (зокрема, на рівні місцевих рад), що надає змогу розглядати їх і як частину політичної еліти.

У структурі української політичної еліти існує певна внутрішня легітимність. Перша категорія представлена видатними політичними діячами,

чис визнання суспільством є результатом їхніх власних заслуг. Друга частина – «розкручена» еліта, що потрапила до складу політичної еліти через спадкування, родинні або приятельські зв'язки, особисту відданість тощо. Остання частина є недостатньо легітимною й може бути в будь-який момент безболісно замінена на представника легітимної частини або на більш «розкрученого» представника.

У структурі української політичної еліти істотне місце належить контреліті. Однак при цьому внаслідок закритості правлячої еліти ефективність функціонування контреліти не набуває належного масштабу. До структури контреліти, на думку російського автора І. Бородкіної, входять лідери й найбільш впливові особи з опозиційних політичних кіл, партій і суспільних рухів, члени так званого тіньового кабінету, опоненти офіційному курсу з фінансово-промислових і комерційних сфер, критично налаштовані найбільш авторитетні представники творчої інтелігенції, учені, військові. Контреліта – це серцевина опозиції, вона має всі характерні риси еліти, але не має прямого доступу до владних управлінських функцій [3, с. 9].

Актуальною для розуміння політичної ролі контреліти безпосередньо в Україні є її легітимність. Вважають, що в принципі контреліта – легітимна політична сила, але на сьогодні закритість правлячої політичної еліти України істотно ускладнює функціонування контреліти, зводячи її діяльність переважно до функції статистів.

Наявність контреліти – важлива ознака й один з основних критеріїв демократичності режиму. Це важливе внутрішнє джерело розвитку еліти, конструктивний фактор, що не дає можливості правлячій еліті перетворитися на олігархічну групу (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка ставлення громадян України до необхідності існування в країні не менше двох партій, %

Як Ви вважаєте, чи важливо Україні мати принаймні дві політичні партії, які б змагалися на виборах?	1997	1998	1999	2000	2008	2016
Дуже важливо	26	23	21	34	18	30
Досить важливо	31	35	40	34	30	15
Не дуже важливо	15	16	16	13	15	10
Зовсім неважливо	13	14	9	8	15	15
Складно відповісти	15	11	14	11	19	28

Відповідно до даних, максимальною віра населення України в контреліту була на початку 2000 р., тоді ж був досягнутий максимум значення думок тих, хто взагалі вважає це важливим, – 68% (проти 65% у грудні 2000 р.), при цьому антирекорд нецікавості був зафіксований у 2008 р. – 49,1%. Натомість тих, хто ставить багатопартійність під сумнів, у 2008 р.

стало 31,7%, тоді як інший найнижчий показник був у 1997 р. (28%), коли над думкою респондентів тяжіли догми радянської однопартійності. Отримані результати дають нам підстави стверджувати, що населення не впевнено в завданнях контреліти та втрачає цікавість (чи навіть довіру) до доцільності існування.

Важливою структурною ланкою елітарного шару є також навколоелітне оточення – експерти й радники, референти та консультанти, керівники відділів, комісій і рад, а також офіційні й неофіційні аналітичні центри, політичні команди та групи тиску. Органічною складовою цієї еліти є управлінська еліта – вищий ешелон посадових осіб державної служби.

На думку І. Бородіної, в навколоелітному оточенні, як правило, зосереджені найбільш авторитетні економісти, політологи і юристи, публіцисти й оглядачі, вчені та діячі культури, впливові чиновники державної служби. Вони не демонструють своєї наближеності до вищої влади, швидше, навпаки, нібито дистанціюються від неї, підкреслюючи свою незалежність, об'єктивізм позицій. При цьому вони відіграють активну роль, забезпечуючи реалізацію обраного політичного курсу [3, с. 11]. Усвідомлюючи справедливість запропонованого трактування, потрібно зазначити, що в українських реаліях часто «утримати дистанцію» практично не виходить. Так, більшість населення чітко ідентифікує діячів культури й засобів масової інформації з конкретними політичними силами.

Маючи доступ до реальних важелів влади й користуючись близькістю до вищого керівництва, навколоелітне оточення виконує інтегруючу функцію між політикою, економікою й військово-промисловим комплексом.

Ми підтримуємо думку російського автора А. Ілларіонова, який вважає, що саме через цих людей вища політико-управлінська еліта взаємодіє з парламентаріями, впливовими особами в апаратах Президента, Уряду й законодавчих органів, лідерами партій і суспільних рухів. Від сили та професіоналізму навколоелітного оточення багато в чому залежить стан самої еліти. Навколоелітні кола або зміцнюють, або, навпаки, руйнують еліту, розхитують її, хоча відкрито «наближені» ніколи не претендують на вищу владу, задовольняючись своїм впливом і підтримкою висуванців [4, с. 55].

Деякою мірою це «каста наближених», багато в чому «недоторканих» (закритих для критики) осіб, якісні характеристики яких не стільки визначаються особистісними відмінностями її членів, скільки формуються стихійно під впливом традицій, загального рівня культури суспільства.

У сукупності власне еліта, контреліта й навколоелітне оточення становлять політичну еліту в широкому значенні слова.

Поняття політичної еліти в широкому розумінні включає не тільки лідерів, які належать до вищого ешелону влади, а й тих політиків і адміністраторів, що мають вплив у межах міста, округу, штату, а також активістів партій, діячів місцевого масштабу [5, с. 134].

Для українських учених труднощі в описі структури еліт пов'язані з проблемою регіональних еліт. У 1990-ті рр. елітну структуру України можна було визначити як фрагментарну, зі слабкою інтеграцією й сильною дезінтеграцією. Але вже в той час функціонувала дворівнева модель політичних еліт: регіональні й загальнонаціональні еліти. З позиції соціальної системи роль і можливості цих елітних рівнів однаково важливі, але на практиці (і в сприйнятті суспільства) позиції загальнонаціональних елітних груп вважаються вищими.

На регіональному рівні формуються первинні політичні осередки майбутніх політичних партій, громадські організації, відбувається непростий процес виявлення еліти, формується її вміння спілкуватися з громадою, однодумцями, іншими елітами. Тут народжуються артикуляція інтересів, можливість або неможливість їхньої агрегації.

На загальнонаціональний рівень переходять ті представники регіональних еліт, вплив і політичні можливості яких переросли масштаб регіону.

Домінантними ознаками політичної еліти в загальнонаціональному варіанті можуть виступати регіональна належність, місце здобуття базової освіти, місце народження. У Верховній Раді першого скликання (1990 р.) всього 74 народних депутати були постійними жителями столиці, у 1998 р. – вже 211 [7, с. 47]. У восьми складах уряду з 1990 до 1998 р. найбільшу групу за місцем народження також становили кияни: усього – 12 осіб; середній показник – 3,4 [6, с. 27]. За місцем здобуття базової освіти членів уряду так само лідирувала столиця: 44 вищих чиновники у восьми складах уряду (1990–1998) були випускниками столичних ЗВО (середній показник – 11,8) [6, с. 28].

Висновки. Отже, можна констатувати, що структура сучасної політичної еліти є істотно зменшеною. Так, у ній недостатньо широко представлені молоді лідери, практично відсутня реальна контреліта, спроможна впливати на політичні процеси, а також триває період закритості, характерний для пострадянського періоду, унаслідок чого існуюча політична еліта не може досить ефективно виконувати свої функції.

Список використаної літератури

1. Ашин Г. К., Кравченко С. А., Лозанский Э. Д. Социология политики. Сравнительный анализ российских и американских политических реалий. Москва: Экзамен, 2001. 608 с.
2. Баранов Н. А. Правящая элита современной России. *Без темы*. 2006. № 2. С. 142–150.
3. Бродкин И. А. Политическая и военная элиты современного российского общества: проблемы взаимодействия: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02. Москва: Воен. ун-т, 2005. 23 с.
4. Илларионов А. Е. Основы теории государственной кадровой политики: учеб.-метод. пособ. и конспект лекций. Владимир, 2009. 108 с.
5. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в процесі політичної модернізації: монографія / за заг. ред. проф. Е. А. Афоніна, проф.

В. В. Лісничого, доц. О. В. Радченка. Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2007. 160 с.

6. Шульга М., Потехін О., Бойко Н. Правляча еліта сучасної України. Київ: ІС НАН України, Український центр досліджень миру, конверсії та конфліктних ситуацій, 1998. 68 с.

7. Шульга М. Київ: утвердження у столичному статусі. *Вісник Національної академії наук України*. 2001. № 5. С. 43–51.

Стаття надійшла до редакції 01.10.2019.

Щербина С. С. Структура политической элиты в современном украинском обществе

В статье рассмотрены теоретические подходы к пониманию структуры политической элиты как постсоветских стран, так и современного украинского общества. Раскрыты основные определения таких понятий, как: «элита», «политическая элита» и «контрэлита». Представлена сложившаяся структура политической элиты украинского общества.

Ключевые слова: элита, политическая элита, контрэлита, современное украинское общество, демократия, олигархические силы.

Shcherbina S. The Structure of the Political Elite in Modern Ukrainian Society

The article deals with theoretical approaches to understanding the structure of the political elite of both post-Soviet countries and modern Ukrainian society. The structure of the post-Soviet elites in this regard approaches the structure of the elites of developed democratic countries, including the political elite (ruling and opposition), economic, cultural, and others. But there is also a significant difference between these structures. In the post-Soviet states, absolute rule is still owned by the political and administrative elite, and it occupies leading administrative positions. For example, in terms of power and scope, it is divided into political leaders and political executors; Higher – national, regional (regional), lower - district, city.

The basic definitions of such concepts as:

– *the elite is a social stratum that produces and demonstrates patterns of thinking and behavior adopted by the social group or society as normative;*

– *political elite – means the totality of people who stand out from the political environment on the basis of the considerable development of certain political qualities, for example, higher in comparison with their associates of the level of political culture, efficiency of political activity, more noticeable political influence on the electorate, etc.;*

– *counterelite is a legitimate political force, but today the secrecy of the ruling political elite of Ukraine significantly complicates the operation of the counterelite, reducing its activity mainly to the function of extras.*

The structure of the political elite of Ukrainian society has been formed. There is a certain internal legitimacy within the structure of the Ukrainian political elite. The first category is represented by prominent political figures whose recognition by society is the result of their own merits. The second part is the «untwisted» elite who are part of the political elite through inheritance, family or friendships, personal devotion and more. The last part is not legitimate enough and can be replaced at any time by a representative of a legitimate part or by a more «untwisted» representative.

Key words: elite, political elite, counterelite, modern Ukrainian society, democracy, oligarchic forces.

УДК 316.346.2

М. А. ЯЦЕНКО

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ

У статті досліджено сучасний стан гендерної ситуації в Україні. Проаналізовано соціально-економічне становище чоловіків та жінок, пропорційність їх зайнятості у сфері трудових відносин, рівень їх представництва в політичній діяльності. Визначено необхідність урахування гендерних аспектів у формуванні людського капіталу в Україні.

Ключові слова: гендер, гендерна нерівність, гендерна політика, людський капітал.

Забезпечення гендерної рівності є одним з факторів досягнення сталого розвитку та ефективного економічного зростання. Незважаючи на пильну увагу міжнародних організацій до проблем гендерної нерівності, професійної сегрегації, недовикористання потенціалу й людського капіталу жінок в економіці, більшість країн не в змозі подолати бар'єри на шляху до рівноправності чоловіків і жінок. Роль жінок в економіці та бізнесі залишається недостатньою в контексті задоволення потреб сучасного суспільства, пов'язаних як з розвитком традиційних ринків, так і формуванням нових. Встановлено, що досягнення гендерного балансу підвищує стійкість економіки не тільки на макро-, а й на мезо- і мікрорівні, оскільки є важливим фактором соціально-економічного розвитку.

Суттєвий внесок у дослідження гендерної проблематики своїми працями зробили Н. Гапон, О. Грішнова, Н. Дармограй, О. Іващенко, О. Костенко, О. Купець, К. Левченко, Е. Лібанова, Т. Мельник, С. Павличко, Л. Смоляр та О. Ярош. Механізми залучення жінок до політичної діяльності достатньо повно проаналізовані в працях О. Дашковської, О. Кулачек, І. Лазар та К. Поліщук. Однак, проблема впливу гендерних аспектів на формування людського розвитку є не до кінця розв'язаною та актуальною.

Мета статті – дослідити гендерні особливості формування людського капіталу в Україні, проаналізувавши соціально-економічне становище чоловіків та жінок, пропорційність їх зайнятості у сфері трудових відносин, рівень їх представництва в політичній діяльності.

У наш час розвиток економіки України значною мірою залежить від такого джерела зростання, як людський капітал. Це спричинено якісною зміною економічних, соціальних і політичних умов суспільного розвитку, пов'язаних із формуванням економіки знань, збільшенням диференціації територій країни на тлі процесів глобалізації та інформатизації.

Це дослідження спрямоване на оцінювання тенденцій формування людського капіталу, який володіє низкою специфічних особливостей, визначених геоекономічними й етноекномічними факторами, з метою обґрунтування напрямів управлінських впливів, що реалізують принципи гендерної рівності в процесі відтворення людського капіталу, що відповідає сучасним соціально-економічним імперативам сталого розвитку.

Дослідження людського капіталу передбачає необхідність урахування фактора дискримінаційного характеру – гендерного конфлікту, який блокує ефективну алокації ресурсів і підриває саму основу прогресивної соціально-економічної динаміки через інституційне закріплення її формалізацію нерівності можливостей індивідів. Цей конфлікт виявляється в структурній деформації суспільства: підвищенні витрат на управління, уповільненому зростанні продуктивності праці і, як наслідок, гальмуванні процесу переходу на інноваційний шлях економічного розвитку.

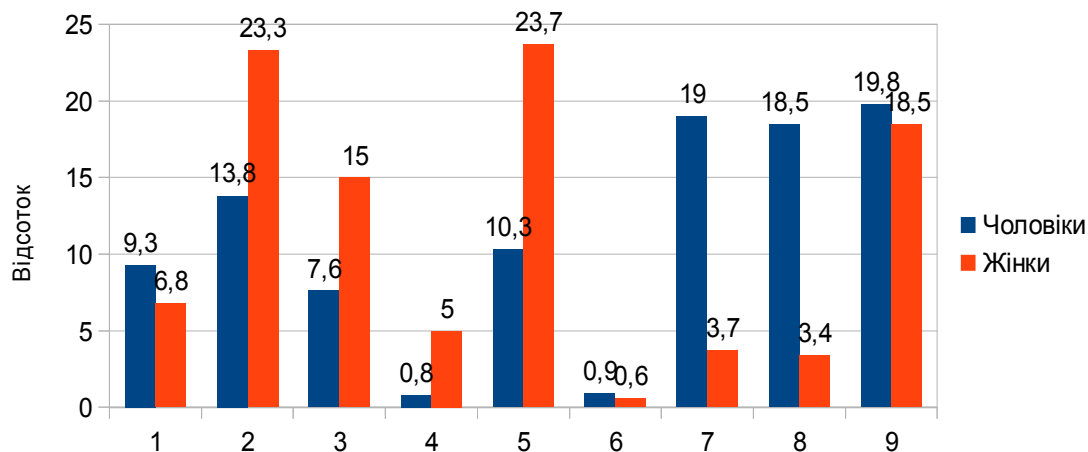
Кількісні і якісні параметри відтворення людського капіталу взаємопов'язані з демографічними відтворенням населення України, для якого останнім часом характерне скорочення чисельності населення. Останнє зумовлено низькою народжуваністю, високою смертністю внаслідок низької якості життя, несприятливими соціально-економічними та демографічними умовами, що, у свою чергу, пов'язано з кризовим станом соціально-трудових відносин.

Згідно із запропонованою класифікацією людського капіталу, Г. Беккер обґрунтував відмінність відповідних інвестицій у людину (спеціальних і загальних) [1]. Він увів в обіг поняття людського капіталу, тобто вкладу робітника при виході на ринок праці (витрат на освіту, поліпшення здоров'я, вироблення професійних навичок, підвищення культурного рівня, пошук роботи). Здійснюючи ті чи інші витрати, індивід очікує в майбутньому на додатковий прибуток у вигляді більшої заробітної плати, кращого робочого місця тощо, чим і пояснюється запровадження й використання терміна «капітал». У подальшому концепція людського капіталу охопила не лише професійні навички, а й сформовані позаринковим середовищем, зокрема сім'єю.

Виокремлення категорії «людський капітал» як окремого чинника надало змогу сформулювати конкретні напрями визначення джерел економічного зростання, зокрема знання та компетенція, та довести, що розвиток науки, освіти, системи охорони здоров'я відіграє суттєву економічну роль у формуванні людського капіталу.

Гендерні проблеми на ринку праці України визначаються дисбалансом щодо можливостей доступу жінок і чоловіків до гідної праці, оскільки часто жінки з високим освітньо-професійним рівнем змушені реалізовувати свою трудову активність на менш престижних посадах, що потребують нижчої кваліфікації, менше оплачуються та дають обмежені можливості

кар'єрного просування. Найбільшу частку як зайнятих жінок, так і зайнятих чоловіків за професійними групами становлять працівники з найпростішими професіями (рис. 1).

Професійні групи:

- 1 - законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі);
- 2 - професіонали;
- 3 - фахівці;
- 4 - технічні службовці;
- 5 - працівники сфери торгівлі та послуг;
- 6 - кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства;
- 7 - кваліфіковані робітники з інструментом;
- 8 - робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування;
- 9 - найпростіші професії.

Рис. 1. Склад зайнятого населення України за статтю та професійними групами в середньому за 2018 р., % до загальної кількості зайнятого населення, розраховано за [2]

У загальній структурі зайнятих жінок значна частка припадає на працівників сфери торгівлі та послуг (23,7%), тоді як у складі зайнятих чоловіків переважають кваліфіковані робітники з інструментом (19,0%). Водночас заробітна плата зростає в привабливіших секторах унаслідок зниження пропозиції жіночої праці.

Для українського ринку праці характерна явна нерівність між чоловіками та жінками. Особливо значний гендерний розрив у рівнях зайнятості в дітородній (24–29 роки) та передпенсійній (старше 50 років) вікових групах; виражена сегрегація ринку праці; великий гендерний розрив у заробітній платі; нерівний розподіл звичайної оплачуваної та домашньої неоплачуваної роботи; велика частка жінок на робочих місцях сумнівної якості; гендерні розриви в охопленні безробітних матеріальною допомогою по безробіттю [3].

Найважливішою характеристикою людського капіталу, що впливає на формування всіх інших його складових і на процеси працевлаштування, є освіта. Фактор освіти відіграє найважливішу роль у підвищенні темпів

економічного розвитку, життєвого рівня населення і якості робочої сили. Зокрема, встановлено, що кваліфікація робітників зростає швидше (у 3–4 рази) від підвищення рівня освіти, ніж від збільшення трудового стажу.

Значущість освіти як фактора економічного розвитку є ще вищою, якщо взяти до уваги процеси депопуляції та старіння населення нашої країни.

За даними дослідження економічної активності населення України у 2018 р., проведеного Державною службою статистики України, рівень економічної активності в чоловіків сягав 69%, у жінок – 56,8%. Рівень зайнятості чоловіків також був більшим за жіночий: 62,1% та 52,5% відповідно.

Цікавим є аналіз чисельності та структури зайнятих чоловіків і жінок України у віці 15–70 років за рівнем освіти та статтю (рис. 2).

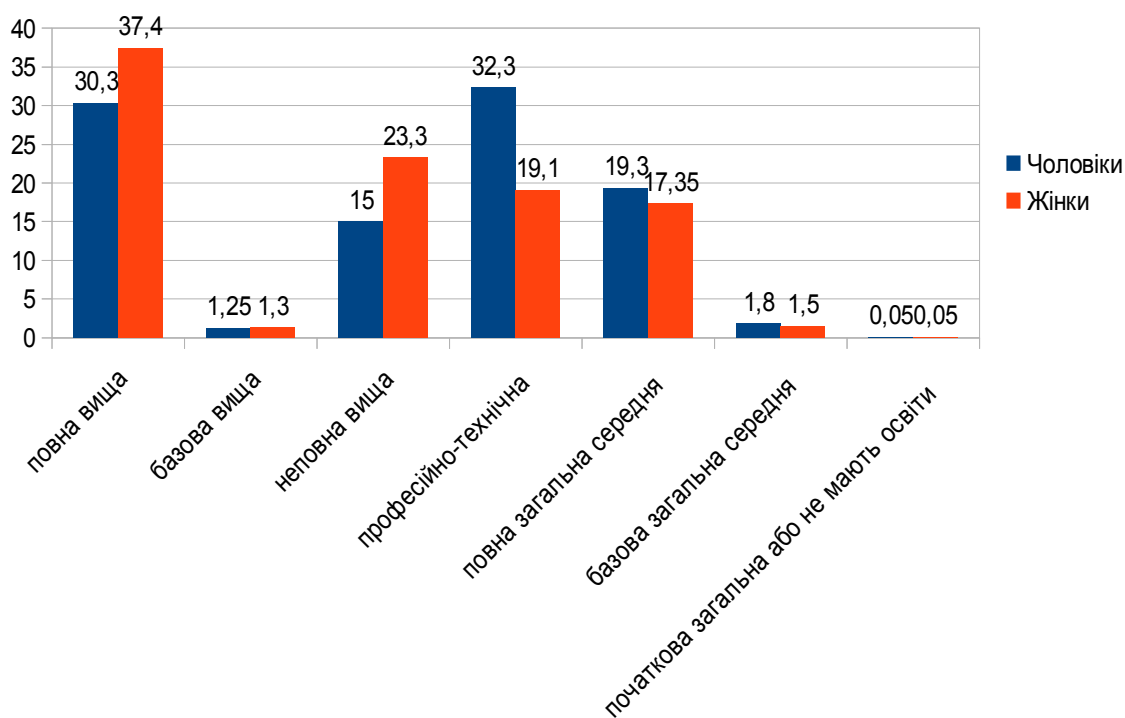

Рис. 2. Співвідношення зайнятих чоловіків та жінок України за рівнем освіти у 2018 р., % [2]

Кількість жінок, які мають повну вищу освіту, становить 37,4%, у чоловіків – 30,3%. Відчутна різниця на рівні неповної вищої освіти: чоловіки – 15%, жінки – 23,3%. Але професійно-технічну освіту більше здобувають чоловіки – 32,3% проти 19,1% у жінок.

Крім ефектів, пов'язаних із практикою найму й трудової мобільності чоловіків і жінок, можна виявити взаємозв'язок розмірів заробітної плати з режимами зайнятості. Жінки частіше зайняті в тих професіях, де можлива часткова зайнятість, тоді як чоловіки частіше працюють у ре-

жимі повної зайнятості, що, відповідно, призводить до різниці в оплаті праці (табл. 1).

Таблиця 1

Середньомісячна заробітна плата за видами економічної діяльності та статтю в Україні за перші два квартали 2019 р., грн [4]

Вид діяльності	I квартал			II квартал		
	Чоловіки, грн	жінки		Чолові- ки, грн	жінки	
		грн	% до заробі- тної плати чоловіків		грн	% до за- робітної плати чо- ловіків
1	2	3	4	5	6	7
У середньому по економіці	10968	8473	77,2	11838	9210	77,8
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	8097	6967	86,0	9357	7432	79,4
з них сільське господарство	7764	6733	86,7	9359	7268	77,7
Промисловість	11988	9015	75,2	12833	9453	73,7
Будівництво	8617	8288	96,2	9293	8819	94,9
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт авто-транспортних засобів і мотоциклів	10858	9042	83,3	11819	9617	81,4
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	11865	9191	77,5	12561	9683	77,1
наземний і трубопровідний транспорт	10151	9664	95,2	10895	10319	94,7
водний транспорт	11883	9816	82,6	13315	12451	93,5
авіаційний транспорт	28140	22117	78,6	29671	23011	77,6
складське господарство та допоміжна діяльність у сфері транспорту	12684	10477	82,6	13338	10874	81,5
поштова та кур'єрська діяльність	8345	5134	61,5	8302	5454	65,7
Тимчасове розмішування й організація харчування	6803	6015	88,4	7097	6514	91,8
Інформація та телекомунікації	18134	14258	78,6	20477	16032	78,3

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6	7
Фінансова та страхова діяльність	25369	15490	61,1	25175	16104	64,0
Операції з нерухомим майном	8318	7572	91,0	8850	8164	92,2
Професійна, наукова та технічна діяльність	16309	12653	77,6	16011	12415	77,5
з неї наукові дослідження та розробки	11907	9364	78,6	12889	10082	78,2
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	7960	8125	102,1	7947	9155	115,2
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	12778	12019	94,1	14682	13771	93,8
Освіта	7501	7368	98,2	8623	8390	97,3
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	7046	6308	89,5	7754	6914	89,2
з них охорона здоров'я	7117	6366	89,5	7829	6990	89,3
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	10138	6643	65,5	12579	7221	57,4
діяльність у сфері творчості, мистецтва та розваг	8280	6808	82,2	8668	7253	83,7
функціонування бібліотек, архівів, музеїв та інших закладів культури	7322	6509	88,9	8173	7232	88,5
Надання інших видів послуг	9555	8043	84,2	9659	8153	84,4

Незважаючи на законодавчо закріплену статеву рівність в оплаті праці, фактично жінки займають посади з нижчою зарплатою. У другому кварталі 2019 р. розмір середньомісячної заробітної плати жінок становив 9210 грн, а чоловіків – 11 838 грн. У деяких галузях різниця в оплаті праці сягає майже в два рази. Наприклад, середня зарплата жінок, зайнятих у сфері мистецтва, спорту, розваг та відпочинку, – близько 7221 грн, чоловіків у цій самій сфері – 12 579 грн на місяць.

Гендерні відносини у сфері розподілу влади та політичної діяльності в українському суспільстві також мають ознаки горизонтальної й вертика-

льної сегрегації. Так, у першому скликанні Верховної Ради України (1990–1994 рр.) у законодавчому органі країни працювало понад 97,3% чоловіків та всього 2,7% жінок (13 осіб) відповідно. У восьмому скликанні депутатські мандати отримали 47 жінок, що, у свою чергу, становить 12,6% від загального числа парламентарів. Однак у Верховній Раді України дев'ятого скликання встановлений своєрідний рекорд, його склад налічує близько 20% жінок. А з 18 міністрів Кабінету Міністрів України у 2019 р. жінок – 6, тобто 33% [5].

Отже, основними проблемами гендерної рівності в Україні є такі:

- гендерний розрив у тривалості життя, рівні освіти, доходів;
- асиметрія на ринку праці, що виявляється в тому, що рівень освіти жінок вище, а безробітних менше, ніж серед чоловіків, однак доходи й рівень економічної активності чоловіків вище, ніж у жінок;
- нерівний доступ до економічних ресурсів;
- відсутність адекватної гендерної політики, що відповідає нормам міжнародного права, конвенцій ООН та інших міжнародних організацій.

Низький рівень економічної активності жінок зумовлений процесами народження й виховання дітей, унаслідок чого втрачається конкурентоспроможність на робочому місці молодими матерями за час декретної відпустки та відпустки по догляду за дитиною. Незважаючи на те, що рівень безробіття серед жінок нижче, ніж у чоловіків, мають місце проблеми зайнятості жінок, які пов'язані з тим, що вони працюють, головним чином, в низькооплачуваних сферах (освіта, охорона здоров'я, культура тощо). Зберігається суттєва різниця в оплаті праці чоловіків і жінок, яка зумовлює також нерівну компенсацію за працю однакової цінності. При влаштуванні на роботу, особливо на високооплачувані посади, перевага віддається чоловікам. У стратегіях розвитку міжнародних організацій при формуванні державної політики проблема гендерної рівності як складова соціально-економічного розвитку посідає пріоритетне місце. Аргументовано, по-перше, тезу досягнення гендерної рівності в контексті соціальної справедливості; по-друге, тезу про гендерну рівність як чинник, що визначає сталий соціально-економічний розвиток.

Використання світового досвіду актуалізує необхідність інституціоналізації гендерної рівності і в Україні. Цей процес відбувається в багатьох державах, декларований міжнародними організаціями (ООН, Всесвітній банк), всесвітніми форумами. Однак у нашій країні відсутній інститут (механізм), наділений особливими повноваженнями, який визначає напрями й програми досягнення гендерної рівності, володіє достатнім ресурсним потенціалом для здійснення названих функцій і вирішення проблем гендерної сегрегації.

Висновки. Гендерна нерівність негативно впливає на розвиток суспільства в цілому і його соціально-економічну складову зокрема, що призво-

дить до зниження продуктивності праці, уповільнення економічного зростання, повільних темпів зростання ВВП і доходів на душу населення.

Виходом із ситуації, що склалася, повинна стати інституціоналізація процесу розвитку гендерної рівності, що є не тільки важливим компонентом зростання рівня людського капіталу, а й умовою інноваційної трансформації економіки. Національна парадигма розвитку гендерної рівності повинна включати в себе не лише формальні інститути, а й загальноприйняті правила, норми та структури, які доповнюють один одного, що надасть змогу домогтися синергетичного ефекту в досягненні поставлених цілей трансформації економіки.

Список використаної літератури

1. Беккер Г. С. Человеческое поведение. Экономический подход. Избранные труды по экономической теории. Москва: ГУВІГГЗ, 2003. 614 с.
2. Економічна активність населення України: стат. зб. / Державний комітет статистики України. Київ, 2019. 205 с.
3. Купець О. Комплексний гендерний підхід на ринку праці України та роль державної служби зайнятості. Київ: МБП, 2010. 78 с.
4. Середня заробітна плата за видами економічної діяльності по місяцях. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/gdn/Zarp_ek_m/Zp_ek_m_u/arh_zpm_u.html (дата звернення: 29.09.2019).
5. Кабінет Міністрів України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/uryad-ta-organivladi/team> (дата звернення: 25.09.2019).

Стаття надійшла до редакції 07.10.2019.

Яценко Н. А. Гендерные особенности формирования человеческого капитала

В статье исследовано современное состояние гендерной ситуации в Украине. Проанализированы социально-экономическое положение мужчин и женщин, пропорциональность их занятости в сфере трудовых отношений, уровень их представительства в политической деятельности. Определена необходимость учета гендерных аспектов в формировании человеческого капитала в Украине.

Ключевые слова: гендер, гендерное неравенство, гендерная политика, человеческий капитал.

Yatsenko N. Gender Features of Human Capital Formation

The development of the Ukrainian economy in significant depends on such a source of growth as human capital, which is due to the qualitative changes in the economic, social and political conditions of social development related with the formation of a knowledge economy, an increase differentiation of the country against the background processes of globalization and informatization. One of the factors for achieving sustainable development and effective economic growth is ensuring gender equality. However the role women in the economy and business of our country remains insufficient in the context of satisfaction the needs of modern society related both with the development of traditional markets, and the formation of new ones.

The basis of this study is analysis of the reproductive processes of human capital in Ukraine, taking into account gender characteristics, as well as an assessment of areas of achievement gender equality and its impact on socio-economic development. The object of research was human capital, of the subject - its gender aspect as one of factors of development of human capital.

Based on the analysis, conclusions about persistent gender gap in life expectancy, level of education, income. Marked asymmetry in the labor market, manifested in the gap in the level of education of women, their economic activity and return on investment and the achieved level of human capital. According to the results analysis we can talk about the unequal access of men and women to modern Ukraine economic resources and lack of adequate standards-compliant gender policies international law, UN conventions and others international organizations. Last allowed to the author to formulate the directions of institutionalization of gender equality as a development resource sustainable economy.

Key words: *gender, gender inequality, gender policy, human capital.*

СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

УДК 316.344: 005.336

Н. І. ГЛЕБОВА

ОСОБЛИВОСТІ ДІАГНОСТИКИ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ГРУПИ ФАХІВЦІВ ВОДНОГО ТРАНСПОРТУ

Аналіз комплексного механізму соціалізації фахівця у процесі професійного навчання в контекстах функціонування ринку праці фахівців водного транспорту констатує основні вектори типологізації соціологічних ознак соціальної компетентності фахівця та чинники розвитку її впливів у розрізі соціальної необхідності, соціальної корисності й соціальної привабливості для суб'єкта професійної діяльності. Обґрунтовано віднесення до предметного поля соціологічного розгляду характеристик фахівця соціально-культурних та соціально-економічних параметрів і підходів до моделювання й розроблення стандартів взаємодії в зв'язку з трансформаціями світоглядних орієнтацій, усталенням новітніх моделей облаштування індивіда в сучасному соціумі.

Ключові слова: соціальна компетентність, параметри соціальної компетентності, СК-ідентичності, СК-інтерації, СК-презентації.

Професійна придатність, якісне опанування професії визначаються сукупністю професійно важливих ознак, які необхідні для виконання певного виду професійної діяльності та завдяки яким забезпечується успішність професійної діяльності. Однак важливою умовою є здібності й ознаки фахівця, що відповідають вимогам, які висуваються до них.

Важливим завданням розгляду соціально-трудових відносин фахівців водного транспорту є виявлення комплексу чинників, що визначають особливості ціннісно-мотиваційних, смислових і комунікаційних настанов особистості з метою подальшого опрацювання соціокорекційної програми роботи з особистістю, яка працює в закритому просторі впродовж тривалого часу. Різні аспекти психолого-педагогічних чинників та проблеми відповідності особистісних ознак людини вимогам професії досить повно висвітлено в працях Т. Зайцевої [1], Л. Шафран [5], Д. Щербакової [6]. Проблема психолого-педагогічної діагностики присвячено дослідження П. Криворучко [4], М. Орлової [4] та ін. До переліку характерних особистісних рис фахового моряка вчені зараховують здатність до протистояння екстремальним ситуаціям, ініціативність, передбачення розвитку ситуації, стійкість, мужність тощо. У контексті специфіки праці фахівця актуальним є розгляд можливостей підвищення його адаптаційних можливостей за допомогою розширення меж ціннісно-смислових засобів впливу.

Важливим чинником зарахування особистісних властивостей до умов набуття професійно-соціальної компетентності є те, що визначення професійної придатності ґрунтується на дослідженні взаємної адаптації людини та професії з урахуванням впливів діяльності на формування особистості й можливості особистості змінювати процес цієї діяльності [3].

Встановлено, що освіта не може повною мірою забезпечити формування соціальної компетентності майбутніх фахівців як інтегративної особистісно-компетентнісної ознаки на засадах лише традиційних принципів. Від фахівця потребується самоаналіз професійної ефективності та активна реалізація власних навичок на основі вироблених в особистому досвіді критеріїв. Оскільки достатня актуалізація цього механізму не забезпечується виключно прийомами трансляції знань, ідеться про цілісні програми, послідовність втілення яких зумовлює підвищення рівня соціальної компетентності на основі принципів, на які мають орієнтуватися міждисциплінарні підходи в розробленні моделей наукового супроводу становлення компетентності в процесі навчання та професійної діяльності.

Соціологічна інтерпретація освітнього дискурсу проблемних площин розвитку соціальної компетентності фахівця водного транспорту дозволила виявити таке: а) соціальна компетентність особистості фахівця є суб'єктивним вираженням рівня засвоєння й реалізації об'єктивно сформованих практикою зразків професійної активності індивіда, якому притаманні такі характеристики, як позиція, вибірковість, рефлексія, цілепокладання, орієнтація на співпрацю з іншими індивідами, відповідальність, саморегуляція, креативність, свобода вираження тощо; б) формою виявлення й реалізації соціальної компетентності фахівця є володіння цілісною системою знань, методів та засобів професійної діяльності, а соціально-компетентнісний зміст освіти постає як набір певних цінностей, актуальний для діяльності особистості й досвіду їхнього виконання; в) фахівець безпосередньо й опосередковано здійснює вибір адекватних його суб'єктивним позиціям видів і форм діяльності та ініціює ті перетворення, що відповідають потребам особистісного й професійного розвитку; г) процес формування соціальної компетентності розгортається як послідовність особистісно- та соціально-розвивальних навчальних і практично-діяльнісних ситуацій, адекватних логіці розвитку необхідних професійних та соціальних рис, що забезпечуються чи не забезпечуються сукупністю умов його генези.

Проведений аналіз надає нам змогу уточнити спрямування дослідження складових соціальної компетентності як характеристики складних комплексів просоціальних знань, умінь, навичок і установок міжособистісної, колективної, групової та суспільної взаємодії індивідів у різних сферах опановуваної життєдіяльності, якими керуються особистості й соціальні групи під час реалізації життєвих прагнень, які визначаються рівнем розвитку суспільної свідомості членів певних соціальних груп, характером і спрямуванням їх суспільних інтересів, методів та засобів їх реалізації, яких

індивід набуває, формує та розвиває в процесі соціалізації в певному життєвому середовищі як: а) форму організації соціального знання; б) форму організації комунікативних навичок; в) форму протидії незнанням в процесі соціальної взаємодії (в ідентичності, інтеракції та презентації).

Наступними етапами дослідження основних параметрів соціальної компетентності є:

а) виявлення репрезентативних ознак потреби просоціальності в громадянській, трудовій, соціокультурній, побутовій сферах життєдіяльності професійної групи (СК-ідентичності), через маркери орієнтації суспільної свідомості професійної групи на реалізацію спільних інтересів, що зумовлюються, виявляються й динамічно змінюються в процесі взаємодії людей, та через маркери внутрішньоособистісних характеристик особистості, що реалізуються в просторі міжособистісних відносин як показники рівня взаємозв'язку між людьми й сталого розвитку певної професійної групи;

б) виявлення репрезентативних ознак соціального спрямування й характеру соціальної взаємодії в професійній групі (СК-інтеракції) шляхом визначення комплексу соціально затребуваних властивостей індивідів, членів певних суспільних груп, що репрезентують певні соціальні інтереси, і комплексу чинників створення стійкого групового інтересу в досягненні певного гатунку й рівня значущих відносин і чинників конкретної соціально-ціннісної психологічної позиції в ставленні індивіда певної професійної групи до конкретного іншого;

в) виявлення репрезентативних ознак продуктивних (успішних) проявів міжособистісної взаємодії в професійній групі (СК-презентації) на рівнях активності суб'єктів групових комунікацій (взаємодії) та самореалізації індивіда в певних соціально-ціннісних установках до продуктивної взаємодії (підтвердження продуктивності соціальної компетентності). На основі аналізу праксіологічних проєкції соціологічного бачення розвитку компетентності фахівців виявляють засоби поглиблення соціологічних знань у сучасних освітніх підходах до формування соціальної компетентності фахівця з урахуванням специфіки й професійних стандартів як компонента моделі керованого соціального розвитку фахівця. Констатується необхідність в операціоналізації набутих у процесі становлення та розвитку в фахівця соціально-компетентнісних ознак і навичок за багатьма параметрами умов функціонування в сучасному світі. Соціологічні параметри вивчення соціальної компетентності в процесі здобуття професійної освіти, таким чином, стають важливим прогностичним маркером властивостей і здатностей індивіда вибудовувати й підтримувати соціально значущі міжособистісні стосунки впродовж кар'єри.

Висновки. У ході розгляду компетентнісного підходу в системі сучасної професійної освіти формування соціальної компетентності констатовано як засадничий чинник розвитку якостей фахівця для подальшої продуктивної професійної самореалізації особистості.

Встановлено, що для рівня підготовки фахівців мають значення набуті якості особистості, які свідчать про креативний, організаторський, управлінський потенціал, пов'язаний із загальним рівнем культури, знаннями, вміннями й навичками, світоглядно-ціннісними орієнтирами. Цей потенціал охоплює соціальні детермінанти професійної орієнтації, соціальну мотивацію в професійній соціалізації та соціокультурні цілі професійної комунікації, пов'язані з діяльністю водного транспорту й функціонуванням відповідних професійних груп, які можна діагностувати за цими параметрами, але також потребує розширення бази соціологічного дослідження на більш ґрунтовному теоретичному, методологічному й емпіричному рівнях.

Список використаної літератури

1. Зайцева Т. Г., Ходарковський В. Ф. Теорія і практика самоменджменту психофізичних станів моряка з активізації людського ресурсу та подолання проблеми аварійності на флоті: монографія / за ред. Т. Г. Зайцевої. Херсон: ХДМА, 2012. 136 с.
2. Криворучко П. П. Психологічне забезпечення професійної діяльності корабельних спеціалістів у тривалому плаванні: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 20.02.02. Київ: КВГІ, 2006. 16 с.
3. Кулакова М. В. Формування готовності до професійної діяльності в майбутніх фахівців у вищих навчальних морських закладах: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Одеса, 2006. 21 с.
4. От традицій професии ографирования к модели специалиста морского флота / М. Ю. Орлова, В. В. Калита, И. В. Герасимова и др. *Вестник Гуманитарного института МГУ*. 2003. Вып. 4.
5. Шафран Л. М., Псядло Э. М. Теория и практика профессионального психофизического отбора моряков. Одесса: Феникс, 2008. 292 с.
6. Щербакова Д. К. Розвиток професійної спрямованості студентів вищих навчальних закладів. URL: <http://virtkafedra.ucoz.ua/elgurnal/pages/vyp11> (дата звернення: 23.09.2019).

Стаття надійшла до редакції 22.10.2019.

Глебова Н. И. Особенности диагностики социальной компетентности специалистов водного транспорта

Анализ комплексного механизма социализации специалиста в процессе профессионального обучения в контекстах функционирования рынка труда специалистов водного транспорта констатирует основные векторы типологизации социологических признаков социальной компетентности специалиста и факторы развития ее влияния в разрезе социальной необходимости, социальной полезности и социальной привлекательности для субъекта профессиональной деятельности. Обосновывается отношение к предметному полю социологического рассмотрения характеристик специалиста социально-культурных и социально-экономических параметров и подходов к моделированию и разработке стандартов взаимодействия в связи с трансформациями мировоззренческих ориентаций, установлением новых моделей обустройства индивида в современном социуме.

Ключевые слова: *социальная компетентность, параметры социальной компетентности, СК-идентичности, СК-интеракции, СК-презентации.*

Glebova N. Features of Diagnostics of Social Competence of Water Transport Specialists

Consideration of educational standards of formation of social competence of specialists states that the traditional approach to the management of human resources systems in various industries today is traditionally based on the «competence framework». Where competence is defined as a combination of skills, knowledge and behavior, which leads to effective action in the work, to achieve their strategic goals and success of individual employees. It has been established that the social competence of a specialist in the present conditions requires taking into account a much larger number of factors of subjective influence on the formation of professional groups, due to the significant transformations of the socio-cultural components of the value orientations of the specialist in broad contexts. The review of modeling of complex characteristics of social properties in professional groups points to the importance of the social competence of such a procedural characteristic of internalization of a new social experience as «appropriation» of new attributes of the social world by the person and to create on this basis an updated subjective picture of the world.

Significance of subjective factors of influence is established: the intellectual capabilities of the person (reflexive abilities, mechanisms of integration and differentiation of experience, a harmonized system of value orientations), the activity of the individual, the level of his independence in activity. There is a need to rethink the methodology for the study of value-motivational and semantic guidelines in the context of the concepts of «closed space» and «small groups» from the standpoint of modern sociology and social psychology. The development of a research model that can substantiate the chosen methodological tools and obtain, objective data communication factors of the adaptation of the personality of a water transport specialist.

The prospects for further research related to the use of cross-curricular communication opportunities and the introduction of certain theoretical foundations for the formation of social competence of future specialists in public educational disciplines are substantiated. The practical area of research allows to state the need for a more meaningful content of the disciplines of the humanitarian cycle, in order to apply socially-competent factors of formation of future officers with a professionally. Socially competent approach to communication with crew members in the conditions of observing industry standards and decision-making procedures significant individual professional characteristics in swimming conditions.

The results of the study show that sociological interest is not coincidental with the competence aspect of specialist training as a social factor of consistency and predictability of professional interaction. Thus, this approach to the object of study will allow to test and structure the previous sectoral developments of a wide range of foreign and domestic researchers in order to implement the methodology of research of the process of personality socialization in the process.

Key words: *social competence, parameters of social competence, SC-identity, SC-interaction, SC-presentation.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андрієвська Г. – Кассельський університет, м. Кассель, Німеччина.

Батюк А. М. – кандидат соціологічних наук, завідувач кафедри фізичного виховання, Криворізький економічний інститут ДВНЗ «Київський національний університет імені Вадима Гетьмана», Україна.

Баюра В. І. – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та економіки кафедри соціології та економіки, Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг, Україна.

Братченко Л. Є. – старший викладач кафедри соціології та економіки, Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг, Україна.

Візниця Ю. В. – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та економіки, Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг, Україна.

Глебова Н. І. – доктор соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології, Мелітопольський державний педагогічний університет, м. Мелітополь, Україна.

Грабовець І. В. – кандидат соціологічних наук, доцент, завідувач кафедри соціології та економіки, Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг, Україна.

Гром І. С. – аспірант, Класичний приватний університет, м. Запоріжжя, Україна.

Калашнікова Л. В. – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна.

Катаєв С. Л. – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету, м. Запоріжжя, Україна.

Каменська Т. Г. – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології факультету міжнародних відносин, політології та соціології, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, м. Одеса, Україна.

Комарова О. О. – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології та економіки, Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг, Україна.

Кузьор О. – доктор хабілітований, професор, завідувач кафедри прикладних суспільних наук, заступник декану факультету організацій і управління, Сілезька політехніка, м. Забже, Польща.

Кухта М. П. – доктор соціологічних наук, Київський національний торговельно-економічний університет, м. Київ, Україна.

Лобанова А. С. – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та економіки, Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг, Україна.

Ляпіна Л. А. – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри соціології, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна.

Мартинюк І. О. – доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології, Інститут соціології НАН України, м. Київ, Україна.

Нікон Н. О. – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи, Одеський національний політехнічний університет, м. Одеса, Україна.

Огаренко В. М. – доктор наук з державного управління, професор, ректор, Класичний приватний університет, м. Запоріжжя, Україна.

Осіпова Є. М. – Чорноморський національний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна.

Петрухін С. В. – аспірант, Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг, Україна.

Руг Я. – доктор філософських наук, професор, Інститут соціології Жешувського університету, м. Жешув, Польща.

Святненко І. О. – кандидат соціологічних наук, докторант, Класичний приватний університет, м. Запоріжжя, Україна.

Северенюк В. М. – доктор політичних наук, професор, професор кафедри богослов'я та гуманітарних дисциплін, Класичний приватний університет, м. Запоріжжя, Україна.

Серга Т. О. – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи та психології, Національний університет «Запорізька політехніка», м. Запоріжжя, Україна.

Скочинська-Прокопович Б. – доктор соціології (PhD), заступник директора Центру іноземних мов, викладач Жешувського університету, м. Жешув, Польща.

Стадник А. Г. – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології та соціальної роботи, Класичний приватний університет, м. Запоріжжя, Україна.

Тарасова О. А. – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри соціології та економіки, Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг, Україна.

Фесенко А. М. – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна.

Хижняк Л. М. – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, м. Харків, Україна.

Хижняк К. В. – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри міжкультурної комунікації та іноземної мови, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», м. Харків, Україна.

Ходус О. В. – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри соціології, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна.

Черноус Л. С. – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та економіки, Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг, Україна.

Чорна В. О. – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна.

Щербина С. С. – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи та психології, Національний університет «Запорізька політехніка», м. Запоріжжя, Україна.

Яценко М. А. – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та психології, доцент, Національний університет «Одеська юридична академія», м. Одеса, Україна.

Наукове видання

**СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ:
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ**

Збірник наукових праць

ВИПУСК 83

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.*

Редактор: А. О. Бессараб
Технічний редактор: Ю. В. Бабич
Дизайнер обкладинки: Я. В. Зоська

Підписано до друку 06.11.2019.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк ризограф. Гарнітура Times.
Умовн.-друк. 16,04. Обл.-вид. арк. 16,04. Тираж 300 прим. Зам № 06-19Ж.

Видавець та виготовлювач
Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б
тел. (0612) 220-58-42, 63-99-73; zoskayana@gmail.com

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК, № 3321 від 25.11.2008